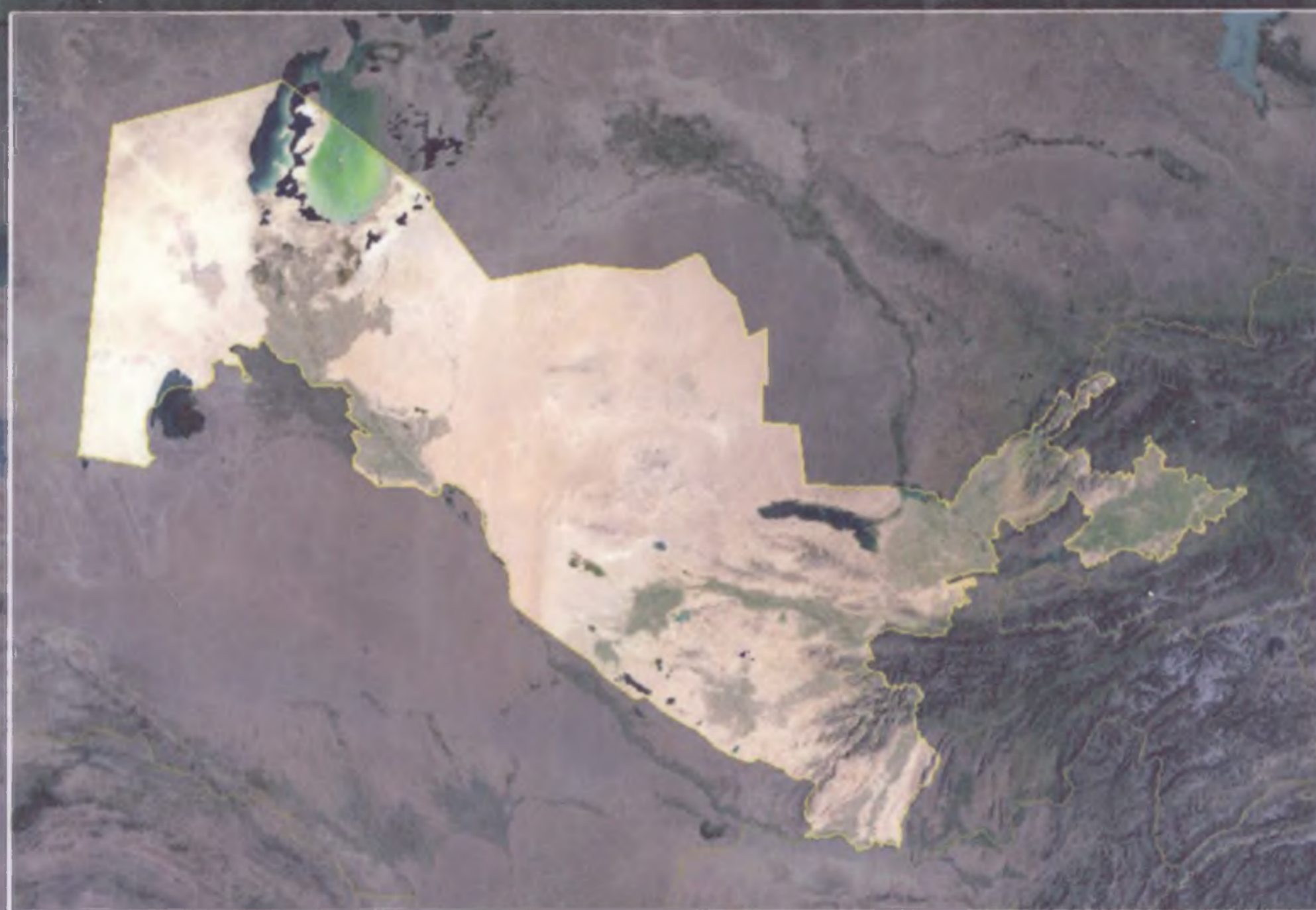

**Berkinov B.B., Ashurova D.S.,
Abdullaeva M.K., Tavakalov J.T.**

MINTAQALARNI IJTIMOIIY – IQTISODIY RIVOJLANISHINI PROGNOZLASH

TOSHKENT 2011

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Berkinov B.B., Ashurova D.S., Abdullaeva M.K., Tavakalov J.T.

MINTAQALARNI IJTIMOIIY – IQTISODIY
RIVOJLANISHINI PROGNOZLASH

(O'QUV QO'LLANMA)

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2010 yil 17 iyundagi 234-sonli buyrug'iga asosan
oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar
faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashi
tomonidan oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy
ta'lim yo'nalishlari talabalari va magistrarlari uchun
o'quv-qo'llanma sifatida chop etishga tavsiya etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 20 yilligi va Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining 80 yillik yubileyiga bag'ishlanadi.

TOSHKENT
«IQTISODIYOT»
2011

51 (55 (07)
M 52

UDK: 91 : 33 (47+57)

Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti Ilmiy kengashi tomonidan chop etishga tavsiya etilgan.

Berkinov B.B., Ashurova D.S., Abdullaev M.K., Tavakalov J.T. «Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash» - (O'quv qo'llanma) - T.: TDIU, 2011 yil. 158-bet.

Ushbu o'quv qo'llanmada iqtisodiy ijtimoiy prognozlashtirish fanini mohiyati ochib berilib, bu fan hozirgi zamonning rivojlanish qonuniyatlari, tendensiyalariga asoslangan holatda kelajakni oldindan ilmiy bilish va istiqboldagi rivojlanish maqsadlarini va vazifalarini aniqlash masalalari ko'rib chiqiladi.

O'quv qo'llanma iqtisodiyotda o'rganilayotgan fan yutuqlari, jahon amaliyoti hamda xalqaro moliya institutlarini talabiga asoslangan.

Ushbu o'quv qo'llanmada iqtisodiy yo'nalishlarning bakalavrlari, magistrleri, professor-o'qituvchilari va iqtisodiy integratsiya sharoitida makroiqtisodiyot oldidagi prognoz muammolari bilan qiziqadiganlar uchun mo'ljallangan.

Ma'sul muharrir: i.f.d. prof. A.Sh.Bekmurodov

Taqrizchilar: i.f.d. prof. N.K.Zokirova, i.f.n., dos. M.T. Asqarova

Беркинов Б.Б., Ашурова Д.С., Абдуллаева М.К., Тавакалов Ж.Т. «Прогнозирование экономического и социального развития региона». – (Учебное пособие) - Т.: ТГЭУ. 2011 г. 158 ст.

В учебном пособии рассматривается современное состояние прогнозирования социально-экономических процессов, выделяются методологические основы излагаемых вопросов, определяются принципиальные положения и проблемные подходы, используемые в процессе функционирования экономики, приобретение практических навыков прогнозирования в условиях перехода к рынку.

Учебное пособие предназначено для бакалавров, магистров, профессор-преподавателей экономических специальностей занимающихся проблемой макроэкономического анализа и прогнозирования.

Ответственный редактор: д.э.н., проф. А.Ш.Бекмуродов

Рецензенты: д.э.н., проф. Н.К.Зокирова, к.э.н., доц. М.Т.Аскарлова

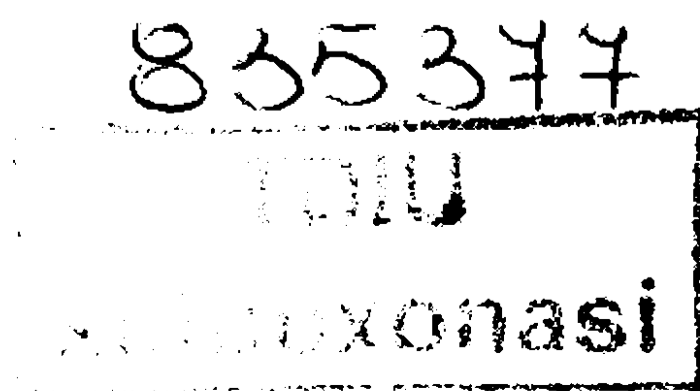
Berkinov B.B., Ashurova D.S., Abdullaeva M.K., Tavakalov J.T. «A subject of the theory of economic and social forecasting of region» – T.: TDIU, 2011 year. 158 p.

In the manual is considered the modern state of forecasting socio-economic processes are given the methodological bases of stated questions, are defined, the principle states and problem ways are used during functioning of economy, taking of practical skills of forecasting in conditions of transition market.

The manual is intended for the bachelors, ministers, professors of the teachers of economic specialties engaged by a problem macroeconomics analysis and forecasting of region.

Editor in chief: p.h.d., prof. A.Sh.Bekmurodov

Reviewers: p.h.d., prof. N.K.Zokirova, p.h.d., dos. M.T.Askarova

© «Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti», 2011

KIRISH

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan hozirgi sharoitda mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni real holatiga baho berib, kelgusi holatini rivojlanishiga ko'mak beradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy-ijtimoiy prognozashtirish-bu, o'tmishni, hozirgi zamonning rivojlanish qonuniyatlari, tendensiyalariga asoslangan holatda kelajakni oldindan ilmiy bilish va istiqboldagi rivojlanish maqsadlarini va vazifalarini aniqlashdan iborat. Prognozashtirish mamlakat iqtisodiyoti mintaqalari holatiga to'g'ri baho berib, kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlarini ko'rsatib beradi va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Shuningdek, I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2010 yilning asosiy yakunlari va 2011 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan ma'ruzasida O'zbekiston iqtisodiyoti oldida turgan asosiy vazifalar to'g'risida to'xtalib, "2011 yilda mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 108,3 foiz, sanoatdagi o'sish -109,3 foiz, qishloq xo'jaligida -105,8 foiz hajmida bo'lishi ko'zda tutilmoqda. Inflyatsiya darajasi 7-9 foiz atrofida bo'lishi nazarda tutilmoqda"¹ deb ta'kidladilar. Ushbu masalalarni amalga oshirishda mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash fanida o'rganiladigan mavzular va nazariy-amaliy masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

"Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash" fanining predmeti - prognozashtirish obyektining rivojlanish qonuniyatini o'tmishi asosida o'rganib, butun bir iqtisodiy majmua va uning tarkibiy qismlari obyektiv asoslangan rivojlanish holatlari va tendensiyalarining vaqt va fazodagi miqdor va sifat darajalarini aniqlashdir.

"Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash"ning asosiy vazifasi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'llarini real baholash, bu rivojlanishning maqbul boshqaruv yechimlarini ilmiy asoslash uchun ustuvor variantlarni aniqlashdir. Bundan tashqari, u iqtisodiyotning rivojlanish yo'nalishlarini miqdor va sifat jihatdan tahlil qiladi, muammolarni, yangi jarayon va holatlarni o'rganadi, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning ehtimoli yo'nalishlarini belgilaydi, imkoniyatlarni baholaydi, ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va boshqa chora - tadbirlarni hayotga tatbiq etadi, samarasini aniqlaydi, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik bosh yo'nalishlarni asoslaydi.

"Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash" fanining maqsadi - prognozashtirishning asosiy usullari va tamoyillarini mintaqada sodir bo'layotgan ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlarga moslashgan holda o'rganishdan iborat.

¹ I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2011. – 48 b.

I-BOB. IQTISODIYOTDA PROGNOZLASHTIRISHNING MOHIYATI VA O'RNI

1.1. Prognozlash tarixi va uning bozor munosabatlaridagi o'rni

Mintaqalarni prognozashtirish mamlakat iqtisodiyotini boshqarish nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatga ega. Bu fan boshqaruv yechimlarni tanlashda asos bo'lib xizmat qiladi, kelajak maqsadlariga erishish uchun hozirgi paytda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish yo'llarini aniqlaydi va mintaqa salohiyatidan optimal foydalanishga ko'mak beradi.

"Prognozlash" - bu, iqtisodiyotni tartibga solish jarayonining yana bir bosqichidir. Shu bilan birga bu nisbatan mustaqil fan bo'lib, o'ziga xos bir qancha belgilari bilan farqlanadi: prognozlar direktiv harakterga ega emas, ularning miqdor baholari asosan ehtimollik harakteriga ega, ular ko'proq darajada sodir bo'lgan rivojlanish muamolarini aniqlashga va ularni yechish yo'llarini izlashga qaratilgan.

"Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlash" fanining asosiy vazifasi mintaqaning rivojlanish yo'llarini real baholash, bu rivojlanishning maqbul boshqaruv yechimlarini ilmiy asoslash uchun ustuvor variantlarni aniqlashdir. Bundan tashqari, u iqtisodiyotning rivojlanish yo'nalishlarini miqdor va sifat jihatdan tahlil qiladi, muammolarni, yangi jarayon va holatlarni o'rganadi, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning ehtimoli yo'nalishlarini belgilaydi, imkoniyatlarni baholaydi, ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va boshqa chora - tadbirlarni hayotga tatbiq etadi, samarasini aniqlaydi, ijtimoiy iqtisodiy va ilmiy-texnik bosh yo'nalishlarni asoslaydi.

Kelajakni oldindan ko'rmasdan, uning rivojlanish yo'llarini prognoz qilmasdan jamiyat hayoti taraqqiyotiga erishish mumkin emas. Oxirgi yillarda prognozlash xalq xo'jaligi maqbul darajada ishlashini ta'minlashning asosiy vositalaridan biriga aylanmoqda. Iqtisodiyot va ishlab chiqarishni boshqarish maqbul qarorlar tanlash va ularning ijrosini ta'minlashi zarur, chunki bugungi kunda jamiyat uchun asoslanmagan qaror qabul qilishdan ko'riladigan zarar darajasi ko'p marotaba o'sib bormoqda. Shuning uchun zamonaviy xo'jalik yuritish prognozlash ko'lami kengaytirilishini uning usul va uslubiyatlari takomillashtirilishini talab etmoqda.

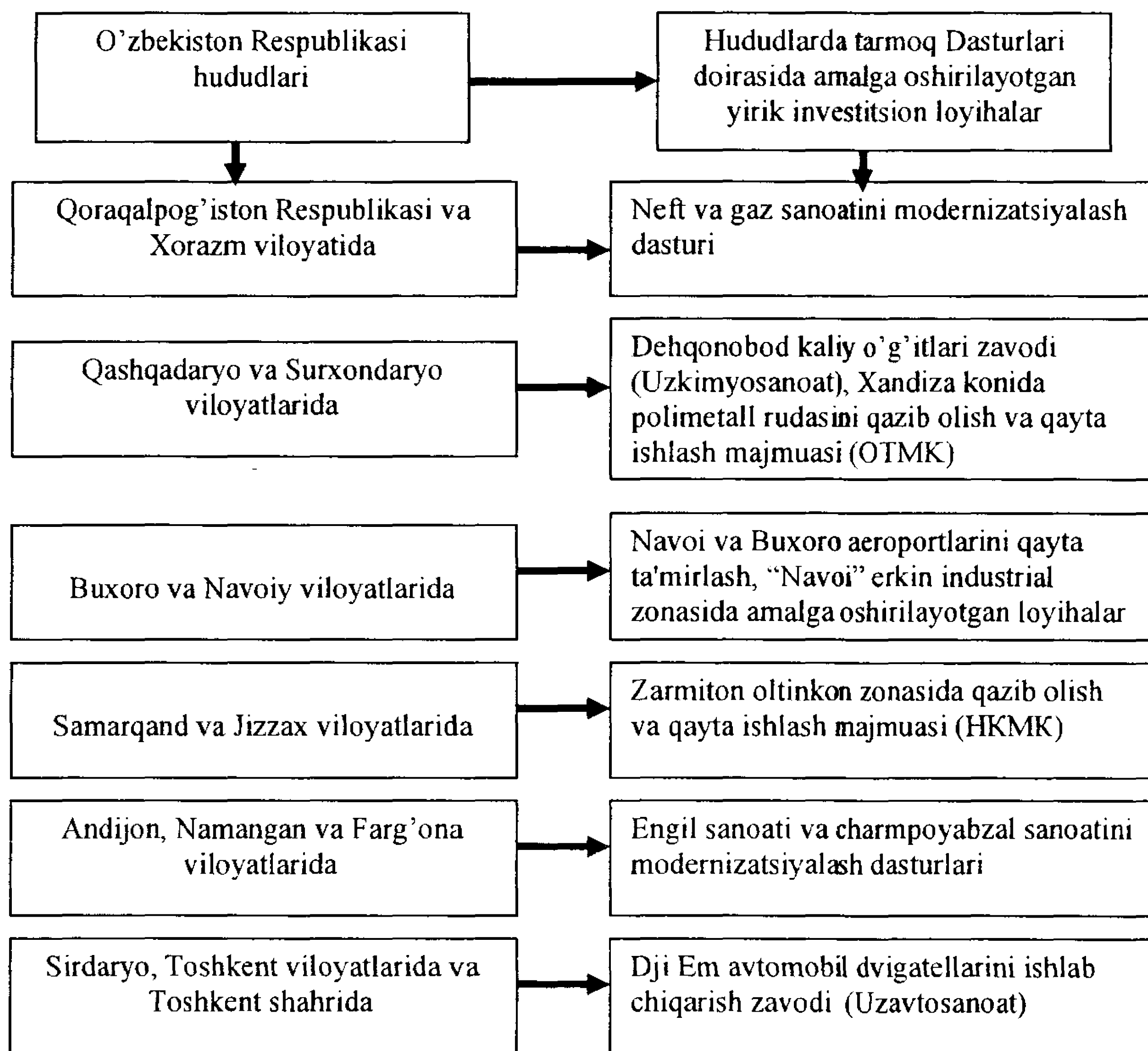
Ijtimoiy rivojlanish jarayonini prognozlash darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, jamiyatdagi jarayonlarni boshqarish va rivojlantirish shunchalik samarali kechadi. Prognozlarni ishlab chiqish jarayoni prognozlash deyiladi. Prognozlashning asosiy yo'nalishlaridan biri iqtisodiy prognozlash hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida hudud investitsion loyihalarining prognoz yo'nalishlari quyidagilardan iborat (1.1-rasm).

1.2. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni prognozashtirishning o'ziga xos xususiyatlari

"Iqtisodiy prognozlash" - bu, ilmiy - iqtisodiy fan bo'lib, uning obykti kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayoni, predmeti esa ishlash mumkin bulgan iqtisodiy obyektarning qonuniyligi va iqtisodiy prognozlarni ishlab chiqish yo'lidagi izlanishlardir.

"Iqtisodiy prognozlash" jamiyat rivojlanishi qonuniyligi sohasidagi iqtisodiy fan yutuqlariga va bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy va fan - texnika taraqqiyoti tendensiyalarining aniqligiga asoslanadi.

1.1-rasm.² O'zbekiston hududlarida tarmoq Dasturlari doirasida amalga oshirilayotgan yirik investitsion loyihalar

"Iqtisodiy prognozlash"ning rivojlanishida, ishlab chiqilayotgan prognozlarning ishchanligini oshirishda har xil obyektlarning prognozlarini tuzish qonun-qoidalarini o'rganadigan fan – "Prognostika", uning bir qismini tashkil etadigan "Iqtisodiy prognostika" fani katta rol o'ynaydi. Shundan kelib chiqib, iqtisodiy prognozlarga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

² B.Xodiev va boshqalar. «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiyot, 2010. 78 b.

Iqtisodiy prognozlash - bu, iqtisodiy jarayonlarni bilishning ilmiy usullari hamda prognozlashning barcha usul va yo'llari yig'indisini qo'llash orqali iqtisodiy prognozlarni ishlab chiqishdir.

Mintaqadagi takror ishlab chiqarish jarayonining o'rganilayotgan jihatiga qarab, mazkur jarayoning har xil elementlari: ishlab chiqarish kuchlari, moliyaviy salohiyat, mehnat resurslari, aholining turmush darajasi va hokazolar iqtisodiy prognoz qilinishi mumkin.

Iqtisodiy prognozlashning nazariy muhim muammolaridan biri prognozlarning turlarining tuzilishi hisoblanadi. Turlar - har xil mezonlar va belgilariga asoslanib ko'rilishi mumkin. Bulardan eng muhimlariga quyidagilar kiradi: prognozlash ko'lami; prognozlash muddati; obyekt harakteri; prognoz funksiyalari (funktsional belgi).

1.3. Prognozlashning asosiy yo'nalishlari

Prognozlash ko'lami bo'yicha quyidagilar ko'rsatib o'tilgan:

a) makroiqtisodiy (xalq xo'jaligi) va tarkibiy (tarmoqlararo va regionlararo) prognozlash;

b) xalq xo'jaligi majmualarining prognozlari (yoqilg'i, energetika, agrosanoat, ishlab chiqarish infratuzilmasi, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va boshqalar);

v) tarmoq va regional prognozlari;

g) xalq xo'jaligi tizimining boshlang'ich bo'g'inlarini prognozlash (korxonalarda ishlab chiqarish uyushmalarini va hokazo). Prognozlarning izlanilayotgan obyekt harakteriga ko'ra bo'linishlari har xil qayta ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq. Shunga ko'ra, prognozlash quyidagilarga ajratiladi: ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi; ilmiy-texnik jarayonlarni ijtimoiy-iqtisodiy harakterlari va oqibatlari; iqtisodiyot dinamikalari (sur'atlari, faktlari va tuzilishlari); bandlik, mehnat resurslari va kadrlarni qayta tayyorlash; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish; tadqiqotning yashash sharoiti.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy prognozlash - bu, iqtisodiy jarayonlarni bilishning ilmiy usullari hamda prognozlashning barcha usul va yo'llari yig'indisini qo'llash orqali iqtisodiy prognozlarni ishlab chiqishdir.

Mintaqadagi takror ishlab chiqarish jarayonining o'rganilayotgan jihatiga qarab, mazkur jarayoning har xil elementlari: ishlab chiqarish kuchlari, moliyaviy salohiyat, mehnat resurslari, aholining turmush darajasi va hokazolar iqtisodiy prognoz qilinishi mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Prognozlash deganda nimani tushunasiz?
2. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashning asosiy xususiyatlari nimadan iborat?
3. Iqtisodiy prognozlash va prognozlashning farqi qanday?
4. Prognozlashning ko'lami qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 56 b.

2. I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2011. – 48 b.

3. B.B.Berkinov, D.S.Ashurova, M.K.Abdullaeva. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash. – T.: TDIU, 2010– 176 b.

4. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. – T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majmua. – Toshkent: Iqtisodiyot. - 2011. – 377 b.

II-BOB. IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI PROGNOZLASHTIRISH METODOLOGIYASI VA USULLARI

2.1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish tizimlari

Har qanday obyektning o'rganish tizimli yondashuvni talab qiladi, uning mohiyati obyektning butun, ya'ni ko'rib chiqilayotgan obyektga nisbatan o'lchami katta bo'lgan boshqa obyektning bir qismi deb qarashdan iborat. Bu yondashuvning zaruriyati har qanday obyekt holati va rivojlanishiga bu obyekt faoliyat olib borayotgan muhit ta'sir etishi bilan bog'liq. Ushbu obyekt bilan tashqari o'rganilayotgan obyekt bilan o'zaro munosabatda bo'ladigan va natijada unga ta'sir qiluvchi boshqa obyektlarni ham o'z ichiga oluvchi muhit yoki tizim katta yoki global tizim deb ataladi. Bu global tizimning qismlari, ya'ni biz o'rganayotgan obyekt va u bilan o'zaro munosabatda bo'lgan nisbatan avtonom boshqa obyektlar uning unsurlari yoki tizimosti (subtizimlar) deb ataladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim tushunchasiga bir butun sifatida o'tishdan oldin «ijtimoiy» atamasining ma'nosiga to'xtalib o'tamiz, chunki barcha olimlar ham buni bir xil ta'riflamaydi. Quyidagi ta'rif eng keng tarqalgan: ijtimoiy tizim – bu, hayotni ta'minlash unsurlarini ijtimoiy qatlamlar hamda ijtimoiy qatlam ichidagi inson guruhlarida orasida taqsimlanish harakteridan kelib chiqqan mamlakat fuqarolari orasidagi ijtimoiy munosabatlar majmuidir.

Ko'pchilik olimlar «jamoat» va «ijtimoiy» tushunchalarini bir xil deb qarashi e'tiborni tortadi. Shunday qilib, ham «jamoat munosabatlari», ham «ijtimoiy munosabatlar» so'z birikmalari uchraydi. Savol tug'iladi: «jamoat» so'zi «jamiyat» so'zining hosilasi sifatida nima bildiradi?

Adabiyotlarda «jamiyat» atamasi mamlakatning sinonimi sifatida ishlatiladi.

«Jamiyat» tushunchasini alohida ko'rib chiqqanimizda, quyidagi holatni aytib o'tish o'rinli: «mamlakat» atamasi ishlatilganda barcha insoniy munosabatlar - siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy munosabatlarning to'plami tushuniladi; lekin «jamiyat», «jamoat» atamasi ishlatilganda asosan ijtimoiy tomonlar nazarda tutiladi. Masalan, adabiyotda inson jamiyati «birga hayot kechirish va faoliyat olib borishning tarixiy shakllangan, ijtimoiy formalar bilan birlashgan insonlarning to'plamidir» deb ta'riflanadi. «Jamiyatni tashkil qiluvchi unsurlar – bu, insonlar, uning ijtimoiy aloqalari, harakati va o'zaro munosabati, ijtimoiy institutlar va tashkilotlar, guruhlar, me'yorlar va qadriyatlardir», deb ta'kidlanadi.

Shunday qilib, jamiyat borliqning ijtimoiy qismidir, u borliqning qolgan qismiga singib, u bilan tenglasha olmaydi.

Yuqorida aytilganlardan jamiyat – bu, mamlakatning tizimosti, ya'ni u ijtimoiy tizim ostiga moddiy ishlab chiqarish sohasiga kirmaydigan tarmoqlarning majmui: ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at kiradi. Bu tarmoqlarning ma'lum bir qismi tijoratlashganligini esdan chiqarmaslik kerak, ya'ni ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at pullik tashkilotlarning ulushi ko'paymoqda.

Davlatning ijtimoiy muammolarini jamiyat rivojlanishi va faoliyat olib borishining qonuniyatlari to'g'risidagi maxsus fan – «Sotsiologiya» o'rganadi.

Endi iqtisodiy tizimni ko'rib chiqishga o'taylik.

Iqtisodiy tizim - jamiyatning ishlab chiqarish kuchlari rivojlanish darajasiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish munosabatlarining tizimidir. Shuning uchun «feodalizm iqtisodiyoti», «kapitalizm iqtisodiyoti», «industrial yoki kapitalistik iqtisodiyot», «postindustrial yoki axborot iqtisodiyoti» tushunchalari farqlanadi.

Aytish mumkinki, iqtisodiy tizim turi hukmron ishlab chiqarish uslubi bilan belgilanadi. Bu atamaning tor ma'noda mamlakat iqtisodiyoti xo'jalik hayotining tuzilmasini, tashkil etishini va holatini, ya'ni xo'jalik yuritishning tizimini bildiradi.

Agar ijtimoiy tizim insonning ma'naviy ehtiyojini qondirishga, millat sog'ligini saqlashga qaratilgan bo'lsa, iqtisodiy tizim - hayotiy ne'matlarni yaratish yo'li bilan insonlarning moddiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Shuning uchun iqtisodiy tizim oldida quyidagi fundamental masalalar turadi:

- Jamiyatning moddiy ehtiyojlarini to'laroq qondirish uchun qancha tovar ishlab chiqarish va pullik xizmatlar ko'rsatish kerak;

- Eng yuqori samaradorliqqa erishish uchun bu tovarlar va xizmatlarni qaysi resurslardan va qanday texnologiyada ishlab chiqarish kerak;

- Ishlab chiqarilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar kim uchun mo'ljallangan.

Ko'pchilik olimlar iqtisodiy tizimni tor ma'noda ko'rib chiqib va shuning uchun u yechadigan asosiy muammo deb cheklangan resurslarni inson va umuman jamiyatning cheklanmagan ehtiyojlarini maksimal qondirish uchun taqsimlash, deb hisoblashadi.

Aynan ijtimoiy maqsadlar insonlarni mamlakat (davlat) doirasida birlashtiradi, insonlarning iqtisodiy manfaatlari va maqsadlari xorijiy subyektlar manfaatlari va maqsadlari bilan ham bir bo'lishi mumkin (masalan, qo'shma korxonalar yoki mamlakat hududidagi xorijiy kapital bilan tuzilgan korxonalar, transmilliy korporatsiyalar va boshqalar).

Davlat ijtimoiy siyosatining asosiy maqsadi hayotning yuqori «sifati»ni ta'minlash, ham butun jamiyat (mamlakatning barcha fuqarolari) uchun, ham uning ayrim qatlamlari, jumladan, ijtimoiy himoyaga obyektiv sabablarga ko'ra muhtoj fuqarolarning hayot andozalarini yaxshilashdir.

Ijtimoiy siyosatning harakteri hokimiyatdagi partiya, uning «daromadlarning adolatli taqsimlanishi», «ijtimoiy kafolatlar», «ijtimoiy himoya» tushunchalariga munosabati bilan belgilanadi.

Demak, moddiy ishlab chiqarishni prognozlashtirib, rejelashtirib va nihoyat, boshqarib ham ijtimoiy masalalarni yechish kerak, aks holda ijtimoiy tanglik nafaqat iqtisodiyotni, balki butun jamiyatni, mamlakatni - «organizmi» ni buzadi.

Shunday qilib, iqtisodiy tizimni alohida emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy tizimni, mamlakatning ijtimoiy va ishlab chiqarish sohalarini simbioz sifatida ko'rib chiqish kerak.

Agar davlat birinchi navbatda moddiy maqsadlarga e'tibor bersa, jamiyatning ijtimoiy maqsadlari ikkinchi darajali bo'lib qoladi va davlat budjeti tomonidan «qoldiq» tamoyili bo'yicha moliyalashtiriladi, ya'ni birinchi navbatda iqtisodiy tizim moliyalanadi va qo'llab - quvvatlanadi, qolgan mablag'lar esa ijtimoiy sohaga tegadi.

Jamiyatning asosiy maqsadi deb moddiy yoki iqtisodiy o'sishni tan oluvchi «industrializm nazariyasi»ga asoslanib, «ekonomiks» odamga «homoeconomics»,

ishlab chiqarish omillaridan biri, deb qaraydi va uning degradatsiyasiga olib boradi. Shuning uchun industrializm nazariyasi 60-yillarning ikkinchi yarmidayoq jahonni global demografik, ekologik, oziq-ovqat, energetik va xomashyo inqiroziga olib keldi.

Shu boisdan jahon hamjamiyatining va har bir mamlakatning alohida ravishda rivojlanish maqsadlarini qayta ko'rib chiqish lozim. Jamiyatning maqsadlari avvalambor ma'naviy, madaniy bo'lishi kerak. Sanoatlashish bu maqsadlarga erishishga yordam berishi lozim.

Iqtisodiy fan «Sotsiologiya», «S*iyosatshunoslik», «Falsafa», «Psixologiya» va «Madaniyatshunoslik» bilan uslubiy aloqalarini kuchaytirish zarur.

Yuqoridagilarni hisobga olib, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni, ijtimoiy-iqtisodiy tizimida o'zgarib, natijada ham butun jamiyat, ham alohida qatlamlar, aholi guruhlari va har bir insonni hayotini ta'minlaydigan moddiy, ijtimoiy va ma'naviy ne'matlar paydo bo'ladigan katta tizim sifatida tasavvur etish mumkin.

Tizimli yondashuv asosida ijtimoiy-iqtisodiy tizimga kirishda ijtimoiy-iqtisodiy tizim faoliyat olib borishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi hamda prognozlar ishlab chiqarishda «Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash» fanida bo'ladigan bir nechta unsurlarni ajratish mumkin:

- jahon tizimi, uning holati, rivojlanish istiqbollari, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimiga ta'sir etuvchi asosiy tavsiflari;
- tabiiy resurslar va hayvonot dunyosining mavjudligi va sifati;
- insonlarning ma'lumot darajasi va sog'ligi (inson salohiyati);
- ilmiy-texnik salohiyat (sun'iy tabiat);
- insonlar yashaydigan muhitning, atrof-muhitning holati;
- ichki va tashqi siyosiy tartibot;
- mamlakatda hukmron axloqning darajasi;
- diniy omil va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirishda iqtisodiyotning davlat sektorini prognozashtirish alohida ajratiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish demografik, ekologik, ilmiy-texnikaviy, tashqi iqtisodiy, ijtimoiy, tarmoqlar va hududlar tizimlariga, shuningdek qiymat va material balanslarga asoslanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish ichki va tashqi siyosat, iqtisodiy va boshqa omillar ta'sirini hisobga olgan holda bir qancha variantlarda ishlab chiqiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish mamlakatning makroiqtisodiy holatini aks ettiruvchi sifat va son ko'rsatkichlarini, ilmiy-texnikaviy rivojlanishi, tashqi iqtisodiy faoliyat, ishlab chiqarish va iste'mol, aholi turmush darajasi va farovonligi, ekologik vaziyat, ijtimoiy struktura, ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy ta'minlash ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish butun mamlakatning iqtisodiyot tarmoqlari, hududlari bo'yicha ishlab chiqiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish uzoq, o'rta va qisqa muddatlar uchun ishlab chiqiladi.

2.2. Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish uslubiyati asoslari

Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish besh yildan o'n yil muddat ichida amalga oshiriladi. Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish asosida hududning uzoq davr mobaynidagi rivojlanish istiqbollari belgilanadi. Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish konsepsiyasida hududning uzoq muddatli davr uchun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish variantlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadlari va maqsadga etish yo'llari ko'rsatib beriladi. Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish chora-tadbirlari Respublika hukumati tomonidan hududning uzoq muddatli davrga rivojlantirish konsepsiyasiga mos ravishda amalga oshiriladi. Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish asosida hududning rivojlanishini prognoz qilishdagi o'rta muddatli prognoz qilishda foydalaniladi.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilishda uzoq muddatli prognozlar ana shu hududning tarkibiy ijtimoiy-iqtisodiy darajalari bilan uzviy holda amalga oshishi lozim. Shuni alohida ta'kidlash joizki, qisqa muddatli taktik maqsadlar kelgusidagi o'rta muddatdagi prognozlar uchun, o'rta muddatli prognozlar esa uzoq muddatli prognozlar uchun asos bo'ladi.

Uzoq muddatli prognozni amalga oshirish uchun birinchi navbatda "Maqsadlar daraxtini" tuzish maqsadga muvofiqdir. Maqsadlar daraxtini tuzish o'z navbatida barcha maqsadlarni vazifalar doirasida o'zaro ajratadi va yechimini ta'minlaydi.

Uzoq muddatli prognozlash konsepsiyasi - murakkab jarayon bo'lib, quyidagi bosqichlarda tarkib topadi: empirik materiallarning tahlilining mavjudligi, obyektning o'ziga xos tendensiyalarini aniqlash va jarayonlarning o'zaro qonuniyatga mosligi; prognoz uchun uning nazariy jihatlarini to'liq ifodalash; prognozlash usulini tanlash va uni amalga oshirish; prognozning ishonchliligini tekshirish.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilish konsepsiyasida shu mintaqani rivojlanishidagi asosiy tarmoqning o'rne, xususiyati, ishchi kuchi resurslarining holati va uzoq muddat uchun mo'ljallangan ijtimoiy siyosatiga bog'liqdir.

Mintaqani uzoq muddatli prognoz qilishda iqtisodiy o'sish templarini, iqtisodiyot tarkibini, tashqi iqtisodiy aloqalari bo'yicha konsepsiyada alohida jihatlari hisobga olinishi lozim.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini uzoq muddatli prognoz qilish konsepsiyasini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin:

1. Mintaqada ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirilgan konsepsiyalar. Ular o'z navbatida quyidagilardan tashkil topadi:

a) ishlab chiqarishni tarkiban o'zgarishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan mahsulotlar guruhi;

b) ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgarishi uchun muhim sanalgan bir xil turdagi tarmoqlarni rivojlantirish;

v) ishlab chiqarishning alohida tarmoqlarini rivojlantirish (misol uchun, qazib oluvchi sanoat tarmog'ini, qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat, oziq-ovqat sanoati va boshqalar).

2. Mintaqada infratuzilma tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan konsepsiyalar. Ular o'z navbatida quyidagilardan tarkib topgan bo'ladi:

- a) infratuzilma tarmoqlarini rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi texnik-iqtisodiy va boshqa konsepsiyalar;
- b) infratuzilmaning alohida tarmoqlarini rivojlantirish.

3. Mintaqaning umuman ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi konsepsiyalar. Ular o'z navbatida quyidagilardan tarkib topadi:

- a) mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirish;
- b) hududning barcha va alohida tumanlarini rivojlantirish;
- v) hududda istiqomat qiluvchi aholini turmush darajasini oshirish.

2.3. O'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish uslubiyati asoslari

O'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish uch yildan besh yilgacha davrni o'z ichiga oladi. O'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish asosida amalga oshiriladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish asosida hududning o'rta muddatli konsepsiyasi ishlab chiqiladi, uning asosida mamlakat iqtisodiyoti, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlari, respublikaning o'rta davr ichidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tavsiflovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi asosida o'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish amalga oshiriladi. Hududlarni o'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish quyidagilarni o'z ichiga olishi zarur:

- o'tgan davrdagi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yakunlari va iqtisodiyotni holatining tavsifi;
- o'rta davrdagi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlari konsepsiyasi;
- makroiqtisodiy siyosat;
- institutsional o'zgarishlar;
- investitsion va tarkibiy siyosat;
- agrar siyosat;
- ekologik siyosat;
- ijtimoiy siyosat;
- iqtisodiy hududiy siyosat;
- tashqi iqtisodiy siyosat.

2.4. Qisqa muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish uslubiyati asoslari

Qisqa muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish yillik ko'rsatkichlar asosida, kelgusi davr ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish asosida ishlab chiqiladi. Qisqa muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish quyidagi hujjat va materiallarni o'z ichiga oladi:

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni o'tgan davrning joriy yil yakunlari;

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni joriy yil prognozlari;
 - umumlashtiruvchi moliyaviy balans;
 - kelgusi yil uchun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish muammolari, hukumatning siyosati yo'nalishlari asosida prognozlash asoslari;
 - maqsadli programmalar tarkibi, kelgusi davr uchun davlat budjetining moliyalashtirish asoslari;
 - davlat iste'moli uchun asosiy tovarlar hajmi va tarkibi;
 - iqtisodiyotning davlat sektorini rivojlantirishni loyihalashtirish;
- Hududlarning qisqa muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozashtirishda zarur bo'lganda joriy yilda qabul qilinadigan qonunlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Qisqacha xulosa

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish mamlakatning makroiqtisodiy holatini aks ettiruvchi sifat va son ko'rsatkichlarini, ilmiy-texnikaviy rivojlanishi, tashqi iqtisodiy faoliyat, ishlab chiqarish va iste'mol, aholi turmush darajasi va farovonligi, ekologik vaziyat, ijtimoiy struktura, ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy ta'minlash ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish uzoq, o'rta va qisqa muddatlar uchun ishlab chiqiladi. Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish besh yildan o'n yil muddat ichida amalga oshiriladi. O'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish uch yildan besh yilgacha davrni o'z ichiga oladi. Qisqa muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish yillik ko'rsatkichlar asosida, kelgusi davr ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish asosida ishlab chiqiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish qanday tizimlarga asoslanadi?
2. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish mamlakatning makroiqtisodiy holatini aks ettiruvchi qaysi ko'rsatkichlariga asoslanadi?
3. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlash muddatiga ko'ra qanday turlarga ajratish mumkin?
4. Uzoq muddatli prognozlashning uslubiyati qanday?
5. O'rta muddatli prognozning uslubiyati asoslari nimadan iborat?
6. Qisqa muddatli prognozlar deganda nimani tushunasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A. Karimov. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2010. – 56 b.

2. I.A. Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. – T.: O'zbekiston, 2011. – 48 b.

3. B.B. Berkinov, D.S. Ashurova, M.K. Abdullaeva. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash. – T.: TDIU, 2010. – 176 b.

4. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majmua. –Toshkent: Iqtisodiyot, 2011. – 377 b.

III-BOB. IJTIMOYIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI PROGNOZLASHTIRISHNI TASHKIL ETISH TARTIBI VA YO'NALISHLARI

3.1. Davlat va mintaqa miqyosida prognozlashtirish va uni tashkil etish tartiboti

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashtirish- tizimlashtirilgan ilmiy asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlari va bozor iqtisodiyoti qonunlariga asoslanadi. O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozlashtirishda uzoq, o'rta, qisqa muddatli prognozlarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish:

- asosiy iqtisodiyotni strukturasi umummilliy qiziqishlarini bajarilishiga yo'naltirilgan davlat dasturlari.

- demografik holat tahlili, ilmiy-texnikaviy salohiyat, milliy boylik, ijtimoiy struktura, tashqi holatlar, tabiiy resurslarning kompleks tahlili dasturlari.

Prognoz jarayonini shakllantirish teskari aloqa tamoyiliga asoslanadi: iqtisodiy siyosat yo'nalishlari va xo'jalik subyektlari faoliyatlarini hisobga olgan holda hudud strategiyasi ishlab chiqiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish tizimi quyidagi asosiy talablarni qondirishi lozim:

- maqsadga erishish uchun barcha xo'jalik tarmoqlari va sektorlarini qamrab olib yahlit iqtisodiyotni boshqarish.

- bozor mexanizmlaridan foydalanib xo'jalik subyektlari faoliyatini balanslashtirish.

- ishlab chiqarish holatiga ko'ra tartibga solishni tabaqalashgan usulidan foydalanish.

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashtirish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- 1) ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik maqsad va bosh vazifalarni prognozlashtirishning yo'naltirilganligi;

- 2) prognozning uzluksizligi;

- 3) makroiqtisodiy balanslashtirishni ta'minlash maqsadida jami talab prognozlarni va ishlab chiqarishni rag'batlantirishni hisobga olish;

- 4) yechimlarni qabul qilishda kompleks yondoshuv;

- 5) prognozning elastikligi va egiluvchanligi, tashqi va ichki sharoitlarga ta'sirini hisobga olish;

- 6) ustuvor yo'nalishlarda nazoratni ta'minlash;

- 7) prognozlarning ilmiy asoslanganligi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilishni ishlab chiqishda quyidagilardan foydalanish talab etiladi:

- 1) makroiqtisodiy tahlil usullari, qaysiki ularni predmeti bo'lib, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, proporsiyalar, iste'mol va jamg'armalar, iqtisodiy o'sish omillari, iqtisodiyot sektorlari va rivojlanish tarmoqlari hisoblanadi;

- 2) prognozning optimal variantlarini hisobga olishda ekonometrik tahlil va iqtisodiy-matematik modellashtirish usullardan foydalanish;

3) statistik axborotlarni zamonaviy texnologiyalarni qo'llagan holda statistik tahlil usullariga asoslanish;

4) statistik tahlilning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari omili dinamikasiga ta'sirini ekspert baholash usuliga asoslanish.

Asosiy iqtisodiy proportsiyalar o'zgarishlarini prognoz qilishda qiymat va natural balanslar tizimi o'z ahamiyatini saqlab qoladi, iqtisodiyotda iste'mol nisbatlari va resurslarni baholash, iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari rivojlanishini maqsadlilikini ta'minlashda dasturlarni ishlab chiqish va ularni tartibga solish instrumentlari tizimi asosiy hisoblanadi.

3.2. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish tizimi va uning aloqadorligi

Prognozlar tizimi o'rta, qisqa, uzoq muddatli prognozlar tizimidan iborat. Uzoq muddatli prognozlar 10-15 yil uchun tuziladi va u strategiya, maqsad, yo'nalishlar, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, aniq maqsadga erishishida iqtisodiy siyosat o'zgarishlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi.

Uzoq muddatli prognozlar joriy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holati tahliliga asoslanib, quyidagilarni aniqlaydi:

- istiqboldagi maqsad va vazifalar tizimini;
- rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari va ularni amalga oshirishda bosqichlilik;
- asosiy makroiqtisodiy paramentlar va proportsiyalar va iqtisodiy o'sish templari imkoniyatlari;
- resurs salohiyati, ulardan foydalanishning yo'nalishlari va foydalanishning samaradorligi;
- iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar;
- iqtisodiy siyosatdagi tashqi va ichki asosiy yo'nalishlar;
- iqtisodiyot tizimidagi asosiy institutsional o'zgarishlarni qayta tashkil etish.

O'rta muddatli prognoz iqtisodiyot rivojlantirishni prognoz qilishda makroiqtisodiy paramentlar va strukturalarni o'z ichiga olib, tavsiyalar va yo'nalishlar shaklida amalga oshiriladi. O'rta muddatli prognoz aniq makroiqtisodiy paramentlarini aniq reja asosida prognoz qilishga asoslanib aniq maqsad va vazifalar doirasida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyot vazirligi boshqa iqtisodiyot boshqarmalari va ilmiy tashkilotlar bilan birga asosiy iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy siyosat yo'nalishidagi tavsiyalar bilan o'zaro kelishgan holda muqokama qilinadi. Muhokamadan so'ng esa ommaviy axborotda barcha asosiy makroiqtisodiy paramentlar e'lon qilinadi. Hududiy va tarmoq boshqarmalari o'z rejalarini umumlashtirishadi va prognoz ko'rsatkichlarini Iqtisodiyot vazirligiga yuborishadi. Barcha boshqarmalarning prognoz ko'rsatkichlari asosida Iqtisodiyot vazirligi makroiqtisodiy paramentlarni prognoz paramentlarini o'rta muddatli davr uchun ishlab chiqadilar.

Qisqa muddatli prognoz bir yil davr uchun quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Iqtisodiyot vazirligi moliya vazirligi va boshqa boshqarmalarning iqtisodiy siyosat yo'nalishlariga asosan kelgusi yil uchun iqtisodiyotning asosiy ko'rsatkichlarini prognoz variantlarini ishlab chiqishadi.

daromadlar manfaatlari hisobiga hal etishda ko'proq erkinlik va vakolatlar berilganda yuzaga keladi.

Davlat hududiy siyosatining asosiy maqsadlariga quyidagilar kiradi:

1) mamlakatda hududiy siyosatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish;

2) hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'iy nazar, yagona minimal ijtimoiy standartlarni va teng ijtimoiy himoyani ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash;

3) hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tenglashtirish;

4) atrof-muhit ifloslanishini to'xtatish hamda uning ifloslanishi oqibatlarini yo'qotish, hududlarni kompleks ekologik himoya qilish;

5) O'ta muhim strategik ahamiyatga ega hududlarni ustuvor rivojlantirish;

6) Hududlarning tabiiy iqlim xususiyatlaridan to'liq foydalanish.

Yuqoridagi maqsadlaridan kelib chiqqan holda hududiy siyosatning vazifalari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga, mintaqalarda ko'p ukladli iqtisodiyotni, shu jumladan kichik tadbirkorlikni shakllantirishga, tovar, mehnat va kapitalning umumdavlat va hududiy bozorlarning hamda institutsional va bozor infratuzilmasining shakllanishiga ko'maklashish;

- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga juda ham katta farqlarni kamaytirish, ularda aholi farovonligini oshirishning o'z iqtisodiy bazalarini mustahkamlovchi sharoitlarni bosqichma bosqich yaratish;

- hududlar iqtisodiy tuzilmasining iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan oqloydigan darajada erishish, bozor sharoitida ularning raqobatbardoshligini oshirish;

- hududlararo infratuzilmaviy tizimlarni rivojlantirish;

- ekologik va favqulotda holatlarga uchragan, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan, demografik va migratsion muammolari bo'lgan hududlarga davlat tomonidan yordam ko'rsatish.

Hududiy siyosatni amalga oshirish vositalari quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish;

- hududlarning iqtisodiyot va ijtimoiy soha obyektlarini rivojlantirishda davlatning to'g'ridan to'g'ri ishtiroki;

- davlat buyurtmalarini joylashtirish;

- iqtisodiy mehanizm va regulyatorlarni qo'llash;

- erkin iqtisodiy hududlarni tashkil qilish.

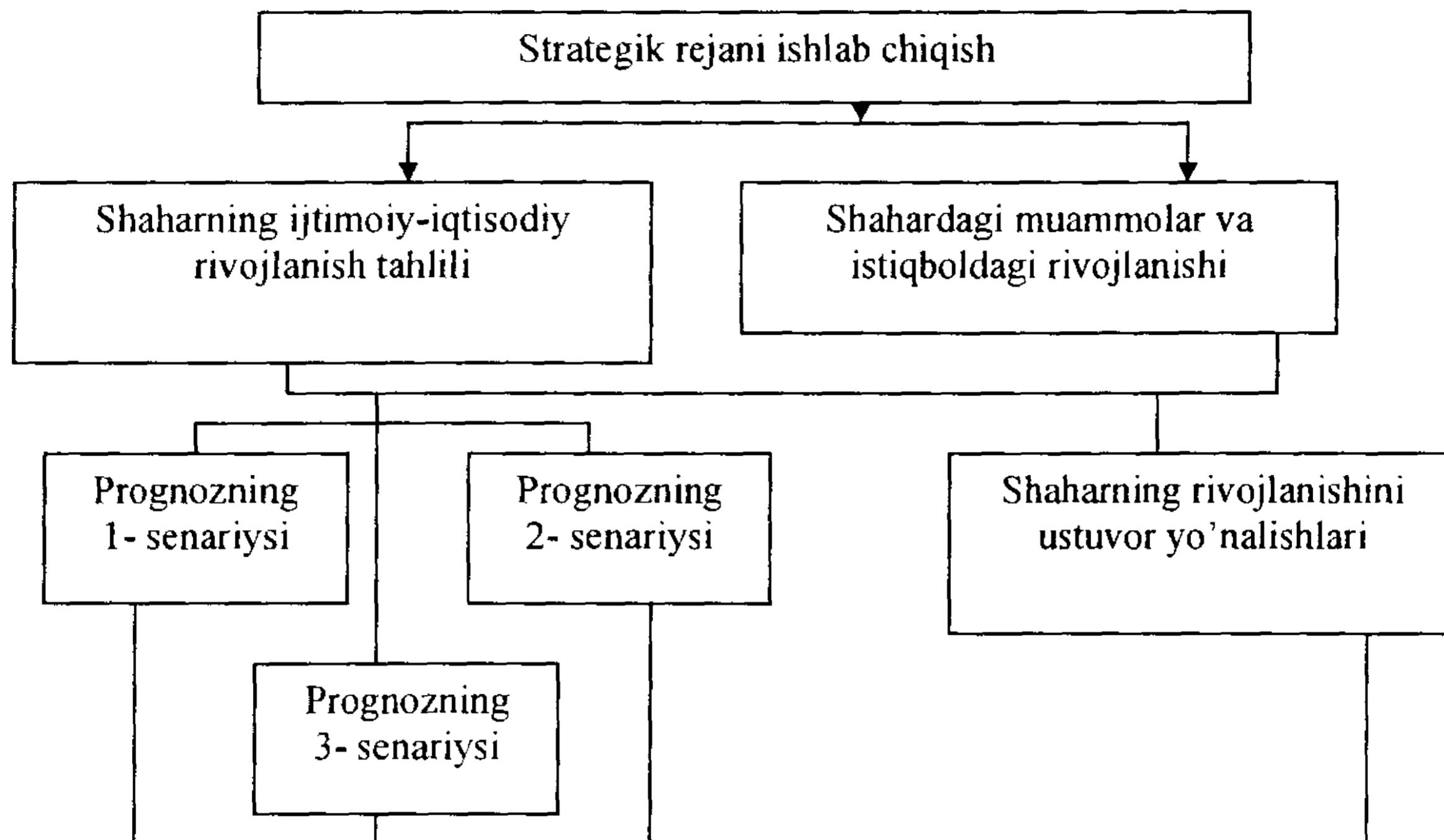
3.4. Shaharlarni rivojlantirish yo'nalishlari

XX-asrni biz urbanizatsiya rivojlangan asr sifatida qarashimiz mumkin. Agar 19 asr oxirida yer yuzini 13,0 % ni shaharlar tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2005 yilda 49,0%ga etgan, BMT ekspertlarining xisob-kitobiga ko'ra bu ko'rsatkich 2030

yilga borib 60,0 foizni tashkil etishi lozim³. Shuning uchun ham shaharlarni rivojlantirish muammosi mintaqalarni rivojlanishini ta'minlashda o'z o'rniga egadir.

Shaharlarni rivojlantirish va uning prognoz ko'rsatkichlarini tahlil qilishda birinchi navbatda strategik reja ishlab chiqilishi lozim.

Bizning fikrimizcha, shaharni rivojlantirishning strategik rejasi uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi bilan uzviy holda amalga oshishi lozim. Buni biz quyidagi shema orqali ifoda etdik:

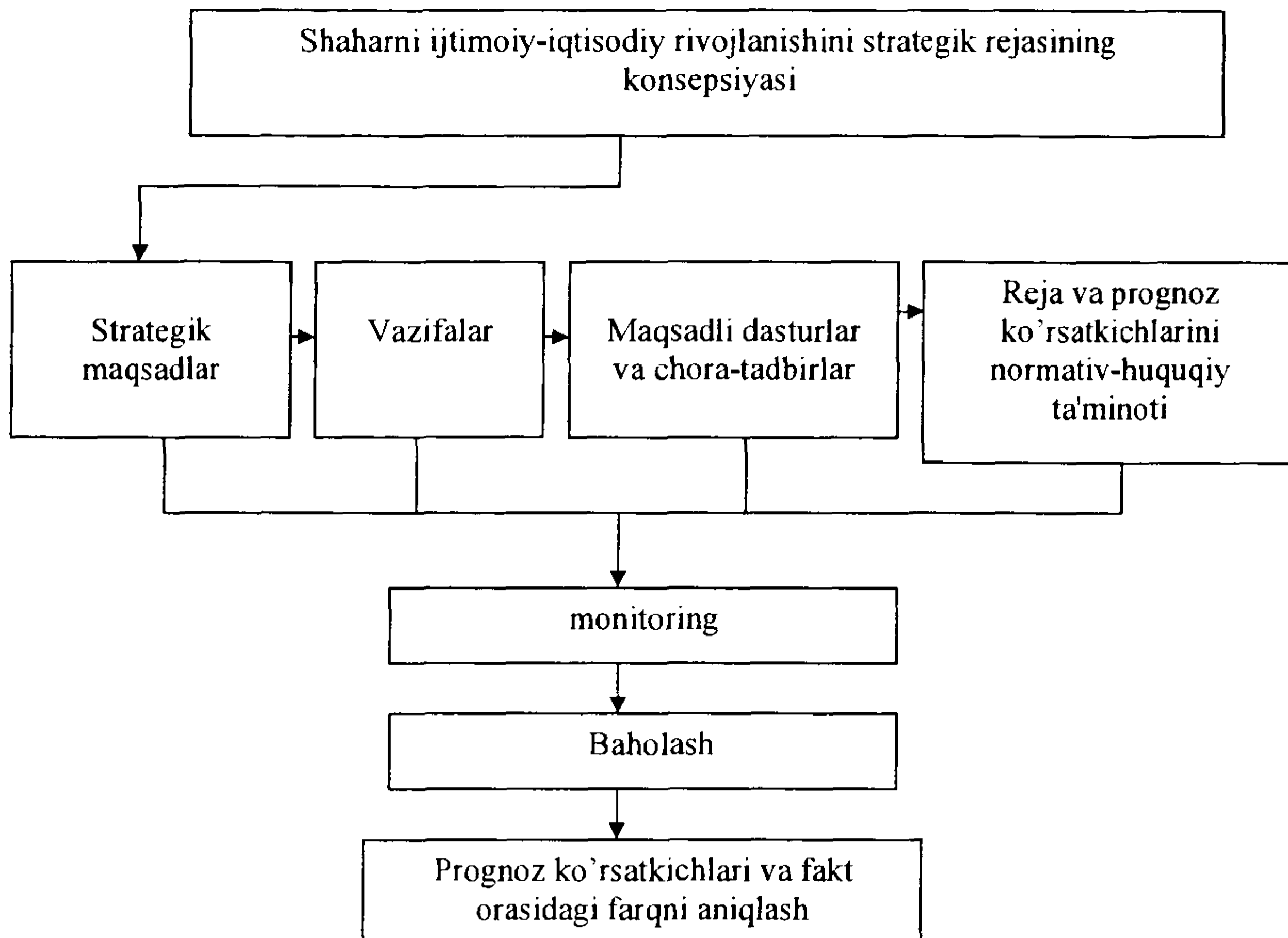

3.1-rasm. Shaharni rivojlantirishda strategik rejani ishlab chiqish

Yuqorida keltirilgan rasmda keltirilganidek, shaharni strategik rejasini ishlab chiqishda shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi konsepsiyasi ham muhim ahamiyatga egadir. Shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi konsepsiyasi strategik maqsad, vazifa, maqsadli dasturlar va ushbu maqsadli dasturlarni amalga oshirishda muhim hisoblangan normativ-huquqiy rejani bajarilishi muhim hisoblanadi. Shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasini amalga oshirishda birinchi navbatda ushbu vazifalarni amalga oshirish jarayonining monitoringi muhim ahamiyatga ega. Ushbu monitoring natijasiga ko'ra, bajarilmagan vazifalar qaytadan ko'rib chiqilishi lozimdir.

Umuman, shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi konsepsiyasini quyidagi ko'rinishda ifodalasak bo'ladi:

³ World urbanization Prospects. The 2005 revision. United Nations, Department of Economic and social Affairs. Population Division. New York, 2006.

3.2-rasm. Shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining strategik reja Konsepsiyasi.

Ushbu yuqorida keltirilgan strategik reja Konsepsiyasi va strategik rejani ishlab chiqish orqali shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlari belgilab beriladi. Unga asosan prognoz senariysi 3 yo'nalishda ko'rib chiqiladi. Bu prognoz senariysi shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish Konsepsiyasida reja va prognoz ko'rsatkichlarini normativ-huquqiy ta'minoti asosida qaytadan ko'rib chiqiladi.

Maqsadni amalga oshirishni monitoringini olib borishda asosiy indikatorlarni, strategik maqsadlarni ko'rib chiqish lozim.

Misol uchun, aholi turmush farovonligi blokida strategik maqsad sifatida fuqarolarning daromadlari darajasini oshishi, shaharning iqtisodiy salohiyatini oshirish tursa, asosiy indikator sifatida yalpi hududiy mahsulot va minimal ish haqini oshishi bilan mos ravishda daromadlarning o'zgarishi hisoblanadi.

Zamonaviy shaharlar har taraflama jahon andozalarga mos bo'lishini hisobga olsak, O'zbekiston Respublikasi poytaxti Toshkent shahrida ham aynan shaharni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining reja va prognoz ko'rsatkichlari Toshkent shahar Xokimiyatining iqtisodiyot bosh boshqarmasi tomonidan monitoringi olib boriladi.

Qisqacha xulosa

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashtirish quyidagi tamoyillarga asoslanadi: ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning strategik maqsad va bosh vazifalarni prognozlashtirishning yo'naltirilganligi; prognozning uzluksizligi; makroiqtisodiy balanslashtirishni ta'minlash maqsadida jami talab prognozlarini va ishlab chiqarishni rag'batlantirishni hisobga olish; yechimlarni qabul qilishda

kompleks yondoshuv; prognozning elastikligi va egiluvchanligi, tashqi va ichki sharoitlarga ta'sirini hisobga olish; ustuvor yo'nalishlarda nazoratni ta'minlash; prognozlarning ilmiy asoslanganligi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilishni ishlab chiqishda quyidagilardan foydalanish talab etiladi:

- makroiqtisodiy tahlil usullari, qaysiki ularni predmeti bo'lib, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, proporsiyalar, iste'mol va jamg'armalar, iqtisodiy o'sish omillari, iqtisodiyot sektorlari va rivojlanish tarmoqlari hisoblanadi;

- prognozning optimal variantlarini hisobga olishda ekonometrik tahlil va iqtisodiy-matematik modellashtirish usullardan foydalanish;

- statistik tahlilning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari omili dinamikasiga ta'sirini ekspert baholash usuliga asoslanish.

Nazorat uchun savollar

1. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashtirish qaysi tamoyillarga asoslanadi?

2. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilishni ishlab chiqishda nimalardan foydalanish talab etiladi?

3. Uzoq muddatli prognozlar joriy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holati tahliliga asoslanib nimani aniqlaydi?

4. Qisqa muddatli prognoz bir yil davr uchun qanday tartibda amalga oshiriladi?

5. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognoz qilish tugagandan so'ng qaysi vazirlikka topshiriladi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. -T.: O'zbekiston, 2010. – 56 b.

2. I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010 yilda mamalakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. –T.: O'zbekiston, 2011. – 48 b.

3. B.B.Berkinov, D.S.Ashurova, M.K.Abdullaeva. Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash. –T.: TDIU, 2010– 176 b.

4. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majmua. –Toshkent: Iqtisodiyot. - 2011. – 377 b.

IV-BOB. MINTAQALARNI IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI PROGNOZLASHTIRISH MAQSADI VA VAZIFALARI

4.1. Mintaqaviy xo'jalik va mintaqaviy iqtisodiyot

Mintaqaviy xo'jalik butun bir xo'jalik, iqtisodiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy kompleks bo'lib, u respublika, viloyat, avtonom okrug hududida joylashgan korxonalar, tashkilot, uyushmalarning bo'ysunish va tarmoqlarining tarkibidan qat'iy nazar shakllanadi. Barcha sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarish, qurilish, transport, aloqa va madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- 1) Respublika;
- 2) Mintaqaviy;
- 3) Munisipial.

Bir tomondan mintaqaviy boshqaruv tizimining asosi bo'lgan, ikkinchi tomondan korxonalar va tashkilot bo'lgan mahalliy organlar o'rtasidagi munosabat mahalliy organlarga to'liq bo'ysinishdan to'g'ri shu organlar tomonidan alohida funksiyalarning boshqarilishigacha farqlanadi.

Boshqaruv shakli va bo'ysunish shaklidan qat'iy nazar ma'lum mintaqada joylashgan hamma korxonalar va tashkilotlar yer, o'rmon va suv resurslaridan foydalanish, tabiat muhofazasi, sanitariya, yong'inga qarshi, huquqiy, ijtimoiy, maishiy me'yoriy qoidalari masalalari bo'yicha mahalliy boshqaruv organlari raqobati ostida bo'ladi.

Hududiy boshqaruv organlari shu hududda joylashgan barcha korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan uy va ijtimoiy-madaniy qurilish, mahalliy yo'llar qurilishi, xalq iste'moli mollari va oziq-ovqat ishlab chiqarish ustidan nazorat olib boriladi. Mintaqa darajada tartibga solishning obyektlari quyidagilar hisoblanadi: davlat mulkini hususiy lashtirish jarayoni, aholi va korxonalarini soliqqa tortish, mahalliy budjetlarni shakllanishi, aholining ijtimoiy himoyasi va boshqalar.

Mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- 1) O'zbekiston Respublikasida yagona iqtisodiy hududni yaratish;
- 2) Mintaqalar iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'iy nazar yagona minimal ijtimoiy standart va aholini ijtimoiy himoyalashini ta'minlash;
- 3) Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitlarni tenglashtirish;
- 4) Mintaqalarni kompleks ekologik muhofazalash;
- 5) Juda muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan mintaqalarni ustuvor rivojlantirish;
- 6) Mintaqalarning tabiiy-iqlim xususiyatlaridan maksimal foydalanish;
- 7) Mahalliy o'z-o'zini boshqarishni shakllantirish va kafolatlarni ta'minlash.

4.2. Mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlash uslubiyati

Ohirgi yillarda mintaqalar darajasida qisqa va o'rta muddatli iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish prognozlarini tuzish bo'yicha ish olib borilmoqda. Bunday prognozlashning uslubiy shart-sharoitlari bo'lib quyidagi holatlar hisoblanadi:

1) mintaqa-umumiy jamiyat ishlab chiqarish tizimining bir alohida bo'lagi bo'lgan va bir necha miqdor mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish vositasida aniq bir xalq funksiyasini bajaradigan kichik bir tizimni ifodalaydi;

2) mintaqaning iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlarining pasayishi butun jamiyatning ishlab chiqarish tizimi yoki ijtimoiy-iqtisodiy tizimi faoliyatida negativ o'zgarishlarga olib keladi.

3) Ma'lum muddatgacha berilgan mintaqa iqtisodiy tizim faoliyati natijasining zarur darajasini mintaqa rivojlanishida hosil bo'lgan inersion tendensiyalar sharoitida ta'minlash mumkin emas.

4) Mavjud hududiy boshqaruv tizimi doirasidagi mintaqa iqtisodiy tizimi faoliyat rejimini berilgan muddatga yahshilab bo'lmaydi. Bu holatlardan kelib chiqqan holda mintaqaviy-iqtisodiy rivojlanish prognozning ishlab chiqarilish shemasi, tarkibi va asosiy bosqichlari aniqlanadi. Prognozni tuzish jarayoni o'z ichiga uchta blokni oladi: analitik, konseptual va prognozli.

Analitik blok doirasida berilgan hududning ichki bog'liqligini o'rganish, tizimning butun faoliyat samarasini aniqlovchi mintaqa tizimi iqtisodiy yadrosi va ishlab chiqarishni ahamiyatli tuzilmaviy aloqalarni aniqlash zarur.

Bu mintaqaning Mehnat taqsimoti tizimida asosiy funksiyani bajaruvchi mintaqa xo'jaligining xalqlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Undan tashqari, butun mamlakat iqtisodiyot tarkibida mintaqaning rivojlanishi tendensiyalarini ko'rib chiqish lozim. Bu umumiy ishlab chiqarishni ayni vaqtdagi bog'liqlik darajasini va kelajakdagi mintaqaviy iqtisodiyot faoliyatiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Konseptual blok doirasida izlanishlarning asosiy tarkibi mintaqa oldida turgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishni hisobga olgan holda mintaqa iqtisodiy tizimini rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishdir. Mintaqa rivojlanishining konsepsiyasini ishlab chiqarishda ikkita asosiy bosqichni ajratish mumkin:

2) mavjud muammolar echimiga yo'naltirilgan maqsadlarni shakllantirish va ularni aniq masalalar ko'rinishida konkretlashtirish;

3) iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning ustuvor maqsad va yo'nalishlarini aniqlash va shu asosda mintaqaviy rivojlanish strategiyasini ishlab chiqarish.

Ayni mintaqada rivojlanishning maqsad, konkret muammolar, omillarning, o'ziga hosligi bu masalalarning echimini umumlashtirishga yo'l qo'ymaydi, shu bilan bir qatorda mintaqalarga hos bo'lgan qator maqsad va vazifalar mavjud. Bular:

- 1) ishlab chiqarishni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- 2) bozor munosabatlarini shakllantirish;
- 3) kompleks ijtimoiy masalalarni yechish;
- 4) atrof-muhitni himoyalash va boshqalar.

Prognozli blok doirasida asosiy masala bo'lib kelajakda mintaqaviy iqtisodiy tizim rivojlanishining ko'rsatkich va miqdor paramentlarini aniqlashdir. Bunda 3 xil prognozlar ishlatiladi: umuman mintaqaviy tizim rivojlanishning umumiy iqtisodiy alohida ishlab chiqarish va tarmoqlar rivojlanishining prognozlari; mintaqalarning alohida ma'muriy hududiy birliklarning rivojlanish prognozlari.

Ko'rsatilgan prognozlarni tuzishning asosiy usuli bo'lib-bu kelajakdagi rivojlanish senariylarda mintaqaviy iqtisodiy tizim va uning tuzilmalarining kelajakdagi rivojlanishi, tizimning boshqa tizimlar bilan o'zaro aloqalari ehtimolliligi

ko'rsatiladi, turli xil omil va sharoitlarning mosligi sharoitida mintaqa iqtisodiyotning rivojlanish ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Senariylarning butun yig'indisi 3 xil guruhga ajratiladi:

- 1) umumiy iqtisodiy rivojlantirish senariysi;
- 2) alohida ishlab chiqarish va tarmoqlar rivojlanishining senariysi;
- 3) mintaqaning alohida ma'muriy-hududiy rivojlanishining senariysi.

Mintaqaning umumiy iqtisodiy rivojlanish senariylaridan 3 ta guruhini ajratish mumkin:

1) mintaqa tizimda ishlab chiqarish tarmoqlariga ta'sir ko'rsatuvchi hamda mamlakat iqtisodiyoti rivojlanish sharoitlari bilan aniqlanadigan senariylar;

2) ishlab chiqarish rivojlanishining ichki mintaqaviy omillar bilan aniqlanadigan senariylar bo'lib, ular orasida eng muhimlari: tuzilmaviy o'zgarishlar, moliyaviy va tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik, ishlab chiqarishning samaradorligi ko'rsatkichlari va boshqalar;

3) alohida mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini prognozlashda tarmoqli yondashuvni rivojlanishini prognozlashda tarmoqli yondashuvni saqlagan holda shakllanadigan sharoitlarni o'z ichiga oluvchi mintaqaning umumiy iqtisodiy rivojlanish senariylari.

Alohida ishlab chiqarish va tarmoqlarning rivojlanish senariylarini tuzishda shuni unutmaslik kerakki, turli xil tarmoq guruhlari uchun rivojlanish sharoit va omillarining mosligi har xil bo'ladi.

Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining butun yig'indisi kelajakdagi rivojlanish omillari va sharoitlarining mosligi nuqtai nazaridan bir xil tarkibdagi guruhlariga ajratish zarur:

- 1) xalq xo'jalik ixtisoslashuvi tarmoqlari;
- 2) mintaqaviy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlar;

Ikkala tarmoq guruhlari uchun rivojlanishning ikki variant senariy yoki prognozini ishlab chiqarish lozim: qidiruv va me'yoriy.

Birinchi turdagi prognozga mos holda ikkala tarmoq guruhlarning rivojlanishi bazali davrning shakllangan tendensiyalari bilan aniqlanadi.

Qisqacha xulosa

Mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: O'zbekiston Respublikasida yagona iqtisodiy hududni yaratish, mintaqalar iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'iy nazar yagona minimal ijtimoiy standart va aholini ijtimoiy himoyalashini ta'minlash; mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitlarni tenglashtirish; mintaqalarni kompleks ekologik muhofazalash; juda muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan mintaqalarni ustuvor rivojlantirish; mintaqalarning tabiiy-iqlim xususiyatlaridan maksimal foydalanish; mahalliy o'z-o'zini boshqarishni shakllantirish va kafolatlarni ta'minlash. Analitik blok doirasida berilgan hududning ichki bog'liqligini o'rganish, tizimning butun faoliyat samarasini aniqlovchi mintaqa tizimi iqtisodiy yadrosi va ishlab chiqarishni ahamiyatli tuzilmaviy aloqalarni aniqlash zarur. Konseptual blok doirasida izlanishlarning asosiy tarkibi mintaqada oldida turgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishni hisobga olgan holda mintaqa iqtisodiy tizimini rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishdir.

Nazorat uchun savollar

1. Barcha tarmoqlarni qaysi guruhlarga ajratish mumkin?
2. Mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy maqsadlari nimadan iborat?
3. Mintaqaning umumiqtisodiy rivojlanish senariylari qanday tuziladi?
4. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining butun yig'indisi kelajakdagi rivojlanish omillari va sharoitlarining mosligi nuqtai nazaridan qaysi guruhlarga ajratish lozim deb hisoblaysiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

V-BOB. IQTISODIY PROGNOZLASH MODELLARI

5.1. Iqtisodiy-ijtimoiy prognozlash masalalarining mohiyati

Iqtisodiy va ijtimoiy prognozlashda turli modellardan keng foydalaniladi.

Jamiyatdagi va iqtisodiyotdagi obyektlarni matematik modellar yordamida kuzatish mumkin. Bu tushuncha modellashtirish deyiladi. «Model» soʻzi lotincha modulus soʻzidan olingan boʻlib, oʻlchov, meʼyor degan maʼnoni anglatadi.

Iqtisodiy model-iqtisodiy obyektlarning soddalashtirilgan nuxasidir. Bunda modelning hayotiyliigi, uning modellashtiriladigan obyektga aynan mos kelishi muhim ahamiyatga egadir. Lekin yagona modelda oʻrganilayotgan obyektning hamma tomonini aks ettirish mumkin emas. Shunda jarayonning eng harakterli va eng muxim belgilari aks ettiriladi.

Model iqtisodiy prognozlashni, oʻrganilayotgan jarayonni ilmiy anglashning muhim vositasi boʻlib hisoblanadi. Modellashtirish jarayoni, obyektning yoki jarayonni boshlangʻich oʻrganish, uning amalga oshadigan xususiyatlari va belgilarini ajratish, modelning nazariy va tajribaviy tahlili, modellashtirish natijalarini obyekt haqidagi haqiqiy maʼlumotlar bilan solishtirish, modelni korretirovkalash hamda oydinlashtirish kabilar asosida model qurishni tashkil etadi. Iqtisodiy-matematik modellar va usullarning iqtisodiy tizimlarga tadbiq etuvchi tarmogʻi, murakkab iqtisodiy tizimlarni boshqarish uslublarini nazariya, yaʼni umumkibernetik ishlab chiqarish vositalari yordamida oʻrganadi. Bunday vositalarga, avvalo, ishlab chiqarish jarayonlarini matematik modellashtirish va oʻzaro iqtisodiy aloqalarni modellar yordamida tekshirish, murakkab tizimlarni oddiy tizimlarga keltirib tahlil qilish, turli obyektlardagi oʻzaro bogʻlovchi axborot aloqalarini oʻrganish hamda iqtisodiy tizimlarni rostdash uslublari kiradi. Kuzatilayotgan obyektlarni chuqur va har tomonlama oʻrganish maqsadida tabiatda va jamiyatda roʻy beradigan jarayonlarning modellari yaratiladi. Buning uchun obyektlar hamda ularning xossalari kuzatiladi va ular toʻgʻrisida dastlabki tushunchalar hosil qilinib, turli xil shakldagi modellar yaratiladi. Keng maʼnoda model biror obyektning yoki obyektlar sistemasini namunasidir.

Modelning hayotiyliigi uning modellashtiriladigan obyektga qanchalik mos kelishiga bogʻliq. Bitta modelda obyektning hamma tomonini aks ettirish qiyin boʻlganligidan unda obyektning eng harakterli va muhim belgilarigina aks ettiriladi. Shuni ham taʼkidlab oʻtish kerakki, ortiqcha soddalashtirilgan model qoʻyilgan talablarga yaxshi javob bera olmaydi, oʻta murakkab model esa masalani yechish jarayonida qiyinchiliklar tugʻdiradi.

Demak, modelning haqiqiyliigi toʻplangan maʼlumotlar hajmiga, aniqlik darajasiga, tadqiqotchining malakasiga va modellashtirish jarayoniga, aniqlanadigan masalaning harakteriga bogʻliq ekan.

5.2. Iqtisodiy- ijtimoiy prognoz modellarini turlari

Iqtisodiy va ijtimoiy modellar optimallashtirish mezonlari yoki kutilayotgan eng yaxshi natijaga qarab tasniflanishi mumkin.

Vaqt omili hisobga olinganda modellar statistik (yaʼni, model chegarasi maʼlum bir vaqt boʻlagi deb oʻrnatiladi va xarajatlar minimallashtiriladi) yoki dinamik (bunda model

chegarasi bir necha vaqt kesmalari uchun o'rnatilib, xarajatlar minimallashtiriladi, yoki yakuniy natija maksimallashtiriladi) bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy modellarni quyidagicha turlarga ajratish qabul qilingan: omilli (omilli), tarkibiy (strukturaviy) va aralash, xalq xo'jaligi rivojlanish ko'rsatkichlarini yig'ish darajasiga qarab makroiqtisodiy, tarmoqlararo, rayonlararo, tarmoqli, regional modellar bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligining rivojlanish jihatlariga qarab modellar asosiy fondlar, mehnat resurslari, moliya tizimi hamda narx shakllanishi kabi turlarga bo'linishi mumkin.

Omilla modellar u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichli darajasi va dinamikasining unga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlar - sabablar darajasi va dinamikasiga bog'liqligini tavsiflaydi.

O'zgaruvchan iqtisodiy modellar ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) kabi turlarga ajratiladi. Masalan, omil bo'lsa mehnat resurslarining borligi endogen omilidir.

Omilla modellar turli o'zgaruvchilarni va ularga mos keladigan paramentlarni o'z tarkibiga oladi. Omilla modellarning eng oddiy ko'rinishi - bu, bir omilla model bo'lib, unda istalgan vaqtinchalik parametr omil hisoblanadi. Mazkur holda biror ko'rsatkich tahlili va prognoz vaqti xronologik katorga bog'liq ravishda amalga oshiriladi va shu yo'l bilan trendlar (qaysi bir dinamik qator o'zgarishining umumiy tendensiyasini harakterlovchi bog'liqlik) aniqlanadi.

Chiziqli va nochiziqli (nelineynoye) tipidagi ko'p omilla modellar prognozlashtirilayotgan ko'rsatkich dinamikasini va darajasiga ta'sir etuvchi bir necha omillarni bir vaqtning o'zida hisobga olish imkonini beradi. Bunda modellarga makroiqtisodiy ishlab chiqarish funksiyalarini tavsiflovchi modellar, aholi daromadi va narxga bog'liq ravishda ayrim iste'mol tavarlariga talabni tahlil etish modellari misol bo'la oladi.

Tarkibiy modellar ikkita - butun yoki agregatni tahlil etuvchi alohida elementlar orasidagi aloqa va bog'liqlikni tavsiflaydi. Bunday modellar tarkibiy balans tipidagi modellar bo'lib, bunda biror qatorida uning elementlari orasidagi bog'liqlik ko'rib chiqiladi.

Mahsulot xomashyo nomenklaturasiga qarab modellar bir natijali va ko'p natijali kabi turlarga bo'linadi.

Birinchi guruhga tarmoqda ishlab chiqariladigan yoki shu tarmoqda is'temol qilinadigan boshqa resurs yoki xomashyo miqdoriga bitta chegara qo'yilgan modellar kiradi.

Ikkinchi guruhga xomashyo yoki boshqa resurs iste'moli uchun butun tarmoq bo'yicha ishlab chiqariladigan mahsulot talabiga ikki yoki undan ko'p cheklanishlar qo'yilgan modellar kiradi.

Transport omilining ta'sir etish darajasiga ko'ra, tarmoqli, optimal rejalashtirish modellari ikki turga bo'linadi: ishlab chiqarish - transport modeli (transport omili e'tiborga olinmaydi) va ishlab chiqarish -transport modeli (transport omili e'tiborga olinadi).

5.3.Tarmoqlararo dinamik balans modeli

Tarmoqlararo dinamik balans (TAB)- iqtisodiyotdagi asosiy model bo'lib, unda xalq xo'jaligidagi turli natural va qiymat aloqadorligi ko'rsatiladi. U sanoat, kapital qo'yilmalar, mehnat resurslari va tarmoqlar bo'yicha mahsulot hajmining o'zaro bog'langanligini hisobga olgan holda reja davri qator yillari uchun xalq

xo'jaligi mahsulotlarining ishlab chiqarilish va taqsimlanish ko'rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi. Yaqin-yaqingacha TAB ikki ko'rinishda - qiymat va nato'ral shaklda shakllantiriladi. Mamlakat bo'yicha qiymat ko'rinishidagi TAB nomenklaturasi 120 ta tarmoq nomenklaturasini o'z ichiga oladi va u barcha moddiy ishlab chiqarish sohasini qamrab oladi. Natural ko'rinishdagi TAB shu bilan birga mahsulotlarni 80 % ni tashkil etuvchi asosiy mahsulotlarni qamrab oladi. Ushbu balansda 600 ga yaqin zaruriy mahsulot turlari aks ettiriladi.

Natural - qiymat balansi modeli xalq xo'jaligining kompleks tavsifini aks ettiradi. Moddiy qiymat TAB modeli balanslashtirilgan reja uchun boshlang'ich ma'lumotlar: MD hajmi, tarkibi ko'rsatkichlari, eksport, import va kapital ta'mirlash hajmi ma'lumotlaridir.

TAB modeli bo'yicha ikki tipdagi hisob - kitoblar amalga oshiriladi:

Bunda berilgan yakuniy iste'mol darajasi bo'yicha mahsulotlarni ishlab chiqarish va taqsimlanishining balanslashtirilgan rejasi hisoblab topiladi.

Aralash hisob – kitoblarni o'z ichiga oladi. Bunda ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmi to'grisidaga ma'lumotlar va boshqa tarmoqlarga yakuniy iste'molga berilgan mahsulotlar bo'yicha ishlab chiqarish va taqsimlash balansi tuziladi.

5.4. Iqtisodiy variatsiyalar

Ikkinchi alomat bo'yicha modellarni tasniflash, iqtisodiy ko'rsatkichlar variatsiyasi bo'yicha tasniflashga mos keladi. Quyidagi uch xil iqtisodiy variatsiyalar mavjud:

- a) vaqtdagi ayrim obyektlar;
- b) makonda obyektlar majmui;
- c) vaqt va makonda obyektlarning to'plam ko'rsatkichlarining umumiy variatsiyasi.

Birinchi xil variatsiyani davrlar oralig'i izchilligida, iqtisodiy ko'rsatkichlar fazasida ma'lum obyekt holatining o'zgarishi sifatida tasavvur qilish mumkin. Iqtisodiy ko'rsatkichlardan birinchi modellashtirayotgan vaqtda, makon tekislikka aylanadi. Nuqtaning harakat trayektoriyasi esa dinamik qatorni tashkil etadi.

Variatsiyaning ikkinchi turi vaqt oralig'ida ma'lum vaziyatda belgilangan nurli obyektlarga, ya'ni fazoda perpendikulyar vaqtdan qo'llashga mos keladigan nuqtalar joylashishiga o'xshash bo'ladi. Iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri modellashtirilayotgan hollarda - bu taqsimot qatori hisoblanadi.

Variatsiyaning uchinchi umumiy turi oldingi ikki shaxsiy turlarning qo'shilgan variatsiyasi bo'lib, diskret tasodifiy jarayon sifatida talqin qilinishi mumkin.

Ko'rsatkich umumiy variatsiyalarining shakllanishini quyidagi ikki xil usul bilan ifodalash mumkin:

- majmuaga kiradigai obyektlar ko'rsatkichi vaqtli qatorlarning umumiyligi sifatida;
- majmuaga kiradigan obyektlar ko'rsatkichi taqsimot qatorlarining harakati sifatida.

Korxonalar ko'rsatkichlarini iqtisodiy modellashtirish jarayonida, odatda, dinamik qatorlar qisqa, obyektlar soni majmuida vaqtli qatorlar sonidan birmuncha ortiq bo'lganda tavsiflashning ikkinchi turi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Variatsiyaning yuqorida qayd etilgan turlariga muvofiq ravishda iqtisodiy ko'rsatkichlarning uchta statistik modellarini ko'rsatib o'tish mumkin:

1. Xususiy dinamik model. Ayrim korxonalarining xususiy dinamik modeli makonda iqtisodiy ko'rsatkichlar ma'lum nuqtasi vaqtli harakatini makonda mazkur obyektning ishlab chiqarish omillari bilan bog'laydi. Bunday model ko'pchilik hollarda korxonalar ichki tahlili, normallashtirish va boshqarish uchun qo'llaniladi.

2. Xususiy dinamik model. Xususiy dinamik model iqtisodiy ko'rsatkichlari xususiy fazoviy modeli korxonalar iqtisodiy ko'rsatkichlarining fazodagi turli holatini tushuntiradi. Odatda bu model korxonalar (sehlar) darajasi uchun qo'llaniladi hamda yanada yuqoriroq darajada (vazirlikda) analitik maqsadlar uchun foylaniladi.

3. Umumiy dinamik model. Obyektlar majmui iqtisodiy ko'rsatkichlar nazariyasining umumiy dinamik modellari ixtiyoriy o'zgaruvchan iqtisodiy ko'rsatkichlarga ishlab chiqarish omillarining ta'sirini baholaydi. Mazkur modellardan o'rganilayotgan obyektlar guruhini tahlil va prognoz qilish hamda qarorlar qabul qilishda foydalaniladi.

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'rganishda uch xil masala mavjud. Bu masalalarni yechishda statistik modellashtirish usullarini muvaffaqiyatli qo'llash mumkin.

- iqtisodiy jarayon tarkibini o'rganish;
- iqtisodiy hodisalar dinamikasini o'rganish;
- iqtisodiy hodisalar o'rtasidagi aloqa va bog'lanishlarni o'rganish.

Iqtisodiy jarayonlar tarkibini o'rganishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

- a) tarkibni baholash va ularning qismlarini o'zaro taqqoslash;
- b) bir xil turdagi turli tarkiblarni taqqoslash;
- c) amaldagi tarkibni iormallashtirilgan tarkib bilan taksoslash va chetlanish sabablarini aniqlash;
- d) mazkur tarkibning eng muvofiq ekanligini baholash;
- e) makon va vaqtning konkret sharoiti uchun eng qulay tarkibni loyihalashtirish.

Hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni ifoda etuvchi statistik modellarni tuzish vaqtida korrelyatsion va regression tahlil usuliga katta e'tibor beriladi. Mazkur usullar turli statistik mezonlar yordamida o'rganilayotgan ko'rsatkichga har bir omilning ta'sir darajasini aniqlash va baholash imkonini beradi. Agar tuzilgan model real tizimni to'g'ri tavsiflasa, bu holda u bir tomondan modellashtirilayotgan obyekt ko'rsatkichlar miqdor karakteristikasini, ular dinamikasining o'zgarishini aniqlaydi, ikkinchi tomondan, jarayonni maqsadga muvofiq boshqarish imkonini beradi. Agar o'rganilayotgan tizimning tavsiflanayotgan holatlar omili guruhidan boshqarish omillari ajratilsa, shu omillarga faol tagsir yetish jarayonini boshqarish va qo'yilgan maqsadga yerishish bo'yicha asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni modellashtirish masalasi faqat bog'lanish shakllarini va uning intensivligini aniqlash bilan chegaralanmay, balki mana shu bog'lanishlarni vujudga keltiradigan omillarning joylashishini ham tahmin qiladi. Bu masalaning yechilishi o'lchab bo'lmaydigan, ya'ni miqdoriy ifoda yetib bo'lmaydigan hamda tarkib korrelyatsion matritsalarini o'rganishga qaratilgan omillar ta'sirini baholash bilan bog'liqdir. Bunda so'z omillar tahlili, uning ko'p o'lchovli

statistik tahlil yo'nalishlaridan biri yekanligi ustida bormoqda. Ma'lumki, omillar tahlili tufayli umumiy kuzatilmaydigan omillarning mavjud alomatlari o'rtasidagi korrelyatsion tushuntirish imkoni vujudga keladi.

Korrelyatsion matritsalar tarkibini tahlil qilishda ikki usul, ya'ni K.Rirson tomonidan ishlab chiqilgan bosh komponentalar usuli va Ch.Spirmen tadqiqotlarida vujudga kelgan omillar tahlili usuli eng ko'p tarqalgan usul hisoblanadi.

Korrelyatsion usul yordamida quyidagi imkoniyatlar vujudga keladi:

- a) alomatlar o'rtasidagi bog'lanishning analitik shakllarini topish;
- b) bog'lanish zichligini, ya'ni o'rganilayotgan omillar variatsiyasi qay darajada natijoli alomat variatsiyasi kelib chiqishiga ta'sir etishini aniqlash.

Korrelyatsion tahlil usulini nazariy jihatdan qo'llash sabablari quyidagilardir:

- a) kuzatish natijalari tasodifiy qiymatlarga ega bo'lib, normal taqsimot qonuni bilan majmuadan tanlab olingan;
- b) ayrim kuzatishlar stoxastik ravishda mustaqil bo'lsa;
- c) omilli alomat o'zgarishida shartli dispersiyaning o'zgarmasligi;
- d) omilning ma'lum qiymatida natijali alomatni matematik qutilishiga nisbatan paramentlar chiziqli funksiya ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin.

Korrelyatsion tahlilni to'g'ri qo'llashning muhim shartlaridan biri, beriilayotgan majmuaning bir tekisligidir.

Korrelyatsion tahlilning asosini o'rtachalash usuli tashkil etib, o'rtacha qiymat faqat majmuaning bir jinsli doirasida ba'zi bir umumiy xususiyatlarni aks ettiradi. O'rganish obyekti sifatida majmuaning bir jinsliligi ishlab chiqarilayotgan mahsulot harakteri, qo'llanilayotgan asbob-uskunalar turlari, texnologik jarayonning harakteri va boshqalar bilan izohlanadi.

Har bir alomat bo'yicha majmuaning bir jinsliligi variatsiyalar koeffitsiyenti bo'yicha baholanishi mumkin. Variatsiya koeffitsiyentlari qiymatini normal taqsimlaganda, tengligi 33% bo'lsa, alomatlarning bir jinsliligi yoki bir jinsli emasligi o'rtasidagi chegara hisoblanadi.

Berilgan alomat ma'lumotlari bo'yicha variatsiya koeffisienti 33% dan oshmasa, majmua bir jinsli bo'ladi. Variatsiya koeffisienti 33% dan oshib ketgan hollarda, majmuaga korrelyatsion tahlilni qo'llash mumkin bo'lgan bir jinsli qismlarini ajratish lozim.

5.5 Makroiqtisodiy prognozlash modellari

Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy prognozlarni tuzishda iqtisodiy – matematik modellar keng qo'llaniladi. Bularga bir va ko'p omilli iqtisodiy o'sish modellari, MD ni taqsimlash modellari, tarkibiy tarmoq va asosiy fondlarni qayta tiklash modellari, investitsion oqim xarajati modeli, turmush darajasi va iste'mol tarkibi modellari, kengayib borayotgan eko siyosat modeli, ish haqi va daromadlarni taqsimlash modellari kiradi.

Xalq xo'jaligi balansini prognozlashtirishni mukammallashtirishning muhim yo'nalishi iqtisodiy o'sishning asosiy paramentlarini prognozlashtirishni verifikatsion- statistik yondashish dinamik vaqt qatori ma'lumotlaridan maksimal foydalanishga asoslangan holda ularning haqiqiy iqtisodiy jarayonlar bilan mosligini va baholanayotgan sharoitlar ma'nosini tekshirishni ko'zda tutadi. Iqtisodiy

prognozlashtirish makroiqtisodiy modellar tizimida bu usuldan foydalanish xalq xo'jaligining balanslashtirilganligi, tarkibiy va omilli jihatlarini o'rganish va ularning optimallik prinsipi asosida sintezlash bilan bog'liq.

Xalq xo'jaligi balanslashtirilgan omili jihatidan mahsulotni chiqaruvchi obyekt hamda ishlab chiqarish omillari xarajatlari (asosiy fondlar va mehnat resurslari) orasidagi bog'liqliqqa asoslanadi. U ishlab chiqarish omillari orasida ma'lum miqdorda mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlab turuvchi proporsiyani aniqlashga borib taqaladi.

Balanslashtirilganlik (vaqt oralig'i) jihati ishlab chiqarish omillari sarflarini vaqt bo'yicha taqsimlash va ular o'zaro bog'liqligida erishiladigan samaraga asoslanadi. Asosiy vaqt oralig'i xususiyatlari asosiy fondlarni qayta tiklash bilan bog'liq. Vaqt oralig'ida balanslashishga erishish uslubi xarajatlar va ular keltiradigan samaraning kechikib kelishini hisobga oladigan tenglamalardan foydalanishga asoslangan hamda asosiy fondlarni, takror ishlab chiqarish jarayonini aniqlovchi vaqt oralig'iga bog'liq ko'rsatkichlarning o'sish suratini hisobga olish bilan bog'liq. Ushbu usul asosiy fondlarning qayta ishlab chiqarish jarayonini, vaqt oralig'i xususiyatlarini ifodalovchi, narx indekslarini, kapital quyilmalar va asosiy fondlarning tushish va chiqib ketish manbalari va miqdorini hisoblash va kechikish usullari bilan farqlanuvchi modellar guruhini tuzish imkonini beradi.

5.6. Iqtisodiyotda qo'llaniladigan optimallashtirish modellari

Har bitta ishlab chiqarish jarayonini matematik fomulasini bilan yozib chiqish mumkin. Masalan, bir nechta tarmoqlarda ($j = 1, 2, \dots, n$) korxonalar bor ($i = 1, 2, \dots, m$). Ularning har biri turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqaradilar X_{ij} . Mahsulotdan oladigan daromadni C_{ij} bilan begilaymiz. Undan keyin yalpi daromad $C_{ij} * X_{ij}$ teng bo'ladi. U daromadni albatta iloji boricha ko'p olish kerak. Ya'ni $C_{ij} * X_{ij} \rightarrow \max$ intilishi lozim.

Bu maqsad funksiyasi:

$$\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \max, \quad (5.1)$$

Bu maqsada yetish uchun bir nechta shartlar bajarilishi kerak. Ya'ni :

1) ishlatirishgan resuslar korxonada resuslarni bor zaxirasidan ko'p bo'lishi kerak emas.

$$\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} x_{ij} \leq b_i, \quad (5.2)$$

Bu yerda, a_{ij} har bita mahsulotga i -korxonodan j -tarmoqda ketadigan xarajat normativlari.

2) o'zgaruvchilarning nomanfilik sharti:

$$X_{ij} \geq 0, \quad (5.3)$$

Bularni hisobga olib, ushbu chiziqli dasturlash usulining umumiy masalasini yozib chiqamiz:

$$\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min(\max), \quad (5.4)$$

$$\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} x_{ij} \leq b_i, \quad (5.5)$$

$$X_{ij} \geq 0, \quad (5.6)$$

Qisqacha xulosa

Model iqtisodiy pognozlashni o'rganilayotgan jarayonni ilmiy anglashni muhim vositasi hisoblanadi. Ijtimoiy va iqtisodiy prognozlashtirish modellari ayrim turlari optimallashtirish kriteriyasi yoki qutilgan yuqori natijasi bilan tasniflanadi.

Tarmoqlararo balans— iqtisodiyotdagi asosiy model bo'lib, unda xalq xo'jaligidagi turli natural va qiymat aloqadorligi ko'rsatiladi.

Natural qiymat balansini modeli xalq xo'jaligini kompleks tavsifini aks ettiradi.

Iqtisodiy matematik modellar makroiqtisodiy darajada iqtisodiy prognozlarni tuzishda keng qo'llaniladi.

Tarmoqlararo balansda sanoat, kapital qo'yilmalar, mehnat resurslari va boshqa resurs yetkazib beradigan tarmoqlar orasidagi o'zaro bog'liqliklar hisobga olingan holda reja davri qator yillar uchun xalq xo'jaligi mahsulotining ishlab chiqarilishi va taqsimlanishi ko'rsatkichlarini hisoblash imkonini beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Modellashtirish usullari?
2. Prognozlash modellarining turlari?
3. Mahsulot nomenklaturasiga qarab modellarni qanday turlarga bo'lish mumkin?
4. Tarmoqlararo balans modellarini o'ziga xos xususiyati nimadan iborat?
5. Ko'p omillik modellarni xususiyati nimadan iborat?
6. Eko siyosat modellar to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Prognozlash modellarining roli?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.
3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.

VI-BOB. MINTAQA SANOATI KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI

6.1. Sanoat tarmoqlari tarkibi

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni prognoz qilish uchun birinchi navbatda sanoat tarkibi va uning asosiy ko'rsatkichlarining moqiyatini tushunib olishimiz lozim. Qisqa ko'rinishda sanoat tarkibini quyidagi jadvalda ifodalashimiz mumkin:

6.1-jadval

Sanoat tarmoqlari tarkibi

Tarmoqlar	Tarmoqlar ichiga kiruvchi korxonalar va tashkilotlar
Elektroenergetika	Issiqlik va gidroelektrostansiyalar, elektr va issiqlik tarmoqlari, qozonxonalar
Yoqilg'i	Neft qazib olish, neftni qayta ishlash, gaz, ko'mir ishlab chiqarish, qora metallurgiya Madan va nomadan hom ashyolarni qazib olish va boyitish, qora metallar, quvurlar ishlab chiqarish va boshqalar.
Rangli metallurgiya	Alyumin, mis, qalay, siink, nikel, kobalt, qimmatbaqo metallar va olmos ishlab chiqarish va boshqalar.
Kimyo va neft kimyo	Minerat o'qitlar ishlab chiqarish, soda sanoati, kimyoviy tola va ip, sintetik smola, lok bo'yoq, plastik qorishma hamda xo'jalik kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish va boshqalar.
Mashinasozlik va metalni qayta ishlash	Oqir, energetik va ko'tarma transport mashinasozligi, engil avtomobillar, kabel, elektr lampa, akkumulyator ishlab chiqarish. Nasoslar, uskunalar ishlab chiqarish va boshqalar.
O'rmonchilik, yog'ochni qayta ishlash va qog'oz siellyuloza ishlab chiqarish	Yoqochni tayyorlash, yoqochni qayta ishlash, o'rmonkimyo sanoati. Parmalash metallari, faner, gugurt. Mebel, siellyuloza, qog'oz ishlab chiqarish va boshqalar.
Qurilish materiallari	Sement, temir beton qurilmalari, asbestsiement buyumlari, yengil va qoplama, noruda mahsulotlarini ishlab chiqarish va boshqalar.
Yengil sanoat	To'qimachilik (pahta tozalash, pahta ipak, jun, trikotaj, mahsulotlarini o'z ichiga oladi), teri, mo'yna va poyabzal sanoati va boshqalar.
Oziq ovqat	Konserva, non va non mahsulotlari, shakar, qandolatchilik, makaron, yoq moy, parfyumeriya kosmetika, spirt, vino aroq, pivo, meva sabzavot, choy tamaki, go'sht va sut sanoati va boshqalar.
Boshqa tarmoqlar	Chinni fayans, shisha, mikrobiologiya, un va kombikorma, poligrafiya va boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish

Sanoat tarmoqlari tarkibi mamlakatning rivojlanish darajasiga ko'ra oshib boradi. Mamlakat qanchalik industrial rivojlangan bo'lsa, mamlakatdagi sanoat tarmoqlari izchil rivojlanib boradi va bir sanoat tarmog'i boshqa qo'shni tarmoqni rivojlanishiga qulay sharoit yaratib beradi. Masalan, rangli metallurgiya sanoatini rivojlanishida, kimyo sanoatining ta'siri sezilarli va kimyo sanoati rivojlanishi metallurgiya sanoatida rangli metall resurslaridan foydalanish samaradorligi yuqori

bo'radi. Shuning uchun ham sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni prognoz qilishda sanoatning qaysi tarmog'i kengayadi va aksincha qaysi tarmog'ida qisqarish bo'lishini hisobga olish muhimdir.

6.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida hududlarda sanoat mahsulotlari dinamikasi

2010 yilning yanvar-dekabrida sanoat mahsuloti hajmi 33580,5 mlrd. so'mni yoki 2009 yilning yanvar-dekabriga nisbatan 108,3 foizni tashkil etdi.

Hisobot davrida 11262,8 mlrd. so'mlik iste'mol tovarlari ishlab chiqarilib, 2009 yilning yanvar-dekabriga nisbatan o'sish sur'ati 112,0 foizni tashkil etdi. Jumladan, 4710,9 mlrd. so'mlik oziq-ovqat mahsulotlari va 6551,9 mlrd. so'mlik nooziq-ovqat mollari (o'tgan yilning shu davriga nisbatan mos ravishda 108,2 foiz va 114,9 foiz) ishlab chiqarildi. Hududlar bo'yicha sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmlarini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

6.2-jadval

Hududlar bo'yicha sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmlari

Hududlar nomi	2010 yil yanvar-dekabr		2011 yil prognoz
	Haqiqatda mlrd.so'm	O'sish sur'ati, %	
Respublika bo'yicha	33580,5	108,3	109,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	406,7	109,4	106,5
Andijon	4209,5	109,4	106,5
Buxoro	1376,6	110,3	102,7
Jizzax	390,7	119,3	109,5
Qashqadaryo	3958,8	97,6	115,0
Navoiy	3515,6	97,7	102,7
Namangan	748,7	123,7	116,0
Samarqand	1575,2	120,0	110,7
Surxandaryo	614,3	112,9	120,1
Sirdaryo	386,7	111,6	112,3
Toshkent	4209,2	109,2	109,1
Farg'ona	2712,1	94,7	100,1
Xorazm	479,4	110,5	108,7
Toshkent sh.	5983,5	116,4	113,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Yuqorida keltirilgan jadvalga e'tiborni qaratsak shu ma'lum bo'ladiki, 2010 yilda respublika bo'yicha o'rtacha o'sish sur'atlari 108,3 foizni tashkil qilgan bo'lsa, eng past ko'rsatkich Farg'ona viloyatiga to'g'ri keladi va bu ko'rsatkich 94,7 foizni tashkil qilgan. Eng yuqori o'sish sur'ati esa 123,7 foizni tashkil qilib Namangan viloyatiga to'g'ri keladi, undan keyingi o'rinlarni Samarqand viloyati 120,0 foiz va 119,3 foizni Jizzax viloyati tashkil qiladi.

Shu bilan bir qatorda hududlari bo'yicha aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi quyidagi jadvalda keltirdik:

6.3-jadval

O'zbekiston hududlari bo'yicha aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi (ming so'm)

Hududlar nomi	2008 yil	2009 yil	2010 yil
Respublika bo'yicha	867,3	1008,7	1189,4
Qoraqalpog'iston Respublikasi	183,7	213,4	247,8
Andijon	1 188,5	1 408,0	1 636,1
Buxoro	618,1	660,3	847,2
Jizzax	272,4	283,5	346,8
Qashqadaryo	1 202,2	1 576,7	1 497,6
Navoiy	3 599,3	3 715,7	4 098,1
Namangan	197,9	238,8	328,6
Samarqand	306,2	369,4	500,2
Surxandaryo	200,5	226,3	293,1
Sirdaryo	355,6	441,6	537,0
Toshkent	1 189,7	1 291,0	1 619,9
Farg'ona	775,2	815,6	874,4
Xorazm	228,8	259,6	304,2
Toshkent sh.	1 583,4	1 988,1	2 661,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Aholi jon boshiga hududlar kesimida sanoat mahsulotlari ishlab chiqish dinamikasini 2008-2010 yillar davomida Navoiy viloyati yuqori ulushga egaligi yaqqol ko'rinib turibdi. Navoiy viloyatida erkin iqtisodiy-industrial zonaning tashkil etilishi bu ko'rsatkichning kelgusida yanada yuqori natijalarda bo'lishini ta'minlaydi.

Shu bilan bir vaqtda mustaqillik yillarida sanoat tarmoqlarida muhim tarkibiy o'zgarishlar ham yuz berdi. Agar 2000 yilda yoqilg'i-energetika kompleksi ulushiga sanoat ishlab chiqarishining 23,8 foizi to'g'ri kelgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2010 yilda 19,7 foizga teng bo'lgan (6.4-jadval). Shu davrda qora va rangli metallurgiya sanoati ulushi 11,4 dan 13,7 foizgacha, mashinasozlik tarmog'ining ulushi 9,8 dan 16,2 foizga oshgan, yengil sanoat, oziq-ovqat va boshqa tarmoqlar ulushi esa umumiy sanoat ishlab chiqarishida pasaygan. Ushbu tarmoqlardagi pasayish nisbiy xarakterga ega bo'lib, ularda ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi bilan kuzatiladi.

O'tgan 2000-2010 yillarda respublikada amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli hududlarda sanoat ishlab chiqarishi tarkibida ham o'zgarishlar yuz berdi. Andijon viloyati 2000 yilda sanoat ishlab chiqarishida 8,1 foiz ulushga ega bo'lgan bo'lsa, 2010 yilga kelib bu ko'rsatkich 12,5 foizni tashkil etdi. Shu davrda ushbu ko'rsatkich Qashqadaryo viloyatida 8,3 dan 11,8 foizga, Navoiy viloyatida 10 dan 10,5 foizga, Toshkent shahrida 14,6 dan 17,8 foizgacha ko'tarilgan. Bular ushbu hududlar sanoati rivojlanishida keskin ijobiy o'zgarishlar bo'lganligidan dalolat beradi.

6.4-jadval

O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlar dinamikasi

Tarmoqlar	2000	2005	2010
Yoqig'i-energetika kompleksi	23,8	27,7	19,7
Qora va rangli metallurgiya	11,4	19,6	13,7
Kimyo sanoati	5,7	5,1	5,1
Mashinasozlik	9,8	12,7	16,2
Qurilish materiallari	5,5	3,8	5,0
Yengil sanoat	19,1	16,8	12,2
Oziq-ovqat sanoati	13,3	8,1	12,6
Boshqalar	11,4	6,2	6,1
Jami	100,0	100,0	100,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Shu bilan birga Buxoro, Namangan, Samarqand, Farg'ona hamda Toshkent viloyatlarining umumiy hududiy sanoat ishlab chiqarishidagi ulushlari birmuncha pasaygan. Bunday holat boshqa viloyatlarning respublika sanoat ishlab chiqarishiga qo'shgan hissalarining ko'payishi bilan izohlanadi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan sharoitda aholining ish bilan bandligini ta'minlash mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning bosh maqsadlaridan biri hisoblanadi. Chunki, Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, ish bilan bandlik aholi daromadlari va turmush darajasini oshirishning eng muhim shartidir. Shu bois ham, yurtimizda izchil amalga oshirilayotgan islohotlar negizida aholi bandligini ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish, turmush darajasini oshirish va xalq farovonligini ta'minlash vazifalari yotadi.

6.3. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlari

Umumiy va alohida tarmoqlar bo'yicha sanoat mahsulotlari hajmi yuridik shahslar va xo'jalik yuritish shaklidan qat'iy nazar ularning bo'linmalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari ko'rinishida bo'lgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning jami hajmini hisoblash orqali aniqlanadi.

Sanoat mahsulotlari bo'yicha yig'ma ma'lumotlarga yirik va o'rta sanoat korxonalarini, qo'shma, kichik, shuningdek, nosanoat tashkilotlari balansiga kiritilgan yordamchi ishlab chiqarish korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari (bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar) bo'yicha ma'lumotlar kiritiladi.

Yirik va o'rta mahsulot korxonalariga kichik va qo'shma tadbirkorlik subyektlaridan tashqari asosiy faoliyati sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan barcha yuridik shahslar kiradi.

Yordamchi xo'jaliklar shaklida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sanoat- ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan asbob- uskunalar va dastgohlarga ega bo'lgan, nosanoat tashkilotlari balansiga kiritilgan, ishchilar (doimiy yoki mavsumiy) birlashtirilgan, o'zining nosanoat tashkilotlari hamda boshqa korxonalar uchun sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va sanoat ko'rinishidagi xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalar hisoblanadi. Sanoat mahsulotlari (bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar) hajmiga o'zining hom ashyosidan hamda buyurtmachilarning hom ashyosidan, o'zining yarim tayyor mahsulotlaridan tayyor mahsulotlarning baqosi, bajarilgan ishlar va sanoat harakteriga ega ko'rsatilgan xizmatlarning narxi, sanoat korxonalarida ishlab chiqilgan fan-texnika mahsulotlari kiritiladi.

Sanoat ko'rinishidagi ishlarga quyidagilar kiradi: uskunalar va transport vositalarini, mexanizmlar va boshqa mahsulotlarni ta'mirlash va modernizatsiyalash; boshqa korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tayyor qolga keltirish uchun materiallarga qisman ishlov berish; tashqaridan olingan mahsulotlarni qadoqlash va quyish; ishlab chiqarish personalining Mehnati yordamida buyurtmachilarning uskunalarini ta'mirlash, ishga tushirish. Sanoat mahsulotlari hajmiga tashqi buyurtmachilar yoki nosanoat tashkilotlari va korxonalarining o'zi uchun bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar kiritiladi.

Sanoat mahsulotlari (bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar) zavodning ichki aylanmasi qiymatini hisobga olmagan holda zavod uslubi bilan aniqladi.

Korxonaning zavod ichki aylanmasi, bu - shahsiy sanoat-ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ishlab chiqarilgan va korxonaning ichida foydalaniladigan tayyor mahsulotlar va yarim tayyor mahsulotlar hisoblanadi. Sanoat o'z-o'zidan, yoqochni qayta ishlash va qog'oz-siellyuloza, engil sanoat kabi alohida tarmoqlari bundan mustasno.

6.4. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy prognoz ko'rsatkichlari

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda prognoz istiqboldagi talab va taklifni oldindan bilish va u orqali samarali hudud strategiyasini belgilash uchun muhim hisoblanadi. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- Joriy narxlardagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi;
- Taqqoslama narxlardagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi;
- Taqqoslama narxlardagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari;

Prognoz qilinadigan davrga mahsulot hajmi (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) prognoz qilinayotgan davrdagi joriy narxlarda (oy, chorak, yil) va qo'shilgan qiymat va aksiz soliqsiz taqqoslama narxlarda aniqlanadi.

Sanoat mahsulotlari hajmini joriy narxlarda prognoz qilish sanoat mahsulotlarining ulgurji baqosi indekslarini prognoz qilish orqali aniqlanadi.

Taqqoslama (belgilangan) narxlardagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlari hamda mahsulotlarni natural va qiymat

ko'inishida ishlab chiqarishning o'zaro bog'liqligini hisoblash uchun foydalaniladi hamda hisobot yili boshiga korxonalarining ulgurji narxlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Sanoat mahsulotlari hajmiga quyidagi ma'lumotlar kiradi:

- Yirik korxonalar bo'yicha
- Qo'shma korxonalar bo'yicha
- Kichik korxonalar bo'yicha
- Nosanoat tashkilotlarining yordamchi xo'jaliklari bo'yicha
- Uy xo'jaliklarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish.

Sanoat mahsulotlari (tovar mahsulotlari) ishlab chiqarish sur'atlari o'sishini aniqlash korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatini monitoring qilish uchun mo'ljallangan. Sanoat mahsulotlari taqqoslama narxlarda ishlab chiqarishni prognozlashni hisoblash uchun biz misol tariqasida ko'rib chiqamiz. Buning uchun bizga quyidagi asosiy ma'lumotlar zarur hisoblanadi: mahsulotlarning o'lchov birligi, 01.01 joriy davrga narxlar, joriy davrda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining miqdori. Misolni 6.5-jadval orqali ko'rishimiz mumkin:

6.5-jadval

Sanoat mahsulotlari taqqoslama (belgilangan) narxlarda ishlab chiqarishni prognozlash

Mahsulot nomi (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar)	O'lchov birligi	01.01 Joriy davrga narxlar	Joriy davr (yil, chorak, oy)		Prognoz qilinadigan davr (yil, chorak, oy)	
			Miqdori	Bahosi, ming so'm	Miqdori	Bahosi, ming so'm
	1	2	3	4=2 ustun *3 ustun	5	6=2 ustun *5 ustun
1 mahsulot	dona	10	5	50	6	60
2 mahsulot	dona	15	6	90	7	105
3 mahsulot	dona	20	4	80	4	80
				220		245
Taqqoslama narxlarda prognoz sur'atlari = $245/220 * 100\% = 111,3\%$						

Yuqorida keltirilgan javdal ma'lumotlariga ko'ra shu ma'lum bo'ladiki, prognoz qilinadigan davr uchun joriy davrdagi narxlar va prognoz qilinadigan davr uchun uning miqdorini bilish zarur hisoblanadi.

Tannarx ko'inishida hisobga olinadigan (ehtiyot qismlar, uskunalar, dastgohlar va boshqalar) sanoat mahsulotlarining alohida turlari bo'yicha mahsulot ishlab

chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar ma'lum mahsulotga narx indeksi bo'yicha taqqoslama narxlarda qayta baqolanadi. O'sish (kamayish) sur'atlarini prognozlash yagona taqqoslama narxlarda aks etgan va 100 %gaosibligi ko'paytirilgan joriy va bazaviy davrdagi qiymat hajmining mutanosibligiga teng. Prognoz qilinayotgan yilda ishlab chiqarilgan, lekin bazaviy yilda ishlab chiqarilmagan sanoat mahsulotlari, o'tgan yilda ham joriy yilda ham hisobga olinmoqi lozim. qayta hisoblashning turli usullari mavjud. Masalan: joriy yildagi ishlab chiqarish haqidagi ma'lumotlar shartli ravishda o'tgan yilning huddi shu davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning narx indeksi bo'yicha qayta baqolanadi.

Mamlakatimizdagi yyetakchi tarmoqlarning barqaror va mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlash, ularning iqtisodiyot boshqa sohalari bilan bog'liq muammolarini kompleks hal etish, tarmoq ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanish va yanada o'stirish maqsadida turli muddatlarga mo'ljallangan maqsadli Davlat dasturlari ishlab chiqilgan (6.6-jadval). Ushbu Davlat dasturlarining amalga oshishi birinchi navbatda mahalliy homashyo negizida tayyor mahsulot ishlab chiqarish va mahalliyashtirish dasturlarini izchil rivojlantirish natijasida har bir hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning rejalashtirilayotgan prognoz ko'rsatkichlariga erishishdan iborat. Maqsadli Dasturlarni amalga oshirishda 2011 yilga qadar mo'ljallangan sanoat tarmoqlari bo'yicha asosiy yo'nalishlarni ko'rishimiz mumkin. Maqsadli dasturlarga quyidagi sanoat tarmoqlari kiritilgan: kimyo sanoati, neft-gaz, qurilish materiallari sanoati, yog'-moy sanoati, ko'mir sanoatini, pahta tozalash sanoati, mashinasozlik sanoatini o'z ichiga oladi.

6.6-jadval

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqilgan va amalga oshirilayotgan maqsadli Davlat dasturlari

Maqsadli dasturlar nomi	Bajarish muddati
2007-2011 yillarda qurilish materiallari sanoati korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta ta'mirlash dasturi	2007-2011 y.
2007-2011 yillarda pahta tozalash sanoati korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta ta'mirlash dasturi	2007-2011 y.
2007-2011 yillarda kimyo sanoati korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta ta'mirlash dasturi	2007-2011 y.
2007-2011 yillarda yog'-moy sanoati korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta ta'mirlash dasturi	2007-2011 y.

Bundan ko'rinadiki, respublikamizda yetakchi tarmoqlarni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta qurollantirish jarayonlari kompleks, har tomonlama va izchil tarzda amalga oshirilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, modernizatsiyalash jarayonlari natijalarining salmog'li bo'lishiga imkon yaratmoqda.

Umuman olganda, mamlakatimizdagi yetakchi tarmoqlarni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta qurollantirish dasturlarini ishlab chiqishda har bir tarmoqning o'ziga hos xususiyatlari, jumladan, iqtisodiy salohiyati, milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni, texnik va texnologik jihatdan rivojlanganlik darajasi, davlatning strategik rivojlanishidagi roli, mahsulotlarga milliy va Jahon bozorlarida tarkib topgan ehtiyojlar darajasi, mavjud homashyo bazasi, ishchi kuchi resurslarining zamonaviy bilim va ko'nikmalarga egaligi va boshqa omillar e'tiborga olingan. Bu esa, har bir tarmoqdagi modernizatsiyalash jarayonlarining muvaffaqiyati va natijasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shunga ko'ra, mamlakatimiz yetakchi tarmoqlaridagi modernizatsiyalash jarayonlarining maqsad va vazifalari, ular bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Qisqacha xulosa

Umumiy va alohida tarmoqlar bo'yicha sanoat mahsulotlari hajmi yuridik shahslar va xo'jalik yuritish shaklidan qat'iy nazar ularning bo'linmalarida ishlab chiqirilgan sanoat mahsulotlari ko'rinishida bo'lgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning jami hajmini hisoblash orqali aniqlanadi. Sanoat mahsulotlari bo'yicha yiqma ma'lumotlarga yirik va o'rta sanoat korxonalarini, qo'shma, kichik, shuningdek, nosanoat tashkilotlari balansiga kiritilgan yordamchi ishlab chiqarish korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari (bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar) bo'yicha ma'lumotlar kiritiladi.

Joriy narxlardagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi deyilganda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarining jami hajmi joriy narxlarda hisoblanishi ko'zda tutiladi. Prognoz qilinadigan davrga mahsulot hajmi (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) prognoz qilinayotgan davrdagi joriy narxlarda (oy, chorak, yil) va qo'shilgan qiymat va aksiz soliqsiz taqqoslama narxlarda aniqlanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Qanday sanoat tarmoqlari tarkibini bilasiz?
2. Sanoat mahsulotlari qanday aniqlanadi?
3. Sanoat tarmog'ini prognoz qilishda nima asosiy o'rinni egallaydi?
4. O'zbekiston Respublikasining qaysi mintaqalarida sanoat tarmog'i yahshi rivojlangan?
5. Sanoat mahsulotlari hajmiga qaysi ma'lumotlar kiritiladi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. -249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

VII-BOB. MINTAQADA QISHLOQ XO'JALIGI RIVOJLANISHI KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISH USULLARI

7.1. Asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari ko'rsatkichlarini prognozlashtirish va qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmi

Asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari ko'rsatkichlarini prognozlashtirish uchun quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlashtirish lozim:

- qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmi.
- qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini hisoblashning fizik indeksi.
- qishloq xo'jalik mahsulotlarini prognoz narxlaridagi hajmi.

Qishloq xo'jaligi mahsuloti – qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumlashtiruvchi ko'rsatkichi hisoblanib, hisobot yilida joriy narxlarda ifodalangan o'simliklar, chorvachilik va parrandachilik mahsulotlari summasini bildiradi.

O'simlik mahsulotlari – hisobot yilida hirmondan olingan hom pishar mahsulotlari qiymati, yosh ko'p yillik o'simliklarni hosilga kiringuncha davrdagi o'stirish qiymati va o'simliklarni o'stirish uchun tugallanmagan ishlab chiqarish yil boshidan yil ohirigacha davrdagi xarajatlarining qiymatini o'z ichiga oladi.

Chorvachilik va parrandachilik mahsulotlari – tayyor bo'lmagan mahsulotlar qiymati bo'lib, qishloq xo'jalik chorva va parrandalaridan foydalanish natijasida joriy yilda yaratilgan chorva va parranda, asalari va baliq mahsulotlari kiradi.

Ekin maydonlari – ekin maydonining qishloq xo'jalik mahsulotlarini ekish uchun ajratilgan qismi. Ekin maydonini ishlab chiqarish texnik o'ziga hosligiga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulotlarini quyidagi turlarga bo'linadi: buqdoy va boshqalilar (buqdoy, guruch, grechka va boshqalar); texnik (pahta, kanakunjut, pista, shakar lavlagi va boshqalar); kartoshka, poliz ekinlari (bodring, pomidor, piyoz, karam va boshqalar) va bahchevoy (tarvuz, qovun); yem ekinlari (ko'p yillik va bir yillik o'tlar va boshqalar).

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining yalpi yiqimi – bir guruh yoki alohida qishloq xo'jalik mahsulotlarini barcha ekin maydonidagi yiqilgan real olingan qismi.

Statistika amaliyotida qishloq xo'jaligi mahsuloti dastlabki qabul qilingan oqirligida hisobga olinadi.

Chorva va parranda boshi – xo'jalikda foydalanish taqsimotiga ko'ra turi, yoshi, jinsi, ishlab chiqarish iqtisodiy(asosiy va aylanma) tarkiblarga ajraladi.

Qishloq xo'jalik hayvonlari miqdori – ma'lum davrga fizik birlikda(bosh hisobida) hisobga olinadi. Bir qancha ko'rsatkichlarni hisoblash va tahlil qilish uchun davrdagi (oy, kvartal, yil) o'rtacha miqdori hisoblanib, kunlik boqim summasining davrdagi kunlarga nisbatiga teng.

Sut ishlab chiqarish – sigir, echki, qo'y va tuyadan sog'ilgan sutning amaldagi hajmi va emganini qo'shilgani bilan aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotini realizasiya qilish – qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilari tomonidan to'qridan to'qri davlat haridi, bozorlarda, birja, auksionlarda va savdo setlari orqali sotilgan mahsulotlar kiradi.

7.2. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining fizik hajmi indeksini hisoblashni prognozlash

Qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini prognoz qilish dinamikasini baholash va uning qiymatini taqqoslama narxlarda ifodalash uchun qishloq xo'jalik hajmini fizik indeksi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini o'rtacha yillik narxini aniqlash uchun amaldagi yalpi qiymatni fizik hajmda ishlab chiqilgan hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Yalpi qiymatni taqqoslama narxlarda hisoblash uchun o'rtacha yillik narxni fizik hajmdagi ishlab chiqarilgan mahsulotga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

Prognoz davr uchun hosil haqidagi manba asosan davlatning buyurtmasi hisoblanadi va o'simliklar yiqimi, chorvachilik, parrandachilik, qishloq xo'jalik korxonalari, fermer xo'jaliklari haqidagi ma'lumotlar hisoblanadi.

Aholining qishloq xo'jalik mahsulotlari yiqimining prognozi jamoa va individual xo'jaliklarning tanlanma tadqiqoti asosida aniqlanadi.

Prognoz narxlarida qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmi dinamikasini baholashda taqqoslama narxlardagi narxlarning o'rtacha o'zgarish indeksi qishloq xo'jalik mahsulotlariga ko'paytmasiga teng.

Qisqacha xulosa

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ko'rsatkichlarini prognozlashtirish uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmi, qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini hisoblashning fizik indeksi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini prognoz narxlaridagi hajmi kabi ko'rsatkichlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini prognoz qilish dinamikasini baholash va uning qiymatini taqqoslama narxlarda ifodalash uchun qishloq xo'jalik hajmini fizik indeksi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Nazorat uchun savollar

1. Qishloq xo'jaligi mahsuloti deganda nimani tushunasiz?
2. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining yalpi yiqimi nima va uning qishloq xo'jalik mahsulotlarini prognozlashdagi ahamiyati qanday?
3. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini prognoz narxlaridagi hajmi qanday aniqlanadi?
4. Qishloq xo'jalik mahsulotlari O'zbekiston Respublikasi mintaqalarida teng etishtiriladimi?
5. 2009 yilning qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili deb e'lon qilingan undagi ustuvor yo'nalishlar qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari-T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2006. - 249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. - T.: 2004.

VIII-BOB. KAPITAL QO'YILMALAR HAJMINI PROGNOZLASH USLUBIYOTI

8.1. Kapital qo'yilmalar tushunchasi

Kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirish uchun sarflanuvchi moddiy, Mehnat va pul resurslaridir. Ular asosan bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan harakterga ega bo'lib, ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot tannarxi shaklidagi, joriy xarajatlardan farq qiladi. Kapital qo'yilmalar maqsadli harakterga ega bo'ladi hamda hodimlarga mukofot to'lash, xizmat safari xarajatlari va hokazolarga sarflanishi mumkin emas.

Kapital qo'yilmalardan foydalanishning asosiy shakllari quyidagilar hisoblanadi:

- yangi qurilish;
- korxonani kengaytirish va qayta tiklash;
- ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish;
- harakatdagi quvvatlarni takomillashtirish.

Yangi qurilishga yangi maydonlarda mahsus ishlab chiqilgan loyihalar asosida quriluvchi korxonalar, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Faoliyat yuritayotgan korxonani kengaytirish qo'shimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyiha asosida qurish yoki asosiy, qo'shimcha, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi siehlarini kengaytirish yoki qurilishini anglatadi. U asosan, faoliyat yuritayotgan korxonalar hududida yoki unga tutash maydonlarda amalga oshiriladi.

Qayta tiklash- bu, faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqarishni mehanizasiyalashtirish va avtomatlashtirish, tehnologik bo'qinlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirishni anglatadi. qayta tiklashda eski siehlar o'rniga yangi siehlarni qurishga ruhsat beriladi.

Texnik qayta qurollantirish alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mehanizasiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarini yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yahshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yahshilashga yo'naltirilgan.

Moliyaviy resurslar va er tanqisligi sharoitlarida, ikkinchi tomondan esa, mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan unumliroq foydalanish uchun yangi qurilishni nisbatan cheklangan holatdai, asosan juda zarur qollardagina amalga oshiriladi. Shu sababli bugungi kunda kapital qo'yilmalarning eng ko'p tarqalgan yo'nalishlari sifatida, umuman olganda yangi turdagi mahsulot ishlab chiqarishni ham ko'zda tutuvchi mavjud ishlab chiqarishini kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishni ko'rsatish mumkin.

8.2. Mintaqaning kapital qo'yilmalar manbalari tuzilmasi

Investitsiya siyosati mustaqillikning dastlabki yillaridanoq yoqilg'i energetika va don mustaqilligini ta'minlash, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, eksport salohiyatini oshirish va import o'rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun ustuvor sohalarni qo'llab-quvvatlash, chet el investitsiyalarini jalb qilish uchun ochiq eshiklar siyosatini olib borish kabilarga haratildi.

Investitsiya dasturlarini shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizomga quyidagilar Dasturni moliyalashtirish manbalari hisoblanadi:

A) markazlashtirilgan investitsiyalar, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Davlat budjeti mablag'lari;
- Davlat budjetdan tashqari fondlar mablag'lar;
- hukumat kafolati ostida beriladigan horijiy kreditlar;
- hukumat harorlariga ko'ra belgilanadigan boshqa manbalar;

B) Markazlashtirilmagan investitsiyalar, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar mablag'lari;
- Tijorat banklarining, shu jumladan horijiy tijorat banklarining kreditlari;
- Jismoniy shahslar, shu jumladan horijiy jismoniy shahslar mablag'lari;
- qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa manbalar.

Davlat investitsiya faoliyati doirasida davlat budjeti va budjetdan tashqari fondlar mablag'i hisobidan to'qridan-to'qri moliyalash yo'li bilan amalga oshiriladigan investitsiya, O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati ostida chet el investitsiyalari va kreditlarini jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya markazlashtirilgan investitsiya hisoblanadi.

Markazlashtirilgan investitsiyalar faqat quyidagi yo'nalishlarga ajratiladi:

- respublika iqtisodiyotining ustuvor yo'nalishlariga davlat maqsadli dasturlarini va davlatlararo bitimlarini amalga oshirishga;
- aholining ehtiyojmant qatlamlarini davlat tomonidan ijtimoiy muhofaza qilishni ta'minlash uchun uy-joy qurilishiga;
- suv xo'jaligi qurilishiga;
- aholi yashaydigan joylarning muxandislik infratuzilmasini rivojlantirishga;
- fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy infratuzilmalarning boshqa tarmoqlari obyektlari qurilishiga;
- umumdavlat tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishga va tabiiy ofatlardan himoya qilish inshootlari qurilishiga.

Investitsion maqsadlarga yo'naltirilgan mablag'lar tanqisligi sharoitida lizing investitsion faoliyatni faollashtiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Lizing-moliyaviy kredit munosabatlarining shakllaridan biri bo'lib, korxonalarining qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki mahsus tashkil qilingan lizing kompaniyalaridan uzoq muddatga ijaraga olinishini anglatadi. Lizing bitimida ko'rsatilgan tomonlardan tashqari investitsion loyihalarni moliyalashtirish hamda ularni buning uchun zarur bo'lgan mablag'lar bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan tijorat yoki investitsion banklar ham ishtirok etishi mumkin.

8.3. Kapital qo'yilmalar bo'yicha sur'atlarni prognozlash

Investitsiya dasturi respublikani ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish prognozlarining tarkibiy qismi hisoblanadi va davlat investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishlarinin aks ettiradi. Shu bilan birga loyiha qidiruv ishlaridan boshlab mamlakatni ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning umumdavlat dasturlari bajarilishini ta'minlash uchun obyektни foydalanishga topshirishgacha bosqichlarni hisobga olgan holda, investitsiya loyihalarini amalga oshirish muddatlarini va moliyalashtirish manbalarini hisobga olib, har yili Dasturning asosiy ko'rsatkichlari aniqlashtirilgan va aniq ro'yxati yangilangan holda uch yillik davrga shakllantiriladi.

Prognozlash jarayonida prognozlash obyekti har tomonlama tahlil etilishi lozim. Bu obyektning ta'rifi va predmeti, prognozlash vazifalari, uning tashqi muqitga bog'liqligi, uning tuzulmasi, faol qilish mexanizmini va boshqarishni o'rganishni taqozo etadi. Formal mazmun tahlili uning modellarini tuzishni, obyektga ta'sir doirasini va optimal boshqarish usulini talab etadi.

Kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati tempini prognozlash bu qo'yilmalarni qaysi tarmoq, soha, yoki yo'nalishga mo'ljallanganligidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham dastavval bashorat qilish obyekti har tomonlama o'rganib chiqib, uning o'zgarish tendensiyalari tahlil qilanadi va o'sish sur'atlari o'rganiladi. Buning uchun iqtisodiy statistika usullaridan biri tanlab olinadi.

Tadqiqot uslubiyotining xususiyati tahlilda funksional yondoshishdan foydalanishdir. Tizim tashqi muqit bilan kirish va chiqish signallari orqali bog'liq. Prognozlash usullarini ikkita guruhga ajratish mumkin:

Mantiqiy yevristik usullar va modellashtirish usullari. Mantiqiy usullar haqiqatni mantiq asosida topishga bog'liq. Bu guruhga to'rtta usullar: formal mantiq, analogiya, ekspert baholash va yevristik usullar kiradi.

Modellashtirish usullari matematik va statistik tadqiqotlarga, kompyuter yordamida rivojlanish omillari va qonunlarini topishga va eksperiment o'tkazishga asoslangan. Quyi guruh sifatida ekstrapolyatsiya, ekonometrik modellashtirish, normativ maqsadli va imitatsiya usullarini ajratish mumkin.

Kompleks usullar mantiqiy yevristik va modellashtirishni birgalikda qo'llashni taqozo etadi.

8.4. Kapital qo'yilmalar hajmini prognozlash

Kapital qo'yilmalar hajmini investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalari qiymati orqali aniqlashtiriladi.

Investitsiya dasturlarini shakllantirishning asosiy tamoyillari quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, jumladan zarur hajmlarda, maqbul shartlarda horijiy investitsiyalarni va kreditlarni jalb etish, shuningdek loyihalarni tanlab olishning amaliy mexanizmini shakllantirish va ularning amalga oshirilishini monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muhim tarmoqlarni, ishlab chiqarishlarni va faoliyat sohalarini qo'llab quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarni aholi turmush darajasi va sifatini oshirishni, iste'mol talabini faollashtirishni ta'minlovchi hajmlarda birinchi navbatda investitsiyalash;

- mineral hom ashyo resurslarini va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatbardoshli darajaga etkazishni ta'minlashga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo'llab quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish, shu jumladan transkontenental transport yo'laklariga integratsiyalash, logistika komplekslarini shakllantirish;

- investitsiya loyihalarini Dasturning aniq ro'yxatiga oldindan belgilangan mezonlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;

- ilgari boshlangan obyektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni birinchi navbatda ajratish.

Dasturlarni ishlab chiqishda yirik va o'ta muhim loyihalar alohida, katta bir tipdagi loyihalar yahlit kiritilishi mumkin.

Dastur yiqma jadvallari bilan tahliliy qismdan, aniq dasturdan va ustuvor investitsiya takliflarining yiqma ro'yxatidan iborat bo'ladi.

Dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha barcha ishlarni O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi muvofiqlashtiradi.

Dasturning barcha hisob kitoblari tadrijiy tarzda, respublikaning uch yillik davrda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish prognozlari va investitsiya loyihalarining aniq dasturi asosida ishlab chiqiladi.

Aniq dasturga iqtisodiy jihatdan samarasiz loyihalarni, shuningdek ilgari jalb qilingan kreditlar bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan harzi bo'lgan korxonalar loyihalarini kiritish taqiqlanadi.

Quyidagilar birinchi bosqichda loyihaning ustuvorligini belgilashning mezonlari hisoblanadi:

- Loyihaning tarmoqni rivojlantirish strategiyasiga muvofiqligi;
- Moliyaviy va iqtisodiy samaradorlik;
- Mahalliy hom ashyodan va butlovchi buyumlardan foydalanish darajasi;
- Tayyorlangan mutahassislarning mavjudligi;
- Loyihalarni amalga oshirishga tayyorlanganligi darajasi;
- Ishga tushirilgandan keyin foydalanish xarajatlari.

Har bir mezonning muhimligi darajasi tarmoqni rivojlantirish strategiyasini hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan belgilanadi.

Ikkinchi bosqichda uch yillik davrda respublika iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar prognoziga muvofiq qo'shimcha ravishda quyidagi mezonlar hisobga olinadi:

- Tarmoqning istiqboldagi prognoz o'sish sur'atlari;
- Eksport salohiyatining prognoz o'sish sur'atlari;
- Tarmoqning umuman respublika bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini o'zgarishi;

- Tarkibiy omillar;
- Ilgari qo'yilgan investitsiyalar samaradorligi;
- Asosiy fondlar aqvoli va quvvatlardan foydalanish darajasi;
- Loyihaning ijtimoiy ahamiyati.

Ikki bosqichda tanlab olish natijalariga ko'ra Dasturga kiritiladigan obyektlarning aniq dasturi shakllantiriladi.

Dasturni va investitsiya loyihalarini amalga oshirishning birinchi yili ko'rstakichlari mavjud moliyaviy resurslar va boshqa resurslar bilan o'zaro boqlangan bo'lishi kerak hamda birinchi moliyaviy yilda o'zgartirilmaydi.

Dasturlarni va investitsiya loyihalarni amalga oshirishning ikkinchi va keyingi yillari ko'rstakichlari har yili aniqlashtirilishi kerak, bunda boshlanmagan loyihalarning bir qismi yangi loyihalarga almashtirilishi mumkin.

Qisqacha xulosa

Kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirish uchun sarflanuvchi moddiy, Mehnat va pul resurslaridir. Davlat investitsiya faoliyati doirasida davlat budjeti va budjetdan tashqari fondlar mablaqi hisobidan to'qridan-to'qri moliyalash yo'li bilan amalga oshiriladigan investitsiya, O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati ostida chet el investitsiyalari va kreditlarini jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya markazlashtirilgan investitsiya hisoblanadi.

Kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati tempini prognozlash bu qo'yilmalarni qaysi tarmoq, soha, yoki yo'nalishga mo'ljallanganligidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham dastavval bashorat qilish obyekti har tomonlama o'rganib chiqib, uning o'zgarish tendensiyalari tahlil qilanadi va o'sish sur'atlari o'rganiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Kapital qo'yilmalarni prognoz qilishda iqtisodiy havfsizlik omillari hisobga olinishi zarurmi?
2. Kapital qo'yimlardan foydalanishning asosiy shakllariga nimalar kiradi?
3. Markazlashtirilgan investitsiyalar qaysi yo'nalishlar uchun ajratiladi?
4. Lizing deganda nimani tushunasiz va uning mintaqalardagi qozirgi holati qanday?
5. Kapital qo'yilmalar hajmini prognozlash qanday amalga oshiriladi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

IX-BOB. QURILISH TARMOG'INI TAHLILI VA PROGNOZ QILISH

9.1. Hududdagi qurilish ishlari bajarilishining tuzilishi

Umumiy tushuncha bo'yicha qurilish kompleksi- buyurtmachilar, asbob uskunalarni, mexanizmlarni, qurilish materiallarini yetkazib beruvchilar, moliya-kredit tizimi, ilmiy-izlanish va loyiha tashkilotlari va bevosita aholi ko'rinishida namoyon bo'ladigan barcha korxonalar va xalq xo'jaligi tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Tor tushuncha bersak, qurilish kompleksi o'z ichiga faqatgina qurilish industriya tarmoqlarini va sanoat harilish materiallarini, loyiha va ilmiy tashkilotlarni o'z ichiga oladi. Qurilish kompleksiing potentsiiali deganda iste'molchilarning qurilish mahsulotiga bo'lgan ehtiyoj va talablarini berilgan muddat va sifatli qondirish imkoniyatlarini aniqlovchi ko'rsatkichlarning yig'indisi tushuniladi. Bu ko'rsatkichlardan quyidagilarni ajratish mumkin:

1) kadriga oid ko'rsatkichlar, ularga ishchi kuchi va mutahassislarning sifati va miqdori, ya'ni qurilish-montaj ishlarida qatnashuvchilar kiradi;

2) qurilish-montaj tashkilotlarning material-texnik qurollanganligi ko'rsatkichlari;

3) moliyaviy, iqtisodiy va ilmiy-texnik o'z-o'zin rivojlantirish ko'rsatkichlari;

4) qurilish tashkilotlarining bozor munisabatlariga moslashish imkoniyatini harakterlovchi, tashkiliy-boshqaruv ko'rsatkichlari;

5) qurilish sohasidagi loyiha muqitining rivojlanish darajasi ko'rsatkichlari;

6) investitsiyalar, pudrat ishlari bozori, Mehnat bozori saqifalarida axborot tizimining ko'rsatkichlari.

O'tish davrining dastlibki davri ichida qurilish ishlari qisqarishi yuz berdi. qurilish ishlarining hajmi qisqarishi munosabati bilan ko'pchilik qurilish tashkilotlari o'zining asosiy funksiyalarini barjara olmay, ta'minlovchi-ayirboshlovchi va tijorat tashkilotlariga aylanib qoldi. Qurilish tarmog'ida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar pirovard natijada prognoz paramentlariga erishishi uchun quyidagilarni hisobga olish zarur:

1)Yaqin kelajakdagi va istiqbolda milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda qurilish kompleksi rivojlanishini investitsion siyosat bilan mos ravishda uzviy boqlangan holda amalga oshirish. Ma'lumki, qurilish va sanoat ishlab chiqarish o'rtasida yaqin aloqa mavjud: sanoat ishlab chiqarishning pasayishi qurilish yopilishiga olib keladi va aksincha. Undan tashqari investitsion kompleksining asosiy bo'qinlarini faoliyat koordinasiyasini ancha kuchaytirish talib etiladi; qidiruv ishlarni, loyihalashtirishni, mineral xomashyoni qazib chiqarish va qayta ishlashni, transport va asbob-uskunalar bilan ta'minlashni, obyektlar qurilishini.

2)Markazlashgan kapital qo'yilmalarining cheklangan resurlaridan foydalanishning natijaviy yo'nalishlarini asoslash.

3)Bozor mexanizmlarining intensivlashtirish, ularning infratuzilmasining tarkibi (bank, sug'urt kompaniyalari, investitsion fondlar).

4)Qurilish ishlab chiqarishda ilmiy–texnikaviy taraqqiyotning templarini tezlashtirish, izlanish va kashfiyotlarning hajmini oshirish, qurilish mashinalar parkini texnik qayta qurollantirish va yangilash, lizing operatsiyalaridan keng foydalanish.

Qurilish ishlarini bajarilishi investitsiya ishlab chiqarish jarayonining asosiy fazasi hisoblanadi. Iqtisodiy mazmuni jihatidan asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish jarayonining o'ziga hos xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Yuzaki aytadigan bo'lsak, qurilish ishlarining bajarilishi bu qurilish, montaj, ta'mirlash qurilish va ishlarning boshqa turlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan, tayyor qurilish mahsulotlari (korxonalar, turar joy, maktablar, kasalxonalar va b.) bilan ta'minlashni bildiradi. Bajariladigan yoki qurilish obyektlariga qarab, ular ishlab chiqaruvchi (sanoat, energetik, transport, qishloq xo'jaligi) va noishlab chiqarish (turar joy, fuqarolik, kommunal) qurilishlarga ajratiladi. Qurilish tarmoqlarini quyidagicha tavsiflasak bo'ladi: (9.1- jadval)

9.1-jadval

Qurilish tarmoqlari va unga kiruvchi obyektlar

Qurilish tarmoqlari	Tarmoqqa kiruvchi obyektlar
Sanoat	Mashinasozlik, metallurgiya, kimyo, neftkimyo, neftni qayta ishlab chiqarish sanoati, avtomobilsozlik, samolyotsozlik va b.
Energetika	Gidroelektrostansiyalar, issiqlik quvvati stansiyalari, elektr uzatish tuzilmalari.
Qishloq xo'jaligi	Pahta zavodlari, elevatorlar, parrandachilik fabrikalar, don saqlash omborlari, qishloqdagi ishlab chiqarish binolari.
Suv xo'jaligi	Suv omborlari, kanallar, dambalar, irrigasiion inshootlar.
Transport	Yo'llar, ko'priklar, gaz quvurlari, neft quvurlari, port.
Turar joy	Turar joy va binolar
Fuqarolik	Muzeylar, teatrlar, ma'muriy binolar, sport inshootlari.
Kommunal	Issiq suv va vodoprovod tarmoqlari, qozonxonalar, obodonlashtirish

Qurilish ishlarini bajarish soha tizimida hududda olib borilayotgan qurilishning u yoki bu tarmog'idagi ustunligi (qoloqligi) haqida xulosa chiqarishga imkon beradi. Bunda investitsion (zahira) imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda istiqbol rejalarini tuzish imkoniyati bo'ladi. Tarmoq bo'linishidan tashqari, qurilish ishlari bajarilishining tuzilishi bajarilayotgan, bajarilgan yoki bajarilishi qanday kechayotganligini bajarilayotgan ishlarning turiga qarab aniqlash mumkin.

Shunga asosan pudratchi tashkilotlarning, ya'ni ular ixtisoslashgan ko'p sohani o'z ichiga olgan (universal) tasnifi amalga oshiriladi. Aniq ish turini bajaruvchi

tashkilotni ixtisoslashgan, turli xil ishlarni bajarilishining shakli (Us) bajarilayotgan ishlar turiga qarab quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$Us = Q_{sp} / Q_{ob}, \quad (9.1)$$

bunda, Q_{sp} -mazkur turning ishlar hajmi (masalan, strelka ishlari, montaj ishlari va b.); so'm.

Q_{ob} -barcha ishlarning umumiy hajmi (bajarilgan, bajarilishi mo'ljallangan); so'm.

Ushbu ko'rsatkichdan nafaqat qurilish ishlarini bajarayotgan korxonaga nisbatan ishlatish mumkin, balki iqtisodiy tarmoqlar hamda umuman olganda, hudud miqyosida baqo berilishiida foydalanish mumkin. qurilish ishlari bajarilishining tuzilishi qurilish dasturlarini ishlab chiqish, zarur ishchilar sonini shakllantirish va qurilishda Mehnat haqini to'lash fondini tashkil etishi qmsoblanadi. hududdagi investitsion qurilish siyosati bilan bog'liq bo'lgan qurilish ishlari bajarilishining tuzilishi, nafaqat uning industrial rivojlanish darajasini balki ma'lum darajada qurilish ishlari va bajarilishi hudud iqtisodiyotidagi u yoki bu sohaga yo'naltirilgan mablag'larning samaradorligini ham aks ettiradi. qurilish ishlarning bajarilishi tuzilishi samaradorligini har bir sohada bo'lgani kabi jamoa Mehnati iqtisodiy mahsulot o'lchovi birligiga, ishlab chiqarish unumdorligi o'sishiga yordam beradi.

Hududiy qurilish ishlari bajarilishining tahlili va prognoz ko'rsatkichlarini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin (9.2-jadval).

9.2-jadval

Hududiy qurilish ishlari bajarilishining tahlili va prognoz ko'rsatkichlari

Tarmoq bo'yicha	Hududiy
Alohida sohalarda bajariladigan (masalan, sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi va b.) hududda bajarilayotgan umumiy hajmdagi qurilish-montaj ishlari	hududda bajarilayotgan umumiy hajmdagi qurilish-montaj ishlari hududda bajarilayotgan umumiy hajmdagi qurilish-montaj ishlarning ulushi, respublika bo'yicha bajarilayotgan qurilish-montaj ishlarning umumiy hajmi.
Qurilishning alohida sohalarida (masalan, sanoat qurilishi, energetika qurilishi va b.) qurilish-montaj ishlarida band bo'lgan ishchilarning soni	hudud qurilish ishlaridagi ishchilar soni. Respublika bo'yicha qurilishda mashqul bo'lganlar soni
qurilish-montaj ishlarining hududdagi sur'ati.	Respublika va hudud miqyosidagi qurilish-montaj ishlarining sur'ati nisbati.
Asosiy fondlarning va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirishdan qurilish-montaj ishlari sur'atining o'zishi	Respublikada "kalit bilan" topshirilgan obyektlar soni bo'yicha hudud ulushi
Hudud bo'yicha tarmoqlardagi tugallanmagan qurilish ishlarining umumiy hajmi	Respublika bo'yicha tugallanmagan qurilish ishlarining hududdagi hajmi

9.2. Qurilish ishlari sur'atlari bo'yicha tahlili

Iqtisodiy hisob-kitob va tahlillardagi tezlik yoki u yo bu jarayonning dinamikasini sur'at belgilaydi. Mana, masalan, o'rtacha oylik maoshning iqtisodiy taraqqiyot, Mehnat unumdorligining o'sishi va shu kabilarning o'sish sur'atlari ustidan hisob-kitob qilamiz. O'sish sur'atlari umuman, olganda, ishlab chiqarish hamda iqtisodiyotning rivojlanishi jadallashuvini belgilovchi nisbiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Qurilish ishlarini bajarilishdagi o'sish sur'atlari quyidagi qo'rsatkichlar bo'yicha tahlil etilishi mumkin.

- O'zlashtirilgan kapital mablag'lar hajmi, shuningdek, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish qurilishlari sohasidan tashqari.

- Ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarning harakatga keltiruvchi hajmlar.

- qurilish- montaj ishlari hajmi, shuningdek, ularning turlari bo'yicha.

- Turar-joy qurilishi hajmi bo'yicha.

- Fuqarolik, madaniy-maishiy qurilish va boshqa shu kabilar hajmi bo'yicha.

Foizlarda yoki bo'lmasa koeffitsientlarda ifodalanuvchi o'sish sur'atlari ikki daraja dahldorligini ifodalaydi. Bu mazkur darajaning boshqa darajaga nisbatan qanchalik ko'p yoki necha foiz (ulush, hajmi) ekanligi nisbatini qabul qilingan (nisbat bazasini) ko'rsatib beradi. Nisbat bazasi sifatida har bir daraja uchun doimiy aniq bir daraja (ko'pincha boshlanqich daraja) mazkur darajaning bevosita avvalgisi qabul qilinishi mumkin. Shunday qilib, o'sish sur'atlari doimiy yoki bo'lmasa o'zgaruvchan nisbat bazasi bilan hisoblanishi mumkin. Birinchisi-asosiy, ikkinchisi- zanjirli deb ta'riflanadi. O'sish sur'ati dinamika qatori darajasi miqdorining jadal o'zgarishini vaqt birligida baholaydi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$T = \frac{U_i}{U_{i-1}} \times 100\% , \quad (9.2)$$

bunda,

U_i - dinamika qatorining darajasi

U_{i-1} - undan avvalgi daraja

U_1 -dinamikaning boshlanqich darajasi (ba'zan U_0).

Bir necha yillik ishlab chiqarish jadalligini umumiy baqosini o'rtacha yillik o'sish (ortishi) sur'atlari beradi. Ular yillik o'sish sur'atidan kelib chiqqan holda o'rtacha geometrik tarzda quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

9.3. Qurilish ishlari hajmining tahlili

Tahlil etish-bu ustunlikni, mablaqni aniqlash va ularga erishish yo'llari maqsadini shakllantirish jarayonidir. Bu kelajakni ko'ra bila olishlik maqsadida amalga oshiriladi. qurilish ishlari hajmining tahlil etilishi, birinchidan, aniq buyurmachilarni belgilash ular uchun u yoki bu ishlarning bajarilishi, ya'ni qurilishning titul ro'yxati asosida, ikkinchidan, qurilish-montaj ishlarining bajarilishiga sarflanadigan ulush kelgusida o'zlashtirilishi tahlil etilayotgan mablag'lar hajmidan, tanlib olish, uchinchidan, zaqira, shuningdek, ishlar hajmi, tahlilining moliyaviy ta'minoti. Tahlil etilayotgan qurilish ishlarining hajmi, umuman

olganda, hududning investitsion dasturda nazarda tutilgan muvofiq davrdagi qurilishda bor mahsulotlarni hisobga olgan holda maydonlar va quvvatlarni harakatga solishga yordam berilishi kerak.

Qurilish ishlari-ta'mirlash, kengaytirish, kapital ta'mir etishda bajariladigan kompleks ishlar qurilish ishlarining natijasidir. qurilish ishlari narxiga er maydonlarini o'zlashtirish, qurilish maydonini tayyorlash va rejalashtirish, sanitar-texnik ishlar, suv bilan ta'minlash. Issiqlikni yetkazib berish. Kanalizatsiyani, fundament solish, devor ko'tarish, binoalarni montaj qilish va konstruksiiyalash va shu kabi boshqa pudrat ishlari kiritaladi.

Kapital remont- ishlab chiqarish xizmati (ishlari) shakldagi qurilish mahsulotining bir ko'rinishidir. Uning ma'nosi bino va inshootlarning ba'zi konstruktiv elementlari va qismlarining eskirishi tufayliyangisiga o'zgartirish demak. Kapital remont asosan mahsulot (ishning)tannarxi hisobiga normativ bo'yicha hosil bo'lgan ta'mirlash fondi hisobiga amalga oshiriladi.

Tugallanmagan qurilish- bu tugallanmagan va harakatga keltirilmagan obyekt va qurilishlarning majmuidir. U davriy ko'rsatkich bilan o'zgarib boradi. Uning absolyut hajmi alohida sanaga qarab belgilanadi(odatda yil ohirida). Tugallanmagan qurilish obyektlari va qurilishlar soni bilan belgilanib, narx jihatidan bu boshlanqich o'zlashtirilgan kapital qo'yilmalar, biroq tugallanmagan va ishga tushirilmagan obyektlar hisoblanadi.

Tahlil etilayotgan davr boshiga tugallanmagan qurilishlar hajmi ($Q_{n.n}$) quyidagi formulaga asosan belgilanadi:

$$Q_{n.n} = (Q_1 + K + Q_2) - (Q_{f+3} + Q_3), \quad (9.3)$$

bunda,

Q_1 -tahlil etilayotgan davr boshidagi tugallanmagan qurilish hajmi (hisobot ma'lumotlari bo'yicha);

K - tahlil etilayotgan davr boshida kutilayotgan kapital qo'yilmalar hajmi;

Q_2 - boshqa buyurtmachilardan qabul qilingan tugallanmagan qurilish hajmi;

Q_3 - boshqa buyurtmachilarga o'tkaziladigan tugallanmagan qurilishlar hajmi;

Q_{f+3} - tahlil etilayotgan davr boshidagi asosiy foizlarni harakatga keltirilishi kutilayotgan hajmi (aniq narx bo'yicha);

3- asosiy foizlarni oshirmaydigan sarflar.

Hududdagi qurilish mahsulotining umumiy (yalpi) bunga pudratchi tashkilotlar bajargan qurilish xizmatlarini hisobga olingan holda (yuridik shahslar) va ularning holis bo'linmalari mulkchilik shaklidan qat'iy nazar qurilish-montaj io'larining hajmi to'g'risidagi ma'lumotlarning jamlanmasi sifatida belgilanadi.

9.4. Ijtimoiy soha obyektlari qurilishining tahlili

Ijtimoiy soha- bu aholining turmush darajasini va sharoitlarini, ya'ni ularning moddiy, ma'naviy va maishiy turmush darajasini belgilovchi davlat miqyosidagi tadbirkorlik, jamiyat munosabatlarining umumlashgan tarmog'i hisoblanadi.

Qurilish nuqtai nazaridan qaraganda, ijtimoiy sohaga ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jaligi, turar-joy va shu kabilar kiradi. Bunday obyektlar qurilishi tahlili, albatta, mamlakat va hududda amalga oshirilayotgan

davlatning ijtimoiy siyosati va ijtimoiy sohani islohot qilish masalalariga mos ravishda hal etiladi.

Ijtimoiy soha tarmoqlarining tavsifini quyidagicha ifodalasak bo'ladi (9.3-jadval).

9.3-jadval

Ijtimoiy soha tarmoqlari va uning obyektlari va ishlari

Ijtimoiy soha tarmoqlari	Ijtimoiy soha uchun obyektlar va ishlar
Turar-joy qurilishi	Turar-joy binolari, mehribonlik uylari, qariyalar uylari.
Kommunal-xo'jalik	Gaz ta'minoti, kanalizatsiya, vodoprovod tarmog'i, o't o'chirish deposi, ahlat va chiqindilar korxonalar, garajlar, avtomobillar uchun to'htash joyi va b.
Fan va ma'rifat obyektlari qurilishi	Kollej, litsey, gimnaziya, maktab, oliy o'quv yurtlari binolarini ta'mirlash, talabalar yotoqxonasi va oshhonalari, sport komplekslari va
Madaniy qurilishlar	Teatr, kinoteatrlar, muzey, kutubxonalar, test maktablari, bilim yurtlari, institutlar va boshqa madaniyat obyektlari
Sog'liqni saqlash muassasalarining qurilishi	Kasalxonalar, poliklinikalar, qishloq joylardagi ambulatoriyalar, apteka, sanatoriy va b.

9.5. Monitoringni shakllantirish talablari ko'rsatkichlari

Monitoring mutasaddi tashkilotlar tomonidan ma'lum parametrlarda hududlardagi investitsion qurilishni amalga oshirish maqsadida amalga oshiriladi. Buning uchun qurilish ishlarining absolyut va nisbiy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Qurilish mahsuloti (ish) ning o'sish sur'atlari buyurtmachilar hamda pudratchilarning faoliyatini monitoring qilish uchun mo'ljallangan.

Qurilish-montaj ishlari hajmi solishtirma narxlarda qurilish ishlarining real sur'atlarini va qurilish mahsuloti (ish, xizmat)ning o'zaro boqlanishini baholashda foydalanib, natural va narx jiqatidan ifodalanib, hisobot yilining boshidagi holatidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Qurilish ishlari (xizmat)ning narx ifodasida hisobga olingan holda alohida turlarini yaratish bo'yicha ma'lumotlar, ishlar va xizmatlarning muqobil turlariga narxlar indeks bo'yicha solishtirma narxlarga o'tkaziladi.

O'sish (pasayish) sur'ati tahlili joriy va asosiy davrdagi mahsulotlarning va narx hajmlari nisbatiga teng, yagona solishtirma baqoda ifodalanib, yuz foizga ko'paytiriladi.

Oylik, kvartal va yilliy ma'lumot tahlillari pudratchi tashkilotlar va boshqa ularga tenglashtirilgan korxonalarining qurilish mahsulotlari (ish, xizmat) natural qo'rinishda ifodalangan hajmi haqidagi ma'lumotlar informasiiya manbai hisoblanadi.

Qisqacha xulosa

Qurilish kompleksi o'z ichiga faqatgina qurilish industriya tarmoqlarini va sanoat harilish materiallarini, loyiha va ilmiy tashkilotlarni o'z ichina oladi. qurilish

kompleksiing potentsiiali deganda iste'molchilarning qurilish mahsulotiga bo'lgan ehtiyoj va talablarini berilgan muddat va sifatli qondirish imkoniyatlarini aniqlovchi ko'rsatkichlarning yig'indisi tushuniladi. Qurilish ishlari-ta'mirlash, kengaytirish, kapital ta'mir etishda bajariladigan kompleks ishlar qurilish ishlarining natijasidir. Kapital remont- ishlab chiqarish xizmati (ishlari) shakldagi qurilish mahsulotining bir ko'rinishidir.

Tugallanmagan qurilish – bu tugallanmagan va harakatga keltirilmagan obyekt va qurilishlarning majmuidir. Uning absolyut hajmi alohida sanaga qarab belgilanadi (odatda yil ohirida).

Nazorat uchun savollar

1. Hududiy qurilish ishlari bajarilishining tahlili va prognoz ko'rsatkichlariga nimalar kiradi?
2. Qurilish ishlari sur'atlari bo'yicha tahlili qanday amalga oshiriladi?
3. Ijtimoiy soha obyektlari qurilishining tahlili amalga oshirish uchun qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
4. Qurilish tarmog'ida aniq bajarilgan ishlarning umumiy hajmi qanday aniqlanadi?
5. Qurilish tarmog'ini prognozlashda tugallanmagan qurilish ham hisobiga olinadimi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.:TDIU, 2006. -249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

X-BOB. TRANSPORT VA ALOQA TARMOQLARINI PROGNOZLASHTIRISH

10.1. Transport tarmoqlarini prognozashtirish ko'rsatkichlari

Transport majmuasini tartibga solishda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

- tashiladigan yuklarning hajmi;
- yuk aylanmasi;
- yo'lovchi aylanmasi;
- yuk tashishning o'rtacha masofasi;
- harakatdagi transport vositalaridan foydalanishning texnik ko'rsatkichlari;

Bozor iqtisodiyoti sharoitida transport va aloqa majmualarining asosiy ko'rsatkichlarini balans usuli va ekonometrik modellar yordamida prognozlash mumkin. Transport tarmog'ini prognozlash masshtabiga ko'ra makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlariga ajratiladi. Tuzilish intervali bo'yicha operativ, qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin. qisqa muddatli prognozda faqat miqdoriy o'zgarishlar e'tiborga olinadi. Uzoq muddatli bashorat ham miqdoriy, ham sifat o'zgarishlarga asoslangan bo'lib, o'z o'rnida o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Prognozlash yo'nalishlariga ko'ra izlanishli va normativ bo'lishi mumkin. Izlanish prognoz agar qozirgi tendensiyalar saqlanib qolsa iqtisodiy tizim qanday rivojlanadiq, degan savolga javob beradi.

Normativ prognoz bo'lajak maqsadlarga erishish uchun tizimni rivojlanish yo'nalishlarini va muddatlarini aniqlaydi. Maqsad qilingan holatga tizim erishish uchun, ta'sir etuvchi omillarga qanday o'zgarishlar kiritish zarur, degan savolga javob beradi.

Transport tizimi juda katta va murakkab bo'lgani uchun uni o'rganishda tizimli tahlil usuli qo'llanadi.

Bu usulni asosiy prinsiplari quyidagicha:

1. Murakkab tizim juda ko'p elementlardan iborat. Bu elementlar bir biri bilan boqlangan bo'lib, murakkab strukturani tashkil etadi. Transport majmuasida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bloki, moliya ko'rsatkichlar bloki, ijtimoiy majmua ko'rsatkichlar bloki, eksport import ko'rsatkichlar bloki prognozlaniishi mumkin.

2. Murakkab tizim yahlitlik xususiyatiga ega. Bunday tizimlar har doim maqsadga intilgan bo'ladi. Samarali holatga erishishga harakat qiladi.

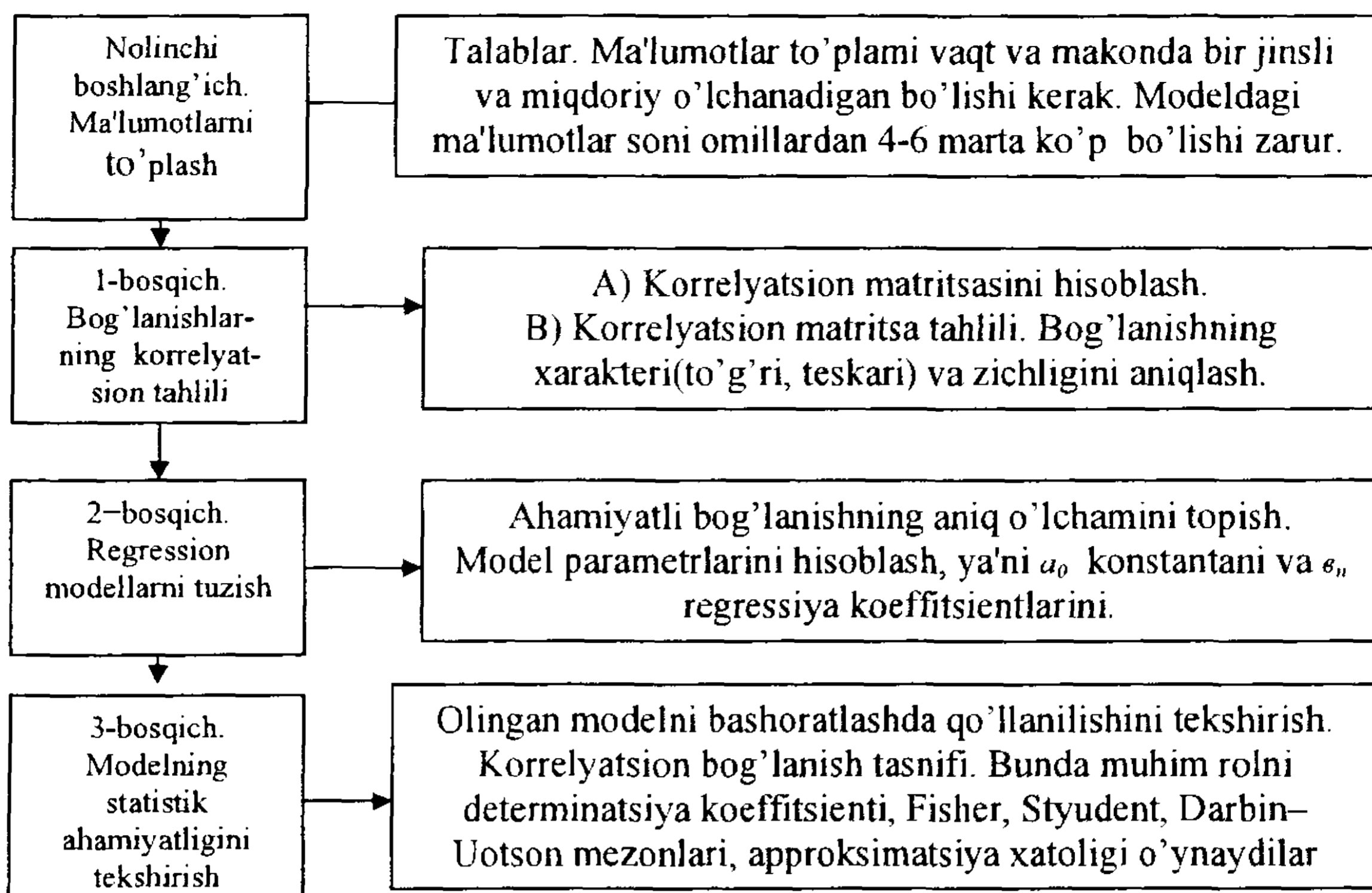
3. Tizim kirish va chiqish yo'llari orqali tashqi muhit bilan boqlangan.

4. har bir murakkab tizimni elementlarga bo'lish mumkin. Masalan: Transport majmuasida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bloki "O'zbekiston temir yo'llari", MAK "O'zbekiston qavo yo'llari"..

5. Murakkab va katta tizimlarni to'liq tasvirlash, izoqlash juda qiyin, shuning uchun ularni boshqarishda, prognozlashda ma'lum bir ehtimollik nazarda tutiladi.

Transport majmuasini asosiy ko'rsatkichlarini prognozashtirishda ekonometrik modellashtirish bosqichlarini ko'rib chiqamiz.

10.2. Transport tarmog'ida ekonometrik prognozlash bosqichlari

Birinchi bosqichda omillararo boqlanish zichligi tekshiriladi .

Korrelyasiion boqlanishda turi bo'yicha: to'g'ri va teskari. Shakli bo'yicha esa to'g'ri chiziqli va chiziqsiz. Boqlanish zichligi bo'yicha esa sust, o'rtacha, zich. Omillarni qamrab olish bo'yicha ko'plikda va juft boqlanishga ega.

Ikkinchi bosqichda korrelyasiion tahlil asosida tanlangan omillar uchun ekonometrik modellar tuziladi.

Transport majmuasini o'rganishda quyidagi funksiyalardan foydalaniladi:

Chiziqli	$y = a_0 + a_1 x$	
Ikkinchi darajali parabola	$y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2$	
Uchinchi darajali parabola	$y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + a_3 x^3$	(10.1)
p darajali parabola	$y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + a_3 x^3 + a_n x^n$	
Ikkinchi darajali giperbola	$y = a_0 + a_1 \cdot h$	
b ikkinchi darajali giperbola	$y = a_0 + a_1 \cdot xb$	

Logarifmik	$\log y = a_0 + a_1 x$	
Yarim logarifmik	$y = a_0 + a_1 \ln x$	(10.2)
Ko'rstakichli funksiya	$y = a_0 a_1^x$	
Darajali funksiya	$y = a_0 x^{a_1}$	

Logistik funksiya	$1 = a_1 \ln X \frac{a_0}{a_0}$	(10.3)
-------------------	---------------------------------	--------

Biz aniq masalalar orqali o'z bilimimizni mustahkamlaymiz:

MASALA №1

Berilgan ma'lumotlarga ko'ra xalqaro yo'nalish bo'yicha yuk tashishning 2010 yil parametrlarini prognoz qiling.

Ko'rsatkichlar	2007	2008	2009
Tashilgan yuklar, ming t.	150,0	162,4	170,8
Absolyut qo'shimcha o'sish, ming t.	—	12,4	8,4
O'sish tempi, %	—	108,3	105,2
qo'shimcha o'sish tempi, %	—	8,3	5,2
1% qo'shimcha o'sishning absolyut ahamiyati, ming t.	—	1,49	1,62

ECHILISH:

■ Biz birinchi navbatda tashilgan yuklarning o'rtacha yillik hajmini aniqlaymiz. Q – tashilgan yuklarning o'rtacha yillik hajmi deb belgilaymiz va quyidagi natijaga ega bo'lamiz.

$$Q = (150,0 + 162,4 + 170,8) / 3 = 161,1 \text{ ming. t.}$$

■ Endi esa o'rtacha yillik absolyut o'sishni aniqlaymiz. Z – o'rtacha yillik absolyut o'sish qilib belgilaymiz va natija quyidagiga teng bo'ladi:

$$Z = (170,8 - 150,0) / (3 - 1) = 10,4 \text{ ming t.}$$

■ Navbatdagi aniqlaydigan ko'rsatkichimiz o'rtacha yillik o'sish tempi. Uni biz — T deb belgilaymiz.

$$T = (\sqrt[3]{170,8 / 150,0}) \times 100\% = 1,067 \times 100\% = 106,7\%$$

■ Navbatdagi bosqichda ko'rsatkichimiz o'rtacha yillik qo'shimcha o'sish tempi. Uni biz — T_n deb belgilaymiz.

$$T_n = 106,7 - 100\% = 6,7\%$$

■ Oxirgi ko'rsatkich o'rtacha 1% qo'shimcha o'sishni aniqlaymiz. B — deb o'rtacha 1% qo'shimcha o'sishni belgilaymiz. Natija esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$B = 10,4 / 6,7 = 1,55 \text{ ming. t.}$$

MASALA №2

Toshkent viloyati mintaqasi bo'yicha quyidagi yuklar tashilgan:

Yuk turi	Tashilgan yuk, ming t.		Yuk oboroti, ming km.	
	Oldingi yil Q_0	hisobot yil Q_1	Oldingi yil P_0	hisobot yil P_1
Toshko'mir	12,4	18,9	288,0	415,8
qurilish materialli	12,6	12,6	201,6	195,3
Boshqa yuklar	9,0	10,5	93,6	115,5
Jami	36,0	42,0	583,2	726,6

quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang:

- ▶ Mintaqa bo'yicha 1 t yukni tashishdagi o'rtacha masofasini;
- ▶ Yuk oboroti o'zgarishi;
- ▶ Yuk oborotining nisbiy o'zgarishining 1 t yuk tashishning o'rtacha masofasi qisobi;
- ▶ Yuk oborotining nisbiy o'zgarishining tashilgan yuk qajmiga ko'ra o'zgarishini aniqlang va qisqa muddatli prognozni amalga oshiring.

ECHILISHI:

- Mintaqa bo'yicha 1 t yukni tashishdagi o'rtacha masofasini hisoblaymiz:

Oldingi yill l_0 , hisobot yili l_1 .l

$$l_0 = \sum P_0 / \sum Q_0 = 583,2 / 36,0 = 16,2 \text{ km}$$

$$l_1 = \sum P_1 / \sum Q_1 = 726,6 / 42,0 = 17,3 \text{ km}$$

- Mintaqa bo'yicha Yuk oboroti o'zgarishi quyidagiga teng bo'ladi:

$$I_p = (l_1 \times \sum Q_1) / (l_0 \times \sum Q_0) = I_l \times I_Q = 1,068 \times 1,067 = 1,246$$

- Yuk oborotining nisbiy o'zgarishining 1 t yuk tashishning o'rtacha masofasi hisobi o'zgarishi:

$$D_L = (j_1 - j_0) \times \sum Q_0 = (17,3 - 16,2) \times 42,0 = 46,2 \text{ ming. km}$$

- Yuk oborotining nisbiy o'zgarishining tashilgan yuk hajmiga ko'ra o'zgarishini aniqlaymiz:

$$D_Q = j_0 (\sum Q_1 - \sum Q_0) = 16,2 (42,0 - 36,0) = 97,2 \text{ ming. km.}$$

10.3. Aloqa va axborotlash tizimini prognozlash uslubiyati

Aloqa va axborotlash tizimi ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasining ajralmas qismi bo'lib, murakkab bo'lgan tashkiliy ishlab chiqarish va iqtisodiyot aloqalari tizimining majmuasidan iborat. Bu tizimini qozirgi kunda axborot kommunikatsiya texnologiyalari deb ataladi. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari deyilganda rivojlangan programma ta'minoti asosida axborotlarni yiqish, ro'yhatdan o'tkazish, uzatish, jamlash, qayta ishlash va axborotni himoya qilish, hisoblash texnikasi va aloqasi asosida, shuningdek axborotlarni uzatish usullari orqali foydalanuvchiga axborotning etib borishi tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida aloqa va va axborotlash tizimi o'z ichiga quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

- elektr aloqasi, o'z ichiga radioeshittirish va televidenie telekommunikatsiya. Elektr aloqasi yordamida tovush signallari qabul qilish va uzatish, radio, optik va boshqa elektromagnit tizimlari amalga oshiriladi.

- pochta aloqasi. Pochta aloqasining asosiy funksiyasi pochta yubormalarini qabul qilish va etkazish, shuningdek, moddiy qiymatliklarni va pul mablag'larini o'z manziliga etkazish tushuniladi.

- axborotlar texnologiyasi dastur ta'minotini ishlab chiqish va axborot texnologiyalari bozorida xizmat ko'rsatishni o'z ichiga oladi.

Elektroaloqa mamlakat telekommunikatsiya sektorining eng quvvatli komponenti bo'lib, turli axborotlarni uzatish uchun zarur bo'lgan texnologik tizimlarni birlashtiradi. O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha texnologik elektroaloqalar tizimi umumiy markaz boshqaruvi bilan birlashtirilib, o'zarobog'liq aloqa tarmog'ini o'z ichiga oladi. O'zarobog'liq aloqa tarmog'i mamlakat hududida yuridik va jismoniy shahslar uchun aloqa xizmatlarini ko'rsatish uchun tashkil etilgan. O'zarobog'liq aloqa tarmog'i shuningdek o'z ichiga chegaralangan foydalanuvchilar tarmog'ini ham o'z ichiga olib, ba'zi ministerliklarning alohida vazifalarini bajarishlari uchun muhim hisoblanadi. Tarkiban ular quyidagilarga birlashtiriladi:

- vedomostva tarmoq aloqasi elektroaloqa aloqa tizimi bo'lib, alohida vazirlik va boshqa davlat organlariga tegishli va mahsus vazifalarni va ishlab chiqarish ishlarini bajarish uchun foydalaniladi. Bu tarmoqlar, qoidaga ko'ra umumiy foydalanish tarmog'iga chiqishi mumkin;

- ishlab chiqarish ichidagi va texnologik tarmoq aloqasi davlat tashkilotlari, organlari, korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati va texnologik jarayonlarni boshqarish uchun mo'ljallangan elektroaloqa tarmog'idir. Bu guruh tarmoqlar umumiy foydalanishga chiqmaydi;

- ajratilgan tarmoqlar yuridik va jismoniy shahslarning elektroaloqa tizimi.

Aloqa turiga ko'ra (pochta, telegraf, telefon, ovozeshittiri, televidenie) axborotlarni uzatish xarakteri, uni uzatish usuli va uslublari, ishlab chiqarish texnika va texnologiyasi, kadrlarning professional tarkibiga ko'ra aloqa tarmog'i ikki asosiy faoliyatga bo'linadi: pochta va elektr, qaysiki, o'z ichiga teleradiokompleksni, birlashgan radioaloqa, radioeshittirish, televideniya va kosmik aloqani oladi.

Aloqa va axborotlash sohasini samarali ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishi davlat boshqaruvi va uni tartibga solish uchun o'z vaqtida to'liq, aniq va rasmiy statistik

axborotlarni olish va tahlil qilish uchun muhim hisoblanadi. Mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab ushbu sohada muayyan natijalarga erishildi. qozirgi kunda barcha shahar telefon nomerlari 2 mln., bo'lib, ulardan 66,3%i rahamli hisoblanadi. Mobil aloqa tarmog'i ham qozirgi kunda O'zbekistonda rivojlanib, 5 ta mobil operatori o'z faoliyatini olib bormoqda. Mobil aloqa abonentlari soni har 100 aholiga 6 kishini tashkil etmoqda.

Qisqacha xulosa

Bozor iqtisodiyoti sharoitida transport va aloqa majmualarining asosiy ko'rsatkichlarni balans usuli va ekonometrik modellar yordamida prognozlash mumkin. Transport tarmog'ini prognozlash masshtabiga ko'ra makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlariga ajratiladi. Transport tarmog'ining qisqa muddatli prognozi faqat miqdoriy o'zgarishlar e'tiborga olinadi. Uzoq muddatli bashorat ham miqdoriy, ham sifat o'zgarishlarga asoslangan bo'lib, o'z o'rnida o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Aloqa va axborotlash tizimi qozirgi kunda axborot kommunikatsiya texnologiyalari deb ataladi. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari deyilganda rivojlangan programma ta'minoti asosida axborotlarni yiqish, ro'yhatdan o'tkazish, uzatish, jamlash, qayta ishlash va axborotni himoya qilish, hisoblash texnikasi va aloqasi asosida, shuningdek axborotlarni uzatish usullari orqali foydalanuvchiga axborotning etib borishi tushuniladi.

Nazorat uchun savollar

1. Transport va aloqa majmualarining asosiy ko'rsatkichlarini qanday prognozlash mumkin?
2. Transport majmuasini tartibga solishda qaysi ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
3. Transport tizimi o'rganishda tizimli tahlil usuli qanday prinsiplarga asoslanadi?
4. Transport majmuasining asosiy ko'rsatkichlarini prognozashtirishda ekonometrik modellash qaysi bosqichlardan iborat?
5. Aloqa va axborotlash tizimining prognozashtirishdan maqsad nima?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.:TDIU, 2006. -249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XI-BOB. XIZMAT KO'RSATISH SOHASINING RIVOJLANISH SUR'ATLARINI PROGNOZLASH

11.1. Xizmat ko'rsatish sohasining tarkibi

Jamiyat ishlab chiqarishining faoliyat yuritish jarayonida iqtisodiyotni boshqarishning yetakchi bo'qini - ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish (IIR) dasturidir. Xizmat ko'rsatish sohasini va iqtisodiyotning samaradorligi va rivojlanishi ko'p jihatdan aynan shu dasturning qanchalik asoslanganligiga bog'liq. Uning dastlabki muhim asosini ko'rsatilayotgan xizmatlarni iqtisodiy prognozlari tashkil qiladi. Ular xizmat ko'rsatishning rivojlanish tendensiyasini va kelajakdagi istiqbolini tavsiflaydi. Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlash obyektning o'tmishdagi, qozir va kelajakdagi holati, rivojlanishning muqobil yo'llari yoki boshqaruv haroralarining oqibatlari haqida kerakli axborot beradi va shu orqali iqtisodiyot tarmoqlarini boshqarish darajasining oshishiga imkon yaratadi.

Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlash ishlab chiqarish muammolari ko'lamida - tarmoq va tarmoqlararo ko'rib chiqiladi. Ular bir-biridan ham tadqiqot obyekti, ham ishlab chiqarishni boshqarish maqsadi bo'yicha farq qiladi. Xizmat ko'rsatish ko'lamida unga kiradigan soha birlashmalari va korxonalarining majmuasi sifatida ko'rib chiqiladi. Bu erda prognozning vazifasi xizmat ko'rsatish (unga kiruvchi kichik tizimlar sifatida) faoliyatining turli yo'nalishlari bo'yicha rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va olingan natijalarni sohaning keyingi rivojlanish dasturini ishlab chiqish, undan foydalanish va tizimni hamda uni boshqarish tuzilmasini mukammallashtirish bo'ladi.

Xizmat ko'rsatish (halharo) ko'lamda soha sifatida bir butunlikda ko'rib chiqiladi. Bu ko'lamda prognozashtirishda asosiy e'tibor soha prognozlarning o'zaro muvaffaqiyatiga, iqtisodiyot rivojlanishining balanslashtirilgan prognozini ishlab chiqishga karatiladi. Shunday qilib, xizmat ko'rsatish ko'lamda prognozashtirish asosan iqtisodiyotni prognozashtirish vositasi sifatida chiqadi.

Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozashtirish obyektlari quyidagilar:

- sohada ilmiy-texnik taraqqiyot;
- xalq xo'jaligining soha mahsulotlariga talablari;
- sohaning ishlab chiqarish resurslariga talabi;
- sohaning ishlab chiqarish imkoniyati, uning shakllanishi va ishlatilishi;
- sohada xo'jalik jarayonlarini tashkil qilish va boshqarishni takomillashtirish;
- sohaning halharo aloqalari va ularning rivojlanishi.

Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlashning boshlanqich asosi ilmiy-texnik taraqqiyot, boshka barcha sohaslar va faoliyati turlari rivojlanishining ham sur'atlari, ham yo'nalishlarini ma'lum darajada aniqlab beradi. Prognozlar ilmiy-texnik taraqqiyotning mahsus yo'nalishlari bo'yicha ishlab chiqiladi: ishlab chiqarishning majmuaviy mehanizasiyalashishi va avtomatizasiyalashishi, elektrlashishi, himiyalashishi.

Xizmat ko'rsatish taraqqiyotini prognozlashda muhim rol, shuningdek, uning funksional yo'nalishlariga, shu jumladan, ilmiy-texnik yangiliklarni (texnika va texnologiyalarni, yangi mahsulot va materiallarni, ishlab chiqarishni tashkil qilishni

va hokazo) ilmiy-tadqiqot ishlarni (fundamental, amaliy, tajriba-konstruktorlik ishlarni) va boshqalarni prognozlashga tegishli.

Xizmat ko'rsatishni prognozlashning ayniqsa murakkab va mas'uliyatli qismi soha mahsulotiga talabni aniqlash hisoblanadi. Bu sohada prognozlash asosini xalq xo'jaligining aniq xizmat turiga bo'lgan talabining ko'rinishi tashkil qiladi. Buning uchun bu sohada ham iqtisodiyotning, ham xizmat ko'rsatishning rivojlanish qonuniyatlari va tendensiyalarini har tomonlama tahlil qilish kerak. Shuningdek, bu erda soha mahsulotiga bo'lgan jamiyat talabining qondirilish darajasi va ishlab chiqarish samaradorligining darajasi belgilanishi lozim. qondirilish darajasi asosan xizmat ko'rsatish haqiqiy iste'molining oqilona me'yoriga nisbati sifatida aniqlanadi. Samaradorlik darajasini baholash uchun soha va xizmat ko'rsatishning eng muhim omillaridan foydalanishni tavsiflaydigan ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi.

Bular Mehnat unumdorligi siqimi, kapital ko'yilmalar qaytimi ko'rsatkichi va boshqalar.

Keyingi muhim qism xizmat ko'rsatish resurslarining prognozi hisoblanadi. U Mehnat va material resurslarga, asosiy fondlarga va ishlab chiqarish kapital qo'yilmalariga talabni aniqlashni qamrab oladi. Bu prognozlarning qaqqoniylik darajasiga sohada ishlab chiqarishning rivojlanish sur'atlari va masshtablariga bog'liq.

Xizmat ko'rsatishga iqtisodiyot talabining ko'rinishi uning mahsulot ishlab chiqarish imkonitlariga mos kelishi kerak. Buning uchun sohaning ishlab chiqarish imkoniyati va undan foydalanish darajasini bilish zarur. Bu ko'rsatkich prognozlash sohaning ishlab chiqarish quvvatini va undan ma'lum davrda foydalanishning mumkin bo'lgan darajasini aniqlashga asoslanadi.

11.2. Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlashning asosiy yo'nalishlari

Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlash quyidagi darajalarga bo'linishi mumkin:

- a) alohida soha rivojlanishini prognozlash;
- b) bir qancha o'zaro bog'liq sohalarni bir vaqtda prognozlash;
- v) barcha xizmat ko'rsatish yo'nalishlarini iqtisodiyotning keng sohasi doirasida bir vaqtda prognozlash.

Prognozlashning umumiy masalasi o'rganilayotgan qodisa yoki jarayonlar (sohalar) rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini va uning amalga oshish muddatlarini aniqlash hisoblanadi. Ilmiy iqtisodiy izlanish sifatida xizmat ko'rsatishni prognozlash asosan amaliy harakterga ega va xizmat ko'rsatish hamda unga kiruvchi ishlab chiqarish birliklari rivojlanishi istiqbolining mikdor va sifat baholarini olishga yo'naltirilgan. Bu baqolardan xizmat ko'rsatishning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

11.3. Aholiga ko'rsatilayotgan maishiy xizmatlarni hisoblash va prognozlash usullari

Ishlab chiqarishga bog'liq bo'lmagan eng muhim sohalardan biri aholiga maishiy xizmat ko'rsatishdir.

Aholiga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash, xizmat turlari va hajmlarining orttirish, buyurtmalarining muddatlarini qishartirish bo'yicha zaruriy tadbirlarni ishlab chiqishda aholi talab etayotgan u eki bu prognozlar muhim rol o'ynaydi.

Maishiy xizmatlar uchun prognozlarni ishlab chiqish uslubiyotida aholi talabini aniqlovchi omillar doirasini aniqlash murakkab masaladir.

Talabga ta'sir etuvchi omillar aniq xizmat ko'rsatish guruhlariga qarab qator sabablarga bog'liq. Bu erda, oilaning maishiy xizmatlar, poyabzallar va kiyim-kechaklar, shuningdek, ular tayyorlangan materiallar va boshqalar bilan ta'minlanganligi bo'lishi mumkin.

Maishiy xizmat ko'rsatishni prognozlashtirishda turli usullarining qo'llanilishi ma'lum. Eng ko'p tarqalganlari me'yoriy, ekstreyasiion, iqtisodiy matematik modellash usullardir.

Me'yoriy usul asosida ilmiy asoslangan me'yorlar tizimi yotadi va u aniq bir xizmat turlariga kelajakda bo'ladigan talabalarni aniqlashga imkon beradi.

Yanada keng tarkalgan maishiy xizmatga bo'lgan talabni prognozlaydigan usul korrelyasiion-regression tahlil usuli bo'lib, u o'ta ahamiyati qiymat omillariga ega bo'lgan talablarni shakllantiradi.

Bir omilli modellar nisbatan sodda modellar hisoblanadi. Masalan, kimyoviy tozalash xizmatiga bo'lgan talabning daromad turi darajasiga boqlanishi:

$$Y = a_0 + a_1 x_1, \quad (11.1)$$

bu erda, Y - aholi jon boshiga yillik kimyoviy tozalash hajmi;

$a_0 + a_1$ - tenglama paramentlari;

x_1 - aholi jon boshiga yillik daromad, ming so'mda.

Jon boshiga yillik daromadni va model parametri prognozini bilish orqali prognozlash davridagi izlanayotgan xizmat ko'rsatish hajmini aniqlash mumkin.

Ko'p omilli modellar yanada murakkabroqdir. Ikki omilli modelni misol keltiramiz.

Faraz qilaylik, kimyoviy tozalash xizmatiga bo'lgan talab hajmining o'sishini x_1 ko'rsatkich orqali, jon boshiga kiyim-kechak, trikotaj mahsulotlarining tovar ayriboshlashini (so'mlarda) va aholining umumiy soniga nisbatan ma'lum yoshdagi yashovchilar nisbiy vaznining x_2 o'sish prognozini aniqlash lozim bo'lsin.

Avvalo x_1 va x_2 lardagi bog'liqlikni aniqlash, mezonlar aosida tanlashning qaqqoniyligini baholash, ko'rib chiqilayotgan kattaliklarning o'zaro bog'liqligi darajasini aniqlagan holda prognozini olish lozim.

Chiziqli boqlanishlar koeffisientlari qiymatlarini e'tiborda tutib tenglamani eng kichik kvadratlar usulida aniqlaymiz.

Natijada model quyidagi ko'rinishga keladi.

$$Y = 6,18 - 0,23x_1 + 0,64x_2, \quad (11.2)$$

So'ngra chiziqli boqlanishlar va modelning adekvatligi mavjudligini ma'lum mezonlar orqali aniqlaymiz. Tahlil chiziqli bo'lmagan boqlanish mavjudligini ko'rsatadi.

Faraz qilamiz boqlanish bosqichli harakterga ega:

$$Y = e^{a_0} x^{a_1} x^{a_2} \quad (11.3)$$

Olingan modelni yanada qulay ko'rinishga o'zgartirib, tengligini olamiz.

$$Y = -1,045 + 2,073x_1 + 2,671x_2, \quad (11.4)$$

Xizmatlar sohasini prognozlashning namunaviy uslubiyoti.

Turizm xizmatlari bozorining rivojlanishini bashoratlash uchun Microsoft Ehse1 paketidan foydalanish mumkin. Turizm xizmatlari bozorini prognozlash 2 usulda amalga oshirilishi mumkin.

1-usul. Ko'rsatkichning kelajakdagi rivojlanishini baholash.

Prognozlash uchun 1996 yildan boshlab O'zbekistondagi turizm xizmatlarining asosiy qismi taklif etilayotgan Toshkent, Samarqand, Buhoro va Xorazm viloyatlarida erishilayotgan ko'rsatkichlar inobatga olindi. O'zbekiston turizm bozorida qancha turistga xizmat ko'rsatilgani, ulardan qanchasi chet eldan kelgani, qancha fuqarolarimiz chet ellarga va mamlakatimiz bo'yicha sayoqatlarga jo'natilgani ko'rsatkichlari bilan birgalikda ko'shib tahlil etiladi. Erishilgan daromadga ta'sir etuvchi eng muhim ko'rsatkichlarni aniqlash zarurati tugiladi.

Bundan oldin bu ko'rsatkichlarning bir-biriga qiladigan ta'sirlari darajasini aniqlab olish lozim bo'ldi. Buning uchun korrelyasiion tahlil zarur bo'ladi. Korrelyasiion tahlil o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning bir-birini takrorlashini yoki bir-biriga qiladigan ta'sir kuchlarini ko'rsatib beradi.

Ko'rsatkichlar orasida o'zaro ta'sir kuchli bo'lib chikdi. Korrelyasiya koeffisienti qancha "1" rahamiga yaqin bo'lsa, shu koeffisientga bog'liq ikkala ko'rsatkich orasidagi aloqadorlik shunchalik kuchli bo'ladi. Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, sohada erishiladigan natijalarga olingan daromad va xizmat ko'rsatilgan kishilar soni bilan baqo berish mumkin bo'ladi: so'mda olingan daromadlarga qilingan xarajatlar eng kuchli ta'sir etar ekan (0,988). Shuningdek, turistik korxonalarimizning so'mdagi daromadlarning oshishiga mahalliy fuqarolarimizni O'zbekiston bo'yicha sayoqatga jo'natish (0,707) va ularni kabul kilib xizmat ko'rsatish (0,648) ham ko'prok ta'sir etar ekan. Shuningdek, mahalliy fuqarolarimizni chet ellarga jo'natish so'mda olinadigan daromadlarning kamayishiga (-0,728) olib kelar ekan (chunki fuqarolarimiz o'z mablag'larini chet ellarda sarflaydilar, natijada xizmat ko'rsatilgan kishilar soni ortganiga haramay, turistik korxonalarimiz tomonidan so'mda olingan daromadlar ortmaydi). Mahalliy fuqarolarimiz qancha ko'p chet ellarga jo'natilsa, O'zbekiston ichida xizmat ko'rsatilgan mahalliy fuqarolar soni shuncha kamayar ekan (-0,799 va -0,612) (bunga turistik talabga ega bo'lgan fuqarolarning soni chegaralangani sabab bo'lishi mumkin). Hullas, sohada so'mda olinadigan daromadlarni oshirish uchun mahalliy fuqarolarimizga xizmat ko'rsatishga ko'proq urg'u berishimiz lozim ekan; bunday sayoqatlarni tashkil etishga ketadigan xarajatlarning oshishidan havotirlanmasa ham bo'ladi. Fuqarolarimizga O'zbekiston ichida xizmat ko'rsatishning oshishi o'z navbatida umumiy xarajatlarning oshishiga olib kelishini "0,758" va "0,638" koeffisientlari ko'rsatib turibdi.

Shuningdek, O'zbekiston fuqarolarini qabul qilish jami qabul qilingan kishilar sonini orttiradi (0,759). Jami qabul qilish ko'rsatkichiga horijdan qabul qilingan kishilar soni ham ta'sir ko'rsatadi (0,868). Natijada, jami xizmat ko'rsatilgan kishilar soni ham ortadi (0,604 0,794 va 0,867). Demak, xizmat ko'rsatilgan kishilar sonini

oshirish uchun asosan qabul qilish (ham O'zbekiston fuqarolarini, ham horijiy mehmonlarni) xizmatini rivojlantirish lozim bo'lar ekan.

Xizmat ko'rsatilgan insonlar sonining ortishi o'z navbatida olingan daromadlarni ortishiga olib kelishi aniq. Xizmat ko'rsatilgan kishilarga uzoqroq muddatlarda xizmat ko'rsatish olingan daromadlarni yanada orttirishi mumkin. Xizmat ko'rsatish muddatlarining uzoq bo'lishi uchun ko'proq fuqarolarimizni chet ellarga jo'natish (0,612) va ko'proq horijiy meqmonlarni qabul qilishga intilish lozim bo'lar ekan (0.549). Ya'ni, O'zbek fuqarolari O'zbekiston ichida emas, chet ellarda ko'proq muddatda saeqat qilar ekan, shuningdek, O'zbekiston ichida ko'proq muddatda sayoqat qiluvchilarni horijiy meqmonlar tashkil etar ekan. Shuningdek, fuqarolarimizni O'zbekiston ichida sayoqat qilishga jo'natish o'rtacha xizmat ko'rsatish muddati ko'rsatkichini (muddatining qisqaligi tufayli) kamaytiradi (-0,508).

Hullas, O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida ko'proq misidordagi turistlarga xizmat ko'rsatish uchun asosiy e'tiborni O'zbekiston fuqarolariga e'tibor berish kerak bo'ladi. Mabodo, turistlarga xizmat ko'rsatish muddatini oshirish maqsadi qo'yiladigan bo'lsa, halharo turizmga (halharo turizm miqdori - O'zbekistonga kelib ketgan horijiy meqmonlar soni va chet ellarga chiqib kelgan O'zbekiston fuqarolari sonining yig'indisidan iborat) e'tibor berish kerak bo'ladi.

Turizm xizmatlari bozorida so'mda olingan daromadlarga O'zbekiston fuqarolariga mamlakatimiz ichida xizmat ko'rsatish ko'rsatkichlarining ta'sir darajasini aniqlash uchun 1996 - 2002 yillardagi ko'rsatkichlardan foydalanildi.

Natijada quyidagi formula kelib chiqdi:

$$Y = -6089574150 + 43803,16 * X_1 + 44376,08 * X_2 \quad (11.5)$$

(11.5) - O'zbekiston madaniy turizm bozorida so'mda olingan daromadlarning regressiya formulasi.

bu erda,

Y - O'zbekiston madaniy turizm bozorida so'mda olingan daromadlar, so'm;

X₁ - turistik korxonalarimiz tomonidan fuqarolarimizni O'zbekiston bo'yicha sayoqatlarga jo'natilishi miqdori, kishi;

X₂ - turistik korxonalarimiz tomonidan qabul kilingan O'zbekiston fuqarolarining soni, kishi.

Ya'ni, mamlakatimiz bo'yicha sayoqat qilishga jo'natilgan fuqarolarimiz sonining 1 kishiga ortishi olinadigan daromadni 43803 so'mga orttiradi. Turistik korxonalarimiz tomonidan O'zbekiston fuqarolarini qabul qilish ko'rsatkichlari 1 kishiga ortadigan bo'lsa, olinadigan daromad 44376 so'mga ortadi.

Tahlil ko'rsatishicha, mamlakatimiz bo'yicha sayoqat qilishiga jo'natilgan fuqarolarimiz sonining 1 kishiga ortishi olinadigan daromadni ko'rsatkichi bashoratdagidan 21119 so'mgacha farq qilishi mumkin. Shuningdek, turistik korxonalarimiz tomonidan O'zbekiston fuqarolarini qabul qilish ko'rsatkichlari 1 kishiga ortadigan daromad bashoratdagidan 24984 so'mga farq qilishi mumkin. Lekin, bunday hatolarning yuz berish ehtimoli ikkala holda ham 0,1 atrofidadir (bunday ehtimol 0,5dan kam bo'lishi etarlidir).

"SS" - kvadrat koldiqlarining yig'indisi ancha kichik.

"MS" - o'rtacha kvadrat hato ham kichik, bu ko'rsatkichlar qancha kichik bo'lsa, shuncha yahshi.

"R kvadrat" - ko'rsatkichi "1" soniga qancha yaqin bo'lsa, shuncha yahshi.

"F" - ko'rsatkichi butun modelning ishonchlilik darajasini ko'rsatmoqda. Erkinlik darajasi "5" ga teng topilganda 5%li hatolik ehtimolida "q" ko'rsatkichi "5,19" dan yuqori bo'lishi kerak.

"t" - ko'rsatkichi alohida olingan ko'rsatkichga bo'lgan ishonch darajasini anglatadi. Erkinlik darajasi "5" ga teng deb topilgan holda "t" ko'rsatkichi 5%li hatolik darajasida "2,015" dan yuqori bo'lishi kerak.

Yuqoridagi 4-jadvaldan kelib chiqadiki, turistik korxonalarimiz tomonidan fuqarolarimizni O'zbekiston bo'yicha sayoqatlarga jo'natilishi ko'rsatkichiga ishonishimiz kerak bo'ladi. Ya'ni, kelajakda ko'proq daromad olish uchun fuqarolarimizni O'zbekiston bo'yicha sayoqat qilishga ko'proq intshishimiz kerak bo'lar ekan.

Hullas, O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida so'mda olingan daromadning fuqarolarimizni mamlakatimiz bo'yicha sayoqatlarga jo'natish bilan bog'liq regressiya formulasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$Y=238312126,4 + 54290,22*X \quad (11.6)$$

(11.6) - O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida so'mda olingan daromadning fuqarolarimizni mamlakatimiz bo'yicha sayoqatlarga jo'natish bilan boqlik regressiya formulasi.

bu erda,

Y - O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida olingan daromad, so'mda;

X - O'zbekiston bo'yicha sayoqatlarga jo'natilgan fuqarolarimiz soni, kishi.

Ya'ni, O'zbekiston bo'yicha sayoqatlarga jo'natilgan fuqarolarimiz sonining 1 kishiga ortishi olingan daromadlarni 54290,22 so'mga ko'paytiradi (haqiqatdagi ko'rsatkich bashoratdagidan 24265,41 so'mgacha farq qilishi mumkin).

Fuqarolarimizning O'zbekiston bo'yicha sayoqatlarga jo'natilish ko'rsatkichlarini trendli bashoratlashga intiladigan bo'lsak, quyidagilar ega bo'lamiz:

Bundan xulosa chiharsa bo'ladiki, O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida fuqarolarimizni mamlakatimiz bo'yicha sayoqatga chiqishlari yiliga 14458 kishidan ortib boradigan bo'lsa, aynan shu tufayli olinadigan daromad yiliga 748 million 928 ming so'mga ortib boradi,

Bu quyidagi formula asosida aniqlandi:

$$A*B=C \quad (11.7)$$

(11.7) - O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida mamlakatimiz bo'yicha sayoqatga jo'natilgan fuqarolarimiz sonidagi o'zgarishning sohada olinadigan yalpi daromadga kiladigan ta'siri formulasi.

bu erda,

A - O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida mamlakatimiz bo'yicha sayoqatga jo'natilgan fuqarolarimiz sonidagi o'zgarish, kishi,

B - fuqarolarimizni O'zbekiston bo'yicha sayoqatga jo'natishning bir kishiga ortishi olib keladigan (ko'shimcha) daromad miqdori, so'm,

C - O'zbekiston turizm bozorida mamlakatimiz bo'yicha sayoqatga jo'natilgan fuqarolarimiz sonidagi o'zgarish olib keladigan (ko'shimcha) daromad miqdori, so'm.

Demak, (11.7) - formula asosida quyidagicha hisob-kitob amalga oshirildi:

$$14458 * 54290,22 = 748928000,76 \text{ (so'm)}$$

Demak, quyidagicha istiqbol aniqlandi: O'zbekiston turizm xizmatlari bozorida mamlakatimiz bo'yicha sayohatga jo'natilgan fuqarolarimiz sonidagi o'zgarish olib keladigan (ko'shimcha) daromad miqdori bir yilda deyarli 749 million so'mni tashkil etadi. Demak, O'zbekiston turizm xizmatlari bozorini rivojlantirish uchun mahalliy fuqarolarimizni jonajoi O'zbekistonimiz bo'yicha turistik sayoqatlarga ko'proq jo'natishga intilishimiz lozim bo'ladi.

2-usul. Ko'rsatkichdan kutilayotgan maksimal darajani aniqlash.

1. Ma'lum turdagi servis bo'yicha qancha xizmat ko'rsatish imkoniyati mavjudligi aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston meqmonhonalari bo'yicha 14000 honaga hammasi bo'lib 28000 kishi joylashtirish mumkin. Demak, bir yil mobaynida O'zbekiston meqmonhonalariida hammasi bo'lib 10 mln 220 ming kishini joylashtirish mumkin ($28000 * 365 = 10220000$).

2. O'zbekiston bo'yicha meqmonhonada joylashish uchun to'lanadigan qaq ikkiming so'mdan tortib bir necha yuz dollargacha boradi. Narxlarni o'rtacha 10 ming so'm deb oladigan bo'lsak (chunki narxi arzon honalarning soni narxi qimmat honalarga qaraganda ko'proq), O'zbekiston bo'yicha meqmonhonalarga joylashtirishning o'zidan $10000 * 10220000 = 102200000000$ (so'm). Demak, O'zbekiston bo'yicha meqmonhona xizmatlarini ko'rsatish orqali eng ko'pi bilan 102,2 mlrd. so'm daromad olinishi mumkin. Bu sohaga yuklanadigan vazifa eng ko'pi bilan 102,2 mlrd. so'm qilib belgilanishi kerak.

3. O'zbekiston meqmonhonalariiga yil davomida mart oyining ohiri - may oyining ohirlari, avgust oyining ikkinchi yarmi - noyabr oyining boshlarigacha ko'plab horijiy turistlar keladi. Demak, horijiy turistlarga xizmat ko'rsatish eng ko'pi bilan 130 kunda 3 mln 640 ming kishini tashkil etishi mumkin ($130 * 28000 = 3640000$). O'zbekiston aholisi yozning uch oyida o'zbekiston bo'yicha sayoqatga chiqadigan bo'lsa, meqmonhonalarda eng ko'pi bilan 2 mln 520 ming tasi to'htashi mumkin ($90 * 28000 = 2520000$). Demak, eng qulay sharoitlar yuz berganda O'zbekiston meqmonhonalariiga 3 mln 640 ming horijiy fuharo hamda 2 mln 520 ming mahalliy aholini jalb etish mumkin (qishki turizmni inobatga olmagan holda). Bu hammasi bo'lib 6 mln 160 ming kishini qabul qilib, bundan 61,6 mlrd so'm daromad olish mumkinligini ko'rsatadi.

O'zbekiston bo'yicha meqmonhonalarda 61,6 mlrd so'm daromad olish uchun real imkoniyat mavjudligi aniqlanishi lozim.

Shu 6 mln 160 ming kishini meqmonhonalarga jalb etishning real imkoniyatlari aniqlanishi kerak. Bunda haqiqatda O'zbekiston meqmonhonalariida yiliga 500 ming kishi qabul qilinayotganligini inobatga oladigan bo'lsak, bu aniqlangan salohiyatning 10 foizidan ham kam darajada foydalanilayotgani aniqlanadi. Xizmat ko'rsatish hajmini 10 barobarga oshirish uchun qancha moddiy-moliyaviy resurslar zarur bo'lishi kerakligi aniqlanadi.

Agar erishilishi istalayotgan ko'rsatkichlar aniqlanganidan ortiqcha bo'lishi kerak bo'lsa, shu ko'rsatkichlarga erishish uchun qancha o'rinlar qurilishi kerakligi aniqlab topiladi.

4. Xizmat ko'rsatish sohasini prognozlashda axborot bazasiga qo'yiladigan talablar. Axborot bazasining vazifasi xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari asosida hududning axborot tasvirini qurishdan iboratdir. Bunda axborot bazasi quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- kompyuterga kiritilishi lozim bo'lgan barcha ma'lumotlar rasmiylashtirilgan va yagona usulda tasvirlangan bo'lishi hamda programmalarda to'g'ri talqin etilishi kerak, ya'ni ma'lumotlarni kompyuter to'g'ri tushunishini ta'minlash kerak;

- ma'lumot massivlarini tashkil qilishda kompyuterning texnik imkoniyatlarini hisobga olgan holda samarali ishlashini ta'minlash lozim;

- ishlab chiqarish holati bilan uning ma'lumot massivlaridagi tasvirlari albatta mos bo'lishi kerak.

Demak, axborot bazasining birinchi doira masalalari ma'lumotlarni kompyuterdan tashqari tayyorlash va ular bilan ishlashga bog'liq bo'lib, ular axborot bazasining tashqi qismini, ya'ni tashqi axborot bazani tashkil qiladi. Boshqa masalalar esa ma'lumotlarni kompyuterda ishlash bilan bog'liq bo'lib, axborot bazasining ichki qismini tashkil etadi.

Tashqi axborot bazasi quyidagi vazifalarni qal etadi: obyekt yoki xodisalarni identifikatsiyalash; obyekt yoki xodisalarni harakterlash, tasvirlash; ma'lumotlarni rasmiylashtirish; ma'lumotlarni tegishli hujjatlardi ifodalash.

Identifikatsiya xizmat ko'rsatish sohasi obyektlarining har birini yagonalik asosida nomlashni o'zida tasvirlab, bir obyektни ikkinchisidan ajratish imkoniyatini berishi kerak. Obyektlarning qabul qilingan nomlanish shakllari standartlashmagan va ularni ishlash uchun murakkab programma apparati lozim bo'ladi. Shuning uchun obyektlarni nomlashda shaklli belgilar ishlatiladi. Bu belgilar ishlab chiqarish hujjatlarini tegishli sistemaga kiritish bilan bajariladi. Obyektlarni tashkilot yoki korxonada qabul qilingan nomenklatura luqatlari va klassifikatorlari yordamida identifikatsiyalash ham mumkin. Identifikatsiyalashning eng sodda va to'g'ri shakli qayd qilish nomerlarini ishlatish hisoblanadi.

Obyektlarni harakterlash yoki tasvirlash obyekt yoki xodisalar harakterlarini ko'rsatuvchi miqdoriy yoki sifat belgilarini aniqlashdan iborat. Bunda tanlangan o'lchov birliklarida bu xususiyatlar to'plami va o'zgaruvchilarning aniqlanish sohalari topiladi. Bu masalalarning barchasi ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash va boshqarish nuqtai nazaridan hal qilinadi. Bu jarayon ma'lumotlarni shakllantirish deb ataladi.

Ma'lumotlarni shakllantirish asosan kompyuterda ishlash talablari asosida aniqlanadi. Ma'lumotlarning joiz bqlgan tasvirlarini aniqlash shakllantirishning bir elementi hisoblanadi. Sonli ma'lumotlar oddiy shaklda tasvirlanadi. Matnli qiymatlar uchun joiz so'zlar to'plami va kodlashtirish usuli aniqlanadi hamda tegishli luqatlar tuziladi. Barcha ma'lumotlarni yozish uchun hujjatlarning joiz shakllari aniqlanadi.

Ma'lumotlarni tasvirlash yuqoridagi usul bo'yicha hujjatlarni to'ldirishdan iborat bo'ladi. Agar ma'lumotlarni tasvirlash va shakllantirish, harakterlarini aniqlash, identifikatsiyalash jarayonida dasturlash tillari ishlatilgan bo'lsa, u holda bu jarayon axborot bazasining bir bosqichini ifodalashi mumkin.

Ichki axborot bazasining vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- ma'lumotlarning tashqi tasvirini kompyuterda kayta tashkil etish;
- ma'lumotlarni kompyuter massivlarida tashkil qilish;
- ma'lumotlarni kompyuter massivlari orasida taqsimlash;
- kerakli ma'lumotlarni topish va chiqarish;
- ma'lumotlarni ularning tasvirini bosib chiqarish uchun o'zgartirish va boshqalar.

Ma'lumotlarning tashqi tasvirini kompyuter tasviriga o'zgartirish ma'lumotlarni tasvirlash shakllari yordamida bajariladi.

Ma'lumotlarni kompyuter massivlari va ular orasida taqsimlash ixtiyoriy hajmdagi axborotni chamalab aniklash va ularni to'qri talqin qilishdan iboratdir. Buning uchun u qanday axborot birligi va qiymatga ega bo'lishini aniqlash lozim.

Kompyuter massivlarini tashkil qilish, axborotni ichki va tashqi hotiralar orasida almashtirish, axborot elementlariga murojaat qilish va o'zgartirish samarali bo'lishi lozim.

Axborot bazasida masalalarni echish - ishning shakli va namunaviy usullarini ishlab chikish hisoblanadi. Shu munosabat bilan tegishli mutahassislar foydalanishlari uchun uslubiy ko'llanmalar tuzib chiqiladi hamda ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash uchun algoritm va programma apparatlariga ham qo'llanmalar tuziladi.

Axborot bazasini ishlab chiqishda quyidagi tamoyillarga rioya etiladi:

- obyektlar va xodisalarni yagona identifikasiyalash uslubiyotini ishlab chiqish, bunga nomerlarni qayd qilish usuli asos bo'lishi mumkin;
- obyektlar to'plamini aniqlash, ularni tartiblashtirish, axborotning tarkibini aniqlash va uning echilayotgan masalalar bilan aloqalarini aniqlash;
- mutahassislar va tizim orasida ma'lumotlarni almashtirishning namunaviy tartibini ishlab chiqish, bunda ma'lumotlarni o'zgartirish, chiqarish va massivlarni tashkil qilish qo'shib olib boriladi;
- ma'lumotlarni ishlab chiqish hujjatlarida to'liq tasvirlash, boshlanqich ma'lumotlar bilan masalalarni echishni ta'minlashda va ularni saqlashda yagona tartibni ishlab chiqish;
- ma'lumotlarni bir marta kiritishni ta'minlash, bunda echiladigan masalalar soni va echish vaqtiga bog'liq bo'lmaslik muhim ahamiyatga ega;
- axborot bazasi hajmini uzluksiz va bosqichma-bosqich oshirishni ta'minlash;
- ma'lumotlar bilan ishlashni amalga oshirishni ta'minlovchi tegishli programmali apparatni ta'minlash va boshqalar.

11.4.Xizmat ko'rsatish sohalarining tuzilishi

"O'zstandart" agentligi tomonidan 10.03.2004 da tasdiqlangan 1 - tahrirdagi O'zbekiston respublikasi iqtisodiy faoliyat turlari tasniflagichi hamda 12.05.2006 da tasdiqlangan o'zbekiston respublikasi faoliyat turlari bo'yicha xizmatlarning tasniflagichiga binoan quyidagicha xizmat turlari bir-biridan ajratilgan:

1. Qurilish xizmatlari: bunda suv - oqava xizmati, elektr-gaz-issiqlik ta'minoti bilan bog'liq faoliyatlar, obodonlashtirish ishlari, qurilish uskunalari ijaraga berish, uy-joylarni ta'mirlash xizmatlari inobatga olinadi;

2. Ulgurji va chakana savdo xizmatlari;

3. Mehmonhona va restoranlar xizmatlari: bunda meqmonhonalar-uylar- lagerlar - kempinglar - turbazalar - kottejlarda o'rin-joylar bilan ta'minlash xizmatlari, restoran- kafeteriy - kafe - oshhona - bufet-bar - tez ovqatlanish korxonalar-tungi klublar va restoran-vagonlarda tayyor ovqat hamda ichimliklar sotish, aviakorxonalar-banketlar-to'ylar-bayram va rasmiy qabul marosimlarini mahsus tayyorlangan ovqatlar bilan ta'minlash xizmatlari inobatga olinadi;

4. Transport, omborda saqlash va aloqa xizmatlari;

5. Moliyaviy vositachilik xizmatlari: bunda sug'urtlash va nafaqa ta'minoti maqsadlaridan tashqari moliyaviy vositalarni ko'lga kiritish va qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan barcha faoliyatlar inobatga olinadi;

6. Ko'chmas mulk, ijaraga berish va tijorat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar: bunda ko'chmas mulklarni kelajakda sotish loyihalarini ishlab chiqish, oldi - sotdi operatsiyalarini amalga oshirish, ijaraga berish va ekspluatatsiyaga olish faoliyatlari, ko'chmas mulk savdosidagi vositachilik faoliyati, avtomobil - motosiikl - velosiped - furgon-prisep - konteyner va vagonlarni ijaraga berish faoliyatlari, turli ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish uskunalarni ijaraga berish faoliyati, umumiy foydalanish uchun dasturiy ta'minotni loyihalash va yaratish faoliyatlari, ma'lumotlarni kompyuterlarda qayta ishlash, fundamental-amaliy-tajriba tadqiqotlarni amalga oshirish faoliyatlari, huquqiy hujjatlarni tayyorlab berish xizmatlari, sudlarda tomonlarning manfaatlarini himoyalash xizmatlari, notarius va ekspert xizmatlari, huquqiy maslaqat berish xizmatlari, moliyaviy hisobotlarni tayyorlab berish va to'qriligini tekshirib berish xizmatlari, bozor va jamiyatni o'rganish xizmatlarini ko'rsatish, axborot va maslaqat berish xizmatlarini ko'rsatish, korxonalarining filiallarini boshqarish-nazorat etish va rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqish xizmatlarini ko'rsatish, geologiya izlanishlari va geodeziya xizmatlari, gidrometereologiya xizmatlari, texnik uskunalar tekshirish, texnik ko'rikdan o'tkazish faoliyatlari, reklamalarni tayyorlash va tarqatish (poligrafiya materiallarini ishlab chiqarishdan tashqari) faoliyatlari, hodimlarni tanlash - izlash - yollash xizmatlarni ko'rsatish, ish bilan ta'minlash xizmatini ko'rsatish, hususiy qo'riqlash xizmatlarini ko'rsatish, bino va inshootlarni tozalash-dezinfeksiyalash xizmatlari, fotosuratga olish - fotoplyonkalarni qayta ishlash fotosuratlarni chop etish xizmatlarini ko'rsatish, fotoapparatlarni ijaraga olish, sekretarlik xizmatlarini tayyorlash, oqzaki va yozma tarjima qilish xizmatlarini ko'rsatish, brokerlik xizmatlari, mulkni baqolab berish xizmatlari, modellash va dizayn xizmatlari, yaramarka-ko'rgazma-kongresslarni tashkil etish xizmatlari, turli shartnomalarni tuzishdagi agentlik xizmatlarini ko'rsatish faoliyatlari inobatga olinadi;

7. Jamiyat umumiy taqdim etiluvchi boshqaruv va himoya xizmatlari, majburiy ijtimoiy ta'minot xizmatlari: bunda yustisiya va favqulotdagi vaziyatlar bilan bog'liq faoliyatlar ham inobatga olinadi;

8. Ta'lim sohasidagi xizmatlar: barcha turdagi va barcha darajalardagi ta'lim xizmatlarini ko'rsatish va qaydovchilikni o'rgatish xizmatlarini ko'rsatish inobatga olinadi;

9. Sog'liqni saqlash va aholiga ijtimoiy xizmat qilish sohasi bo'yicha xizmatlar: bunda kasalhona va poliklinikalarning faoliyatlari, bemorlarni ko'rikdan o'tkazish - maslaqat - diagnoz - davolash - tashish xizmatlarni ko'rsatish faoliyatlari, veterinariya xizmatlarini ko'rsatish faoliyati, mehribonlik uylari - internatlar - qariyalar uylarining faoliyatlari, muqtojlar va qochqinlarga hamho'rlik qilish xizmatlarini ko'rsatish faoliyatlari inobatga olinadi;

10. Kommunal, ijtimoiy va boshqa shahsiy xizmatlar: bunda oqava suvlarini yiqish va tozalash bo'yicha sanitariya ishlari, savdo palatalari va uyushmalarining faoliyatlari, fan-san'at-ijod kasbi egalari uyushmalarining faoliyatlari, ilmiy jamiyatlarning faoliyatlari, kasaba ittifoqlarining faoliyatlari, diniy tashkilotlarning asosiy faoliyat turlari, partiya, oqimlar va ijtimoiy harakatlarning faoliyatlari, turli klublarning faoliyatlari, qayvonlarni himoya qilish jamiyatining faoliyati, kino-video-hujjatli-multiplikasiion filmlarni yaratish va dublyaj qilish faoliyati, kino-video-hujjatli-multiplikasiion filmlarni tarqatish va odamlarga ko'rsatish faoliyati, tel-radio dasturlarni yaratish va translyasiyalash, teatr-opera-raqs-konsiertlarni namoyishlari va tashkil etish faoliyati, erkin ijodkorlarning faoliyatlari, turli namoyishlarga bilet sotish faoliyati, ijod namunalarini restavrasiiyalash, siirk va tirlarning faoliyatlari, jurnalist va fotoreporterlarning faoliyatlari, kutubhonalarning faoliyatlari, muzeylarning faoliyatlari va ularni qo'riqlash xizmatlari, zoopark-qo'riqhona va botanika parklarining faoliyatlari, stadion-basseyn va sportzallarining faoliyatlari, sport musobaqalarini tashkil etish, sport maktablarining faoliyatlari, sport jihozlari va inshootlarini ijaraga berish faoliyatlari, kiyim va gilamlarni yuvish-tozalash va tuzatish, sartaroshhona va go'zallik salonlarining xizmatlari, dafn qilish marosimlari bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatish faoliyatlari, hammom-sauna-solyariy va massaj kabinetlarining xizmatlari, folbin-astrologlarning xizmatlari, shajarani aniqlash xizmatlari, tanishtiruv xizmatlari, yuk tashuvchi xizmatchilar va oyoq kiyimlarini tozalovchilarning faoliyatlari inobatga olinadi;

11. Uy xo'jaliklari xizmatlari: bunda uy xo'jaliklari tomonidan yollanib ishlash hamda uy xo'jaligining o'z manfaatlari uchun xizmatlar ishlab chiqarishlari inobatga olinadi;

12. Eksterritorial tashkilotlar va organlar xizmatlari.

Qisqacha xulosa

Prognozning vazifasi xizmat ko'rsatish (unga kiruvchi kichik tizimlar sifatida) faoliyatining turli yo'nalishlari bo'yicha rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va olingan natijalarni sohaning keyingi rivojlanish dasturini ishlab chiqish, undan foydalanish va tizimni hamda uni boshqarish tuzilmasini mukammallashtirish bo'ladi. Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlash obyektlari quyidagilardan iborat : sohada ilmiy-texnik taraqqiyot; xalq xo'jaligining soha mahsulotlariga talablari; sohaning ishlab chiqarish resurslariga talabi; sohaning ishlab chiqarish imkoniyati, uning shakllanishi va ishlatilishi; sohada xo'jalik jarayonlarini tashkil qilish va boshqarishni takomillashtirish; sohaning halharo aloqalari va ularning rivojlanishi.

Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlash quyidagi darajalarga bo'linishi mumkin: alohida soha rivojlanishini prognozlash; bir qancha o'zaro bog'liq

sohalarni bir vaqtda prognozlash; barcha xizmat ko'rsatish yo'nalishlarini iqtisodiyotning keng sohasi doirasida bir vaqtda prognozlash.

Nazorat uchun savollar

1. Samaradorlik darajasini baholash uchun soha va xizmat ko'rsatishning eng muhim omillaridan foydalanishni tavsiflaydigan qanday ko'rsatkichlar qo'llaniladi?
2. Maishiy xizmat ko'rsatishni prognozlashtirishda qanday usullarni qo'llash mumkin?
3. Turizm xizmatlarini prognozlashtirish qanday amalga oshiriladi?
4. Kommunal xizmatlarini prognozlash uchun qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XII-BOB. MINTAQALARDA TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI

12.1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni shakllantirishdagi asosiy ko'rsatkichlar

Tashqi iqtisodiy faoliyatni prognozlashtirishdan asosiy maqsad O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy integrasiya va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda qalharo Mehnat taqsimotiga kirishi natijasida rivojlanishning samarali yo'nalishini aniqlash va mamlakatning strategik maqsadiga erishishini amalga oshirish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishni prognoz qilishda milliy tarmoqlarni ko'tarish va birinchi navbatda iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Tashqi savdoni prognoz qilish bojxona xizmatining bojxona statistikasi tahlili asosida, Markaziy Bank tomonidan ishlab chiqilgan O'zbekiston Respublikasi to'lov balansini, ichki va tashqi bozorlaridagi talab dinamikasi.

Import sifatida quyidagilar hisobga olinadi:

- ichki iste'mol uchun olib keltirilgan tovarlar;
- bojxona territoriyasiga qayta ishlash uchun olib keltirilgan tovarlar;
- O'zbekiston Respublikasi hududiga bojxona territoriyasiga olib kelingan va bojxona omborika tushirilgan tovarlar;
- horijiy tovarlar magazinlar uchun bojxona tariflarisiz realizasiya uchun olib keltirilgan tovarlar;
- O'zbekiston hududiga bir va undan ortiq muddat ichida turish uchun keltirilgan horijiy tovarlar;
- O'zbekiston Respublikasi hududidagi bojxonaga olib keltirilgan tovarlar, qaysiki, horijiy tovarlar favqulotda vaziyatlar uchun olib keltirilgan bo'lsa.

Ko'rsatkichlarni prognoz qilishda quyidagi tamoyillarni hisobga olish zarur:

- barcha xarajat va natijalarni to'liq hisobga olish;
- baza variantlari bilan taqqoslash tamoyili;
- xarajat va natijalarni hisobga olishda taqqoslama ko'rinish.
- bir xil vaqt oraligida xarajat va natijani amalga oshirish tamoyili.

12.2. Tashqi iqtisodiy faoliyatning prognoz ko'rsatkichlari

Prognoz ko'rsatkichlarini amalga oshirishda eksportning iqtisodiy samaradorlik muhim hisoblanadi. Tovarlarni, mahsulotlar va xizmatlar eksportining iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

$$E_{eks} = Ovf + Vr - X_e \quad (12.1)$$

bu erda, E_{eks} - eksportning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi, so'mda;

Ovf - valyuta tushumi orqali hisobga olinib, valyuta tushumini shu kundagi kursini so'mdagi ifodasi;

Vr - davlatga sotilishi lozim bo'lgan valyutani sotishdan olgan tushumning so'mdagi ifodasi;

X_e - eksport uchun korxonalar xarajatlari, bu o'z navbatida reklama, marketing, transport, sug'urt, bojxona tariflarini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra samaradorlik foyda tushunchasiga mos keladi.

Eksportning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

$$E = (O_{vf} + V_r) / X_e \quad (12.2)$$

E - Eksportning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi, so'm/so'm.

Samaradorlikni iqtisodiy moqiyati shundaki, har bir so'm xarajatning foydaliligi qandayligini ko'rsatadi. Eksportning samaradorligi shartiga ko'ra bu ko'rsatkich birdan yuqori bo'lishi lozim.

Mahsulotni qaysi holatdai ichki bozorda va qaysi holatdai tashqi bozorda sotish foydaliligini hisobga olish zarur.

Jadvalda keltirilgan uslubiyatga asoslansak, valyuta kursi 5 so'm/doll. bo'lganida ichki bozorda va aksincha 6 so'm/doll. bo'lganida tashqi bozorda sotish foydalidir. Shunday qilib, milliy valyuta kursining horijiy valyutaga nisbatan pasayishi eksport operatsiyasining samaradorligini oshiradi.

12.1-jadval.

Eksportning samaradorligini aniqlash

№	Ko'rsatkichlar	1 variant	2 variant
1.	Sotuvlar hajmi, dona	1000	1000
2.	Bir-birlik mahsulot tannarxi, so'm.	4000	1000
3.	Mahsulot donasining narxi		
3.1	Ichki bozorda, so'm.	5000	5000
3.2.	Tashqi bozorda, doll.	1000	1000
4.	Ichki bozorda sotish uchun tijorat xarajatlari, so'm/dona.	350	350
5.	Tashqi bozorda sotish uchun tijorat xarajatlari, so'm/dona	200	200
6.	Valyuta kursi, so'm/doll	5	6
7.	xarajatlari, ming.so'm		
7.1	Ichki bozorda sotish xarajatlari	4350	4350
7.2.	Tashqi bozorda sotish xarajatlari	5000	5250
8.	Natija, ming.so'm		
8.1.	Ichki bozorda mahsulot sotishd	5000	5000
8.2.	Tashqi bozorda mahsulot sotishdan	5000	6000
9.	Samara ming.so'm		
9.1.	Ichki bozorda sotishdan samara	5000-4350=650	5000-4350=650
9.2.	Tashqi bozoda sotishdan samara	5000-5000=0	5000-4350=650
10.	Samaradorlik, so'm/so'm		
10.1	Ichki bozorda mahsulot sotishdan	5000:4350=1,15	5000:4350=1,15
10.2.	Tashqi bozorda sotish uchun tijorat xarajatlari, so'm/dona	5000:5000=1,00	5000:5000=1,00

1 variant- kurs 5 so'm /doll., 2 variant- kurs 6 so'm/doll.

Importning iqtisodiy samaradorligi. Importning iqtisodiy samaradorligi importning maqsadiga ko'ra turlicha bo'ladi: o'zi iste'moli uchun va ichki bozorda sotish uchun.

Ichki iste'mol uchun import qilinayotgan tovarning iqtisodiy samarasi quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$EE_{imp} = O_{vf} + V_r - Z_{eks} \quad (12.3)$$

Qisqacha xulosa

Tashqi iqtisodiy faoliyatni prognoz qilishda asosiy e'tibor import va eksport hajmiga haratilishi lozim. Jahon tajribasiga ko'ra, oziqqovqatlar bozorida import qilingan mahsulotlar hajmi 30,0% foizdan oshmasligi, qayta ishlovchi sanoatda esa eksport hajmi 40,0% foizdan past bo'lmasligi lozim. Tashqi iqtisodiy faoliyatni prognozlashda asosiy vazifasi eksportning iqtisodiy samaradorligiga va importning iqtisodiy samaradorligiga haratilishi lozim. Ko'rsatkichlarni prognoz qilishda quyidagi tamoyillarni hisobga olish zarur: barcha xarajat va natijalarni to'liq hisobga olish; baza variantlari bilan taqqoslash tamoyili; xarajat va natijalarni hisobga olishda taqqoslama ko'rinish; bir xil vaqt oraligida xarajat va natijani amalga oshirish tamoyili.

Nazorat uchun savollar

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni prognoz qilishda qaysi prognoz ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?
2. Eksportning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda qanday usullardan foydalanish mumkin?
3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni prognoz qilishning muhim jiqatlari nimadan iboart?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
3. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
4. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XIII-BOB. MINTAQADA DEMOGRAFIK O'SISH VA AHOLI BANDLIGINI PROGNOZLASHTIRISH ASOSLARI

13.1. Demografik o'sish ko'rsatkichlari

Globalashuv sharoitida mintaqalarda demografik o'sishni prognoz qilish muhim sanaladi. Demografik vaziyatga quyidagilar o'z ta'sirini ko'rsatadi:

- umrning uzunligi;
- uzoq va yaqin chet elga migratsiya;
- aholining o'sish darajasidagi o'zgarishlar.

Hozirgi kunda qo'llanilayotgan demografik tahlil usullarining murakkabligi va rang-barangligi ularni axborot bilan ta'minlashga katta talablar qo'yadi. Demografik vaziyatni prognoz qilishda ularning mufassal xususiyatlari haqida ham ma'lumot olish imkonini berish lozim. Masalan, gap tug'ilishni o'rganish haqida ketsa, faqat tuqilgan bolalarning umumiy sonini emas, onalarning yoshini va boshqa bir qator xususiyatlarini bilish muhimdir. Agar gap vafot etishni o'rganish haqida ketsa, ularning jinsi va yoshiga, vafot etish sabablariga, shuningdek, bir qator xususiyatlariga qarab taqsimlanishini bilish muhimdir. O'zbekiston Respublikasidagi barcha mintaqalarni ham demografik vaziyatini bir xil deb bo'lmaydi. Aholining zichligi jihatidan, Andijon viloyati mintaqasi birinchi o'rinni egallasa, Qoraqalpoqiston Respublikasi aholi zichligi jihatidan pastki o'rinni egallaydi. Demografik axborot manbalari nafaqat mamlakat, balki mintaqalar bo'yicha ham zarur ma'lumotlar hajmini olish imkonini berishi kerak.

Aholini ko'payishi jarayonlarini tahlildan o'tkazishda shuni yodda tutish kerakki, aholi ko'payishining u yoki bu turi shakllanishini birinchi navbatda har bir mamlakatda o'ziga hos tarzda namoyon bo'ladigan ijtimoiy iqtisodiy omillar belgilaydi. qo'llaniladigan ko'rsatkichlarning metodik imkoniyatlarini e'tiborga olish, demografik tahlilni turli usullarini kompleks qo'llashigina sodir bo'layotgan jarayonlarning aniq manzarasini olish imkonini berishini yodda tutish kerak. SHuning uchun ham demografik axborotning ishonchliligi bunday axborotlarga qo'yiladigan muhim talab hisoblanadi. Boshqacha aytganda, olinagan ma'lumotlar ataylab buzib ko'rsatishlardan ham, axborot to'plash xususiyatlari bilan bog'liq noaniqliklardan ham holi bo'lishi kerak.

Fan va texnikaning rivojlanishini prognoz qilish mehnat xususiyatidagi o'zgarishlarni, intellektual mehnat sohasidagi inson imkoniyatlaridan foydalanish istiqbollari aniqlash imkonini beradi.

Demografik prognozlar aholining harakatini va mehnat resurslarining takror ishlab chiqarilishini, mehnatga layoqatli aholining bandlik darajasini, uning malaka va kasbiy tarkibini o'z ichiga oladi. Demografik prognoz aholining dinamikasini uning yosh va jins tarkibini, tug'ilish va o'lim darajasi, aholining hududiy joylashishi haqidagi ma'lumotlarni tahlildan o'tkazish asosida ko'rib chiqadi. Demografik prognoz kelajakda oilalarning soni, ularning o'rtacha kattaligi, migratsiya jarayonlarining yo'nalishi va jadalligi, faol mehnat faoliyatining uzunligi, mehnat faoliyatini boshlash va tamomlash, pensiyaga chiqishning o'rtacha yoshlari, aholi umrining o'rtacha uzunligi haqida zarur ma'lumotlar olish imkonini beradi.

Demografik prognozlar asosida aholi ehtiyojlarining hajmi va tuzilishi, shaxsiy iste'mol mollari ishlab chiqarish, maorif, sog'liqni saqlash va xokazolarni rivojlantirish rejalashtiriladi. Xullas, demografik prognozlar ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasini oshirish prognozlari bilan uzviy bog'liq.

“Ijtimoiy rivojlanish prognozlari axolining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini, turmush tarzining o'zgarishi tendensiyalarini aniqlash sohasidagi murakkab tadqiqotlar kompleksini o'z ichiga oladi. Bu kompleksga quyidagilar kiradi: mexnat resurslarining bandligi va ularning foydalanish, milliy boylikni takror ishlab chiqarish, noishlab chiqarish ehtiyojlarini shakllantirish, axolining turmush darajasi, iqtisod tarmoqlarini rivojlantirish, hududiy o'zgarishlar, iqtisodiy o'sish, iqtisod mexanizm iva boshqaruv tizimini rivojlantirish, jaxon xo'jaligi va tashki iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish prognozlari ishlab chiqish.

Jumladan, ijtimoiy rivojlantirish va aholining turmush darajasi prognozlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: aholining oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mahsulotlari iste'mol qilishi, chakana tovar aylanishi; ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarining rivojlanishini prognoz qilish; uy-joy-kommunal ho'jaligi, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, ta'lim, madaniyat, san'at va ommaviy axborot vositalari; sog'liqni saqlash, dam olish, turizm, jismoniy tarbiya va sport; atrof-muhitni muhofaza qilish. Demografik prognozlash barcha kompleks dasturlar uchun kup qirrali asos bulib xizmat qiladi. Aholining kelajakdagi miqdori prognozi yaxlit xalq ho'jaligini dinamikasini prognozlashning muhim elementi hisoblanadi. Demografik prognozlar aholi harakati va mehnat resurslarining qayta ishlab chiqarishi mehnatga layoqatli aholi bandligining darajasi, uning moliyaviy va kasbiy tarkibini qamrab oladi. Demografik prognozlar aholi dinamikasini uning jinsiy yosh strukturasi, tug'ilish, hududiy harakati tugrisidagi ma'lumotlarni tahlil qilish asosida kurib chiqdi. Demografik prognozlash oilalarning kelajak sonini ularning urtacha kattaligi, aholi kuchma oqimlarining intensivligi, yunalishlari, faol mehnat faoliyati, davomiyligi va boshqalar tugrisida prognoz axborot olish imkoniyatini beradi.

Demografik prognozlar asosida jamiyat ehtiyojlari hajmi va strukturasi, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash tizimi taraqqiyoti va boshqalar rejalashtiriladi. Shu tahlil demografik prognozlar ijtimoiy taraqqiyot va hayot darajasini oshirish prognozlari bilan izchil bog'langan.

Demografik prognozlashni amalga oshirishda usullarni tanlash muhim jihat hisoblanib, ularning yordamida aholining kelajakdagi sonini yanada aniqroq belgilash mumkin.

Aholi sonini prognozlashning asosiy usullaridan biri komponentlar usuli hisoblanib, uning mohiyati asosiy komponentlarning kelajak dinamikasi, ya'ni tug'ilishlar va ulishlar soni, hududga kuchib kelishlar va kuchib ketishlar sonini jamlashdan iborat. Butun mamlakat miqyosida aholi sonini prognoz qilishda dastlabki ikki komponent yetarlidir. Biroq alohida respublikalar buyicha aholining kelajakdagi sonini hisoblashda ichki migratsiya soldosini hisoblash muammosi muhim ahamiyat kasb etadi.

13.2. Aholi tarkibini hamda sonining dinamikasini ifodalovchi ijtimoiy demografik ko'rsatkichlar

Demografik holatni o'rganish obyekti ma'lum hududda yashovchi odamlar yig'indisi hisoblanadi va aholining turmush darajasini oshirishda eng asosiy ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Har qanday mamlakatning aholisi o'z tarkibi bo'yicha bir xil emas va u vaqt bo'yicha o'zgaruvchan, shuning uchun aholining yashash qonuniyatlari, turmush darajasi, uning tarkibiy o'zgarishi va boshqalar aniq shart-sharoitlarni hisobga olgan holda o'rganiladi.

Qishloq xo'jaligida band oilalarning demografik tarkibi o'ziga xos bo'lib, ularda bir oilaga to'g'ri keladigan kishilar soni o'rtacha 7,1 nafarni tashkil etadi. Ma'lum bir mintaqa misolida olib qarajak, Qashqadaryo viloyati qishloq joylarida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, u yerda istiqomat qiluvchi oila a'zolarining 25,0% i ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishsa, 7,0%i nafaqaxo'rlar bo'lib, 68,0%i ishlamaydigan, ulardan 42%i hali 16 yoshga etmagan bolalar hisoblanadi. Bu shundan dalolat beradiki, viloyat qishloqlarida demografik vaziyat borasida hali ko'p ish o'rinlarini yaratish lozim bo'ladi.

Demografik jarayonlarni o'rganish hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlari aholining o'sish sur'atiga mos kelishi yoki kelmasligini, uning mehnatga layoqatli qismini iqtisodiyot tarmoqlarida samarali bandligini bilish uchun ham muhimdir.

Akademik Ubaydullaeva R.A. ta'kidlaganlaridek, demografik jarayonni kuzatish obyekti bo'lib esa turli xil yig'indilar: butun aholi, aholining alohida guruhlari, mehnat resurslari va hokazolar bo'lishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va aholi sonining o'sishi o'ratsida ziddiyat yoki nomuvofiqlik yuzaga kelganda demografik muammolar keskinlashadi.

Deyarli barcha mamlakatlarda davlat siyosati iqtisodiy o'sishning quyidagi muammolarni hal etishga yo'naltirilgan:

aholi o'sishini tartibga solish;

iste'mol darajasi yuqori bo'lgan iqtisodiyotning barqaror holatini ta'minlashga qaratilgan omonat jamg'arish me'yorlarini tanlash;

innovatsiya yutuqlaridan foydalanish va mehnat unumdorligini oshirish;

Mintaqa darajasida olib qaralganda, demografik siyosatning vazifasi tug'ilishni optimallashtirish, bolalar o'limini pasaytirish va shu yo'l bilan aholining ko'payishining optimal darajasini shakllantirish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

Aholi o'sishini tartibga solish uchun eng avvalo aholining demografik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Chunki aholining turmush darajasining ijtimoiy tushunchasi bevosita aholiya. Uning turmush tarzi va darajasi hamda intellektual salohiyati bilan bog'langan. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy salohiyat deganda aholi soni, tarkibi, dinamikasi va uning intellektual miqdorini tushunamiz.

Aholini o'sishi va uning mintaqaviy xususiyatlari ko'plab iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan, jumladan, prof. A.S.Soliev respublika hududlarining o'sish ko'rsatkichlarini 3 guruhga bo'ladi:

Aholi soni tez o'sayotgan hududlar: Qashqadaryo, Surxandaryo viloyatlari.

O'rtacha ko'rsatkichga ega bo'lgan hududlarga Namangan, Buxoro, Xorazm, Jizzax, Samarqand va Andijon viloyatlari kiradi.

Aholi nisbatan sust o'sayotgan hududlar guruhi Farg'ona, Navoiy Toshkent viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahridan tashkil topadi.

Bundan ko'rinib turibdiki, aholi turmush darajasini rivojlantirish uchun xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va hududiy tashkil qilish nafaqat aholi soniga, balki uning yoshi, jinsi, milliy tarkibi va mintaqaning urbanizatsiya darajasiga bog'liq.

Har qanday hududning aholisi o'z tarkibi bo'yicha bir xil emas va u vaqt bo'yicha o'zgaruvchidir. Shuning uchun ham aholining tarkibiy o'zgarishi va boshqalar aniq shart-sharoitlarni hisobga olgan holda o'rganiladi.

Demografik jarayonlarni o'rganish hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlari aholining o'sish sur'atlariga mos kelishi yoki kelmasligi, uning mehnatga layoqatli qismini iqtisodiyot tarmoqlarida samarali bandligini bilish uchun ham muhimdir. Demografik jarayonni kuzatish obyekti bo'lib esa turli xil yig'indilar: butun aholi, aholining alohida guruhlari, mehnat resurslari va hokazolar bo'lishi mumkin. U holda ma'lum v-guruhdagi aholining t-vaqtdagi umumiy soni quyidagicha ifodalasa bo'ladi:

$$A_t = \sum_{n=1}^n A_t \quad (13.1)$$

bu yerda, A_t – jami aholi soni t-yilda.

Aholini yoshi bo'yicha prognoz qilish esa quyidagi tadbirlarni amalga oshirishga yordam beradi:

Bolalar bog'chasi va maktab qurilishini rejalashtirish va prognozlash;

Iste'mol buyumlarni ishlab chiqarishda aynan yosh guruhiga qarab yo'naltirishni rejalashtirish;

Mintaqadagi mehnat resurslar sonini aniqlash uchun;

Nafaqaxo'rlar sonini aniqlash va ularga ajratiladigan nafaqalarni hisoblash;

Maktab yoshidagi aholi soni uchun darsliklarni chop etish, maktab formalarini tikish va boshqalar.

Shu bilan bir qatorda har qanday joyning aholisi yil davomida o'zgarib turadi, shuning uchun umumiy ko'rsatkichlarni hisoblash uchun statistikada aholining yil mobaynidagi harakati e'tiborga olinadi. Doimiy aholi soni quyidagicha hisoblanadi:

$$DA = MA + VY - VYA \quad (13.2)$$

Mavjud aholi soni quyidagicha aniqlanadi:

$$MA = DA - VY + VYA \quad (13.3)$$

bunda, DA – doimiy aholining soni;

MA – mavjud aholi soni;

VY – vaqtincha yo'q bo'lgan aholi soni;

VYA – vaqtincha yashayotgan aholi soni.

Aholini o'sishini tartibga solish uchun birinchi navbatda aholining demografik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi.

Demografik jarayonlarni o'rganish mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlari aholining o'sish sur'atlariga mos kelishi yoki kelmasligini, uning mehnatga layoqatli qismini iqtisodiyot tarmoqlarida samarali bandligini aniqlash uchun zarurdir.

Mintaqa kesimida iqtisodiy faol aholini tahlil qilish quyidagilar uchun muhim sanaladi:

- mehnat resurslarini hududlar miqyosida hay darajada joylashganligi va shunga binoan ishlab chiqarish yo'nalishlariga qanday o'zgartirishlar kiritish;
- mintaqa bo'yicha ishsizlar sonini aniqlash.
- mintaqadagi bitta iqtisodiy faol aholi qancha nafaqaxo'r to'g'ri kelishi va h.k.z.

13.3. Mehnat bozorlarini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari

Mehnat resurslari bilan ko'p ta'minlangan respublikamiz mehnat bozorini rivojlanish konsepsiyasining asosiy maqsadi - mehnatga layoqatli aholi bandligini kamayishi, ishsizlikning o'sishi, yangi ish joylarini yaratilishi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi xajmining qisqarishi, mehnat unumdorligining pasayishi, inflyatsiyaning mavjudligi, mulkchilikning turli shakllarini sekinlik bilan vujudga kelishi, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarning juda sekinlik bilan amalga oshirilishi, haqiqiy mehnat daromadlarining kamayishi kabi sharoitlarda ishchi kuchiga talabni oshirish va uning taklifini kamaytirish bo'yicha kompleks tadbirlar ishlab chiqarishdan iboratdir. Ular o'tish davri O'zbekiston milliy iqtisodiyotini chuqur tarkibiy, isloh qilishning strategik maqsadlariga asoslanib ishlab chiqiladi.

- Buni hisobga olgan holda mazkur konsepsiyasining strategik maqsadlari qilib quyidagilarni belgilash mumkin:

- Ijtimoiy yo'naltirilgan mehnat bozorini bosqichma-bosqich shakllantirish;
- Mehnatga layoqatli ish bilan band bo'lmagan aholini ish bilan ta'minlovchi hamda ishchi kuchiga talab va taklifni tartibga soluvchi mustahkam rivojlangan mahalliy va xorijiy bandlik xizmati tashkilotlari tizimini takomillashtirish;
- Yangi ish joylarini tashkil etishga, aholini bandlik darajasini oshirishga va ishlab chiqarish salohiyatidan umumiy foydalanishga asos bo'luvchi chuqur iqtisodiy-tarkibiy isloxlarni amalga oshirish;
- Aholini oqilona bandligini shakllantirish; qayta ishlash sanoati, xizmat sifat va shaxsiy mehnat sektorlarida yangi ish joylarini yaratish va o'smirlar ko'p bolalik ayollar, pensionerlar va nogironlar uchun mehnatni kafolatlashtirilgan mintaqalarini tashkil qilish;
- Ishchi kuchiga talabning oshishi va ishsizlikning kamayishini ta'minlovchi kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish;
- Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni mahalliy va xorijiy samarali texnologiya va texnika bilan ta'minlash;
- qishloq xo'jalik, sanoat korxonalarini hamda ishlab chiqarish-ijtimoiy infrastruktura obyektlarini vujudga keltirish;
- Mahalliy kadrlar malakasini, raqobatbardoshligini va chet elga yuborishni amalga oshirish va ularda yangi iqtisodiy ma'naviy va mafko'raviy tafakkurni shakllantirish;

- har bir ishsiz uchun ixtiyoriy va mustaqil ish joyini tanlash va mehnat qilish imkoniyatlarini yaratish;

- Mehnat bozori, ishsizlik va aholi bandligi jarayonlarini tartibga soluvchi iqtisodiy tashkiliy va xuquqiy mexanizmlarni takomillashtirish.

- Mazkur maqsadlarga uzluksiz erishish uchun mehnat bozori rivojlanishining asosiy bosqichlari va vazifalarini aniq belgilash zarur.

- Mehnat bozori rivojlanishining birinchi bosqichida quyidagi vazifalar bajarilgan. Mehnat birjasi va bandlik xizmatining boshlanqich tashkilotlari tashkil etilib, ular ishsizlik va bo'sh o'rinlar miqdori va tuzilishining hisob-kitobi, tahlili va kelajagi, band bo'lmagan aholini ishga joylashtirish va qayta o'qitish bandlikka ko'maklashish jamg'armasini tashkil qilish va sarflash ishlari bilan shuqullandilar, kichik va o'rta biznes hamda xususiy tadbirkorlik doirasida imtiyozli kreditlarni ajratish yo'li bilan yangi ish joylarini yaratishga muayyan moliyaviy yordam ko'rsatilmadi. Iqtisodiyot tarmoqlarida, ayniqsa qishloq xo'jaligida tarkibiy isloxotlar amalga oshirilib, xodimlar va ish beruvchilar o'rtasida ijtimoiy-mehnat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy asoslari yaratiladi va boshqalar.

- Bu davrda aholining ish bilan bandlik darajasini pasayishi, ishsizlikning oshishi, ishchi kuchiga talab va uning taklifi o'rtasida nomutanosiblikni ortishi sodir bo'ldi.

- Ushbu bosqichning yakuniy natijasi mehnat bozorini shakllantirish uchun ijtimoiy iqtisodiy va tashkiliy- huquqiy shart-sharoitlarini yaratilishi bo'ldi. Ikkinchi bosqichda quyidagi vazifalar bajarildi: mahalliy investitsiyalarni va juda zarur bo'lgan holda xorijiy kreditlarni jalb qilish asosida yangi ish joylarini yaratish yo'li bilan ishchi kuchiga talabni oshirish: mehnatga layoqatli o'smirlar, ko'p bolali ayollar, pensionerlar va nogironlar uchun kvotalangan ish joylarini tashkil qilish va ularning iqtisodiy rag'batlantirishni ta'minlash; band bo'lmagan shaxslarga yangi ish joylarini yaratish bilan shug'ullanuvchi-ish beruvchilarga doimiy moliyaviy yordamlar ko'rsatish.

- Ishchi kuchi taklifini uning malakasini, rakobatbardoshligini va eksportini oshirish yo'li bilan kamaytirish; mulkchilikning turli shakllarini rivojlantirish va milliy iqtisodiyotda chuqur islohotlarni o'tkazish asosida aholini ish bilan bandligi sohasida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish; ish haqi va boshqa mehnat daromadlarning manbalari darajasidan soliq stavkasini kamaytirish; bandlik xizmatining bozor infratuzilmasini tashkil qilish; mehnat shartnomalarini tuzishni takomillashtirish va boshqalar.

- Bularning barchasi bandlikni sezilarli o'sishi ishsizlikni kamayishi, hamda ishchi kuchiga talab va uning taklifi o'rtasidagi farkni qisqarishiga ko'maklashadi.

- Mehnat bozori rivojlanishining uchinchi bosqichida (2001-2005 yy) quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutiladi; ishchi kuchiga talabni oshishi va uning taklifini kamayishiga yo'naltirilgan tadbirlarni amalga oshirishni kuchaytirish; bandlik xizmati va uning infratuzilmasida qudratli va tez rivojlanuvchi tizimni yaratish.

- Aholining okilona bandligini shakllantirish; ishsizlikni yul qo'yiladigan darajasigacha qisqartirish; ish bilan band bo'lmagan mahalliy xodimlarning malakasi, raqobatbardoshligi, ijtimoiy ximoyasi va eksportini oshirish; mehnat bozori, bandlik

va ishsizlikni tartibga solishning samarali tashkiliy-iqtisodiy va xuquqiy mexanizmlarini yaratish va hahozolar.

- Qayd etilgan vazifalarni bajarish ijtimoiy yo'naltirilgan mehnat bozorini rivojlanishiga olib keladi.

- Mazkur bozor rivojlanishining keyingi to'rtinchi bosqichida (2006-2010 yy) ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi bozor muvozanatiga erishish mumkin.

- Bularning barchasi mehnat bozorini samarali rivojlanishiga yo'naltirilgan ishchi kuchiga talabni oshishi va uning taklifini kamayishi bo'yicha iqtisodiy, ijtimoiy va tashkiliy tadbirlar majmuasida mujassamlashgan. Ishchi kuchiga talabni oshishi bo'yicha iqtisodiy tadbirlardan eng asosiysi iqtisodiyot tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlashdir. Bunga mulkchilik shakllarini rivojlantirish mehnat unumdorligini oshirish ish joylari moddiy texnika, texnologiya va sarmoyalar ta'minotlarini yaxshilash, yangi mehnat zonalarini tashkil etish, ish vaqtidan unumli foydalanish, ishlovchilarning moddiy manfaatdorligini ko'tarish soliqlarni oqilona belgilash orqali erishish mumkin.

- Muhim iqtisodiy tadbirlar majmuasiga qayta ishlash sanoati va xizmat sektorlarida yangi ish joylarini yaratish, ishlab chiqarishni kengaytirishga davlat tomonidan imtiyozli kreditlar berish, xizmat ko'rsatishni yaxshilash va ilg'or texnologiyalarni tadbiq etish, o'tish iqtisodiyoti davrida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va qayta ishlash sanoati sektorlarining asosiy mahsulotlariga davlat buyurtmasini belgilash, kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va ijtimoiy ishlarni mablag' bilan ta'minlash kiradi.

- Bu tadbirlardan qo'shimcha ish joylarini yaratuvchi ish joylarini tashkil qilish eng kam investitsiya talab qiladi va ishchi kuchiga talabni oshirishda muhim o'rin tutadi. Kichik biznesni rivojlanishi mablag'lar bilan ta'minlashning manbalari bo'lib mahalliy byudjet, bandlikga ko'maklashish jamg'armasi va biznes fond mablag'lari hamda xususiy tadbirkorlarning shaxsiy jamg'armalari xizmat qiladi.

- Ijtimoiy ishlarni tashkil qilish va mablag'lar bilan ta'minlashga yondashishni o'zgartirish maqsadga muvofiq. Ularni bandlik xizmati tashkilotlarning mablag'lari bilan ta'minlash etarli emas. Ijtimoiy ishlarni mablag'lar bilan ta'minlashning maxsus jamg'armasi va uni amalga oshirishning maqsadli kompleks dasturini tuzish zarur.

- Turli xil iqtisodiy va ijtimoiy imtiyozlar va kvotalashtirilgan ish joylarini taqdim etish yo'li bilan mehnatga layoqatli yosh va ko'p bolali ayollar, o'smirlar, pensionerlar va nogironlar faoliyatlarini moddiy rag'batlantirishning tizimini yanada takomillashtirish ishchi kuchiga talabni oshirishning muhim iqtisodiy tadbirlaridan biri hisoblanadi.

- Yoshlar ishsizligi muammosini maktablarda o'smirlarni kasbiy yo'naltirish bo'yicha faoliyatni yaxshilash hamda daromad keltiruvchi ishlarning turlarini ko'paytirish yo'li bilan hal qilish mumkin.

- Mehnatga layoqatli pensionerlar va nogironlar uchun kvotalashtirilgan ish joyini tashkil etuvchilarga imtiyozli kreditlar berish va ularning daromadlariga pasaytirilgan soliq stavkalarini belgilash lozim. Shu bilan birga ishchi kuchi taklifini rag'batlantiruvchi yoki cheklovchi soliq stavkalari muhim iqtisodiy tadbirlar guruhiga kiradi. Daromad solig'i stavkasining o'sishi yollangan xodimlarni yangi ish joyiga taklifini kamayishiga olib keladi. Shu bilan birga yuqori malakali mutaxassislarning

qo'shimcha ishga qiziqishlari kamayadi. Soliq stavkasining oshishi ko'pchilik aholi bandligiga salbiy ta'sir qiladi. Shuning uchun bizning fikrimizcha, bunday tadbirlarni amalga oshirishdan avval uning oqibatlarini tahlil qilish kerak.

- Mehnat bozori, bandlik va ishsizlik holatlarini doimiy tahlil qilish va istiqbolini belgilash bilan shug'ullanuvchi respublika va hududiy boshqaruv idoralarining metodik ko'rsatmalar va axborotlar bilan ta'mini bo'yicha o'zaro hamkorliklarni yaxshilash ham muhim tashkiliy tadbirlarga talluqlidir.

- Xususan, manfaatdor idoralar hududiy mehnat bozoridagi vaziyatlarni doimiy tahlil qilish va istiqbolini belgilashning maxsus formalari va ko'rsatkichlarini ishlab chiqishlari lozim.

- Ular asosida Davlat Statistika qo'mitasi va uning hududiy idoralari bilan hamkorlikda aholining bandligini tartibga solish va mehnat bozoridagi keskin vaziyatlarning oldini olish bo'yicha tegishli chora tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish muammolarini hal qilishlari mumkin. Aholi bandligi va mehnat bozorini tahlil qilish va istiqbolini belgilash mazkur vazirlik tashkilotlarining ishini takomillashtirishni talab etadi. hozir nodavlat korxonalari va tashkilotlarida ishchi kuchiga talab va undan foydalanish, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, mehnat sharoitlari va ish haqi bo'yicha ishonchli axborotlarning kamchiligi sezilmoqda.

- Shu bilan birga mulkchilikning turli xil shakllarining rivojlanishi, aholining ish bilan bandligi, ish joylarining harakati, ishchi kuchiga talab va taklifning miqdori, ishsizlikning holati qishloq joylarida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash kabi masalalar bo'yicha ham strategik tadqiqotlar o'tkazishni yaxshilash darkor. Ular mehnat bozoridagi ishchi kuchiga talab va uning taklifi o'rtasidagi nisbatni to'g'ri aniqlash imkoniyatini beradi.

- Mehnat bozorini rivojlantirish tendensiyalari va samarali bandlikni ta'minlash yo'nalishlari

- Mehnat bozorinining shakllanishi va uni tartibga solish bozor munosabatlari sharoitidagi eng muhim va dolzarb masalalardan biridir. Mehnat bozorini o'rganish quyidagi demografik va ijtimoiy iqtisodiy vaziyatlar inobatga olinishini taqozo etadi:

- respublikada mehnatga qobiliyatli aholining 60% dan ortig'i qishloq joylarda yashaydi va yalpi ichki mahsulotning 40%dan ko'prog'ini ishlab chiqaradi;

- noqishloq xo'jaligi ishchi joylari etishmasligi sababli ish bilan band bo'lmagan qishloq mehnat resurslari respublikada ish bilan band bo'lmagan aholining salmog'li qismini tashkil qiladi va ularning soni o'smoqda;

- mehnatga qobiliyatli ish bilan band bo'lmagan kishilarning malakasi va safarbarligi pastligi ular yashash joylaridan shaharga va mamlakatdagi mehnat bilan kam ta'minlangan hududlarga hamda horijiy davlatlar obyektlariga qarab qarakat qilishlariga asosiy to'siq bo'lmoqda;

- hududlardagi sanoat, qurilish va xizmat ko'rsatish korxonalari hamda xususiy xo'jaliklarda yangi ishchi joylarini yaratish yo'li bilan ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi ratsional nisbatni ta'minlash imkoniyatlari mavjud.

- Aholi soni hududning iqtisodiy salohiyatiga katta ta'sir ko'rsatadi va ijtimoiy hayotdagi muhim shartlardan biri hisoblanadi.

- Respublikaning ortiqcha mehnat resurslari ko'p bo'lgan hududlari ko'p bo'lgan mintaqalari, jumladan, Andijon, Farg'ona, Namangan, Toshkent, Samarqand.

Qashqadaryo, Surxandaryo, Buxoro va Xorazm viloyatlari uchun ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirish va uning taklifini kamaytirish mehnat bozorini tartibga solishning eng samarali usullaridir. Mintaqa kesimida ushbu usullar quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- A) ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirish usuli;
- B) ishchi kuchi taklifini kamaytirish usuli.

- Birinchi usulda asosan mintaqa miqyosida ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirishni rag'batlantirish usullarini o'rganish va ishchi kuchini shu mintaqa uchun samarali bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirishga yo'naltirish lozim.

- Ikkinchi usulda esa ijtimoiy ishlab chiqarishda band etilganlar o'rtasida ish vaqti va ish joylarini qayta taqsimlash yo'li bilan ishchi kuchi taklifini qisqarishiga olib kelish mumkin.

- Mehnat resurslarini prognoz qilishda quyidagi terminlarga: mehnat resurslarining sof o'sishi, mehnat resurslarining mexanik o'sishi. Shuning uchun ularga ta'rifni keltiramiz.

- Mintaqalar uchun mehnat resurslarining sof o'sishi ko'rsatkichi bu shu mintaqada mehnat resurslarini tabiiy ko'payishi va kamayishi o'rtasidagi tafovut ko'rinishida hisoblanadi.

- Ma'lum mintaqaga kelishlar soni bilan ketishlar soni o'rtasidagi tafovut mehnat resurslarini mexanik o'sishi yoki migratsiya deyiladi.

- Bizga ma'lumki, yangi ish o'rinlarini yaratish asosan xizmat ko'rsatish va servisni, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish, hamda kasanachilikni kengaytirish natijasida 2009 yilda 940 mingta yangi ish o'rinlari yaratildi. Yangi ish o'rinlari yaratishning hududiy dastrurlariga muvofiq 660 mingga yaqin, Inqirozga qarshi chora tadbirlarni amalga oshirish natijasida esa 280 mingdan orti ish joylari barpo etildi. Ushbu yaratilgan ish joylarini mintaqaviy jihatdan tahlil qilsak, quyidagi natijalar qayd etilganligini ko'rishimiz mumkin:

- Samarqand (91,7 mingta), Farg'ona (90,0 mingta), Qashqadaryo (85,7 mingta), Toshkent (85,3 mingta), Andijon (77,3 mingta) viloyatlarda va Toshkent shahrida (74, 1 mingta) hissasiga to'g'ri keladi.

- Yangi ish o'rinlarini yaratish dasturlari ijrosi hududlar va yo'nalishlar kesimida ta'minlangan bo'lsada, biroq kamchiliklar ham mavjud.

- Ishlab chiqarish korxonalarini ishga tushirish, mavjud quvvatlarni rekonstruktsiya qilish va kengaytirish hisobiga yangi ish joylarini tashkil etish Qoraqalpog'iston Respublikasi(2251 ta yoki jamiga nisbatan 4,7%) hamda Jizzax (2017 ta yoki jamiga nisbatan 4,7%), Buxoro (3540 ta yoki jamiga nisbatan 4,9%), Namangan(3185 ta yoki jamiga nisbatan 4,5%) viloyatlarida nisbatan sust kelmoqda.

- Kasanachilik dasturiga kiritilgan 658 ta(9,3%) korxonada 2009 yil reja topshiriqlari ijrosi ta'minlanmagan. Ularning 40 tasi yirik sanoat, 236 tasi boshqa tarmoqlardagi yirik va 382 tasi kichik sanoat korxonalaridir. Ushbu kasanachilik dasturini mintaqa kesimida qarab chiqsak, Qashqadaryo (145 ta yoki 34,4%), Namangan (141 ta yoki 24,1%), Toshkent(123 ta yoki 20,5%), Farg'ona (70 ta yoki 14,3%) viloyatlari va Toshkent shahridagi (146 ta yoki 15%) bu kabi korxonalar ko'pchilikni tashkil etgan.

- 2010 yilda 950 mingta yangi ish o'rne yaratish dasturini ishlab chiqishda respublikada amalga oshirilayotgan barcha maqsadli dasturlar, real sektor tarmoqlarini rivojlantirish, investitsiya, lokalizatsiya, modernizatsiya, infratuzilmani va hududlarni rivojlantirish dasturlari hamda Inqirozga qarshi dasturda belgilangan barcha chora-tadbirlar inobatga olingan. Dastur mehnat bozorini holatini baholash hamda 2010 yilda ish bilan bandlikka bo'lgan talabni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Uning tarmoq va hududiy prognoz parametrlari ish o'rinlariga bo'lgan ehtiyoj asosida aniqlangan. Ushbu prognoz ko'rsatkichiga ko'ra 2011 yilda respublikada ish o'rinlariga bo'lgan ehtiyoj 930 mingdan ortig'rog'ni tashkil etishi ko'zda tutilmoqda. Bunda ish o'rinlariga bo'lgan ehtiyoj mehnat bozoridagi quyidagi holatdan kelib chiqib aniqlangan:

- monitoring natijasiga ko'ra bugungi kunda jami mehnatga muhtoj fuqarolar soni 590 mingdan ortiq. Jumladan Farg'ona viloyatida 76 mingta, Samarqand viloyatida 69 mingta, Andijon viloyatida 67 mingta, Qashqadaryo viloyatida 50 mingta, Namangan viloyatida 49 mingta, Toshkent viloyatida 47 mingta mehnatga layoqatli iqtisodiy faol aholi mehnat bozorida qo'shimcha ishchi kuchi taklifi sifatida namoyon bo'ladi. 2009-2010 o'quv yili yakuniga ko'ra ta'lim muassasalarini 510 ming nafar yosh bitirib, mehnat bozorida o'z ishchi kuchini taklif etishi kutilmoqda;

- yaqin kelgusi yillarda demografik jarayonlar ta'sirida hamda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi natijasida iqtisodiy faol aholi soni 329 ming nafarga o'sishi ko'zda tutilmoqda. Mintaqa kesimida ushbu ko'rsatkich Farg'ona viloyatida 101,2 ming. Samarqand viloyatida 92,5 ming, Andijon viloyatida 87,9 ming, Qashqadaryo viloyatida 76,6 ming, Toshkent viloyatida 73,8 ming, Namangan viloyatida 73,4 ming, Toshkent shahrida 82,2 mingta bo'lishi prognoz qilinmoqda.

- hududiy dasturlar mintaqalarning o'ziga xos quyidagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda shakllantirilgan:

- hududiy mehnat bozori konyunkturasi, ya'ni ishchi kuchiga talab va taklifning o'zaro nisbati, ularning o'zgarish tendensiyalari, ya'ni kelgusi yil istiqbollari;

- hududlarning iqtisodiy salohiyati;

- hududlarda faoliyat yuritayotgan o'quv muassasalarining joylashuvi va kasb-ta'lim yo'nalishlari hamda ularda tayyorlanayotgan yosh kadrlar salmog'i.

- ish o'rinlarining nisbatan katta qismi mehnat bozorining bosimli holati mavjud bo'lgan hududlar, Farg'ona (91,2 mingta), Samarqand (92,0 mingta), Toshkent (85,5 mingta), Andijon (77,9 mingta), Qashqadaryo(86,4 mingta), Namangan(71,0 mingta) viloyatlari va Toshkent shahri (80,4 mingta) ulushiga to'g'ri kelmoqda.

- shu bilan bir qatorda Qoraqalpog'iston Respublikasining Amudaryo, Kegeyli, Mo'ynoq, Andijon viloyatining Ulug'nor, Qo'rg'ontepa. Shahrixon, Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod, Chiroqchi, Farg'ona viloyatining So'x, Rishton, Surxandaryo viloyatining Boysun va Sariosiyo kabi mehnat bozorida keskinlik mavjud tumanlarda ish o'rinlarini ko'paytirish ko'zda tutilgan.

- 2010 yilda ko'zda tutilgan 950 mingta yangi ish o'rinlarini yaratish huyidagilar hisobiga amalga oshirish ko'zda tutilgan:

- investitsiya, lokalizatsiya, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish hisobiga 56 mingta yangi ish o'rinlarini

yaratish, shulardan 31 mingtasi hududiy dasturlarni amalga oshirish natijasida hamda 25 mingtasi xo'jalik birlashmalari tizimida yangi obyektlarni ishga tushirish hisobiga tashkil etish rejalashtirilgan;

- xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, kichik korxonalar va mikrofirmalarni tashkil etish hisobiga 477 mingta ish joylarini yaratish ta'minlanishi ko'zda tutilgan;

- kasanachilik, oilaviy tadbirkorlikni va milliy unarmandchilikni hamda qoramolchilikni keng yo'lga qo'yish hisobiga 208 mingta ishsiz fuqarolar ish bilan ta'minlanadi;

- xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hisobiga esa 129 mingdan oshiq yangi ish joylarini yaratish asosida erishiladi.

13.4. Mintaqada demografik o'sishni prognozlash

Mintaqada demografik prognoz kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirishning muhim elementidir. Iqtisod va ijtimoiy qayotning biron bir sohasi yo'qki, unda uzoq muddatli rejalashtirishda demografik prognoz ma'lumotlari qo'llanilmasin.

Demografik prognozlar faol xususiyatga ega. Ular aholini kelajakdagi xususiyatlarini aniqlash bilangina cheklanmaydi. Masalan, u yoki bu mintaqada aholining soni, yosh va jins tarkibini istiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga taqqoslab, demografik jarayonlarda maqbul va mumkin bo'lgan holatlar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash mumkin. Agar bunday tafovutlar katta bo'lsa, jamiyat mazkur jarayonlar o'rtasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish yoki kamaytirish choralarini ko'rish mumkin.

Demografik prognozlash demografik tahlilning bosh vazifalaridan biri va yakuniy maqsadidir. Ularning yordamida aholining tabiiy va mehanik siljishining kutilayotgan ko'rsatkichlari, aholi hayotining o'rtacha uzunligi, tug'ilish va vafot etish, jinslar nisbati va hokazolalar aniqlanadi. Natijada mamlakat yoki uning alohida mintaqalari aholisining kelajakdagi soni, yosh va jins tuzilishi tarkib topadi. Alohida demografik ko'rsatkichlarning o'zgarishiga aholi migratsiyasi jiddiy tuzatishlar kiritadi. Aholining mehanik siljishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganish asosidagina mintaqalarning real demografik prognozini ta'minlash mumkin. hayotning o'rtacha uzunligi juda ko'p ijtimoiy-iqtisodiy va demografik omillarni o'zida jamlaydigan demografik vaziyatni asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Bunday prognozlar boshqa ko'pgina istiqbolli hisob-kitoblarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, aholi haqidagi ma'lumotlarni e'tiborga olmasdan ishlab chiqish va iste'mol qilish, ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishi, aholi bandligini ta'minlash va hokazolarning istiqbollarni aniqlash mumkin emas.

«Aholi xarajati»ni prognozlashda uning komponentlariga ta'sir qiluvchi omillar yoki boshqacha qilib aytganda, tug'ilish, o'lim migratsiyasi darajasiga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olish alohida ahamiyatga ega.

Aholining kelajakdagi soni asosan tug'ilish darajasiga bog'liq. Shuning uchun dastlab unga qanday omillar ta'sir qilishini o'rganish lozim. Bu yerda tug'ilishni oshiruvchi va kamaytiruvchi omillarni alohida belgilash mumkin. Tug'ilish darajasini oshiruvchi asosiy omillar deb odatda, maktabgacha tarbiya muassasalari va uy-joy qurish jarayoni taraqqiyotiga aytishadi.

Tanlanma tadqiqotlar ma'lumotlariga ko'ra, 30% ga yaqin odamlar farzand ko'rishdan o'zini saqlash sabablari sifatida yashash sharoitlarini ko'rsatadi.

Mamlakatda yiliga rekonstruksiyanı hisobga olgan holda 2,3 million kvartira qurilmoqda, aholi 2 million kvartiraga ega bo'lmoqda (0,3 million kvartira qaralar talabi hisobiga.) Mamlakat bo'yicha ikkinchi marta nikohga kirayotganlar yiliga 1,8 millionni tashkil qiladi va agarda kengayishlar va boshqa omillar bo'lmaganda edi hozir yosh kelin-kuyovlarga kvartiralar berilar edi. Bevosita bog'liqlikning tarafi yo'q. Masalan, Toshkent shahrida maktabgacha tarbiya muassasalariga bo'lgan talab to'laligicha qondirilgan, biroq tug'ilish o'smayapti. Maktabgacha tarbiya muassasalarining rolini baholab turib, shuni aytish mumkinki, ko'p oilalar ulardan deyarli foydalanilmaydi (ularda yoshlar hissasi juda kam), kam bolali oilalarda esa funksional muassasalarning mavjudligi yoki yo'qligi nikoh va tug'ilish o'rtasidagi vaqt oralig'ida (yoki birinchi va ikkinchi farzand oralig'da) ko'rinadi.

Omillar qatoriga moddiy ta'minlanganlikni ham qo'shish mumkin. Bu demografik siyosatning bir omili bo'lib, bu narsa bizning mamlakatimizda tug'ilishni oshirishga qaratilgan (uning asosiy sharti bo'lib bolalarni tarbiya qilish xarajatlariga davlatning sistematik pullik yordami hisoblanadi.)

Tug'ilish pasayishiga olib kelo'vchi omillar orasida birinchi navbatda aholi moddiy darajasining o'sishi va bunga bog'liq tarzda ehtiyojlari o'sishini aytish lozim.

Zamonaviy taraqqiyotning barcha ne'matlarini oshirishga intilish yangi oila qurganlar rejalashtiradigan farzandlar soni kamayishiga ta'sir qiladi (tug'ilishning «antagonistlari» sifatida avtomobil, televizor va hokazolar hisoblanadi).

Odatda, ayollarning jamoat ishlarida qatnashuviga tug'ilishning kamayish omili sifatida qarashadi.

O'lim omillari – ko'kchadagi va maishiy shikastlar, alkogolizm va chekish, atrof-muhit ifloslanishi, sog'liqni saqlashning rivojlanmaganligi va hokazolar.

Biror hudud hholisini prognozlashning muhim komponenti aholi migratsiyasi hisoblanadi. Aholi migratsiyasi asosan ishlab chiqarish joylashuvi bilan izohlanadi. Bu esa, o'z navbatida, mehnat resurslarining hududiy tarqalishini ko'rsatib, u iqtisodiy rivojlanishda aks etadi va ishlab chiqarish samaradorligiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

13.5. Mehnat bozorini prognozlash ko'rsatkichlari

Mehnat bozorini prognoz qilish uchun muvozanat va nomuvozanatli modelni ishchi kuchining talab va taklifi funksiyasini ifodalash uchun qo'yadilar. Bu ikki model ham shu holatdai kelib chiqishdiki, qaysiki, ishchi kuchiga talab korxonalar va tashkilotlarning ishchilarga bo'lgan miqdor ifodasidan kelib chiqadi. U holda talab (L_s) quyidagi formula orqali ifodalaniladi:

$$L_s = L + V, \quad (13.4)$$

bu erda, L_s -real mavjud bandlik;

V -vakansiyalar yoki bo'sh ishchi joylari.

Ishchi kuchiga taklif (L_p) quyidagicha ifodalaniladi:

$$L_p = L + N \times K_p, \quad (13.5)$$

bu erda, N -birja statistikasi bo'yicha ishsizlar;

K_p -ma'lum interval oraliqida o'zgarishlar koeffisienti(umumiy ishsizlar sonidan ishga murojaat qilganlar soni, misol uchun har bir sakkizinchi, oltinchi, uchinchi).

Muvozanatli modelda asosiy tartibga soluvchi omil ish haqi hisoblanadi, ishchi kuchining talab va taklif tengligi esa chiziqli shaklda ifodalaniladi:

$$L_s = a_1 (w/p) + a_2 \cdot F_s; L_p = b_1 (w/p) + b_2 \cdot F_p, \quad (13.6)$$

bu erda, L_s -ishchi kuchiga talab;

L_p - ishchi kuchiga taklif;

w- nominal ish haqi;

p-narxlar darajasi;

F_s va F_p - ekzogen o'zgaruvchilar vektorlari bo'lib, ishchi kuchi talab va taklifini aniqlaydi;

a va b- noma'lum paramentlar vektorlari.

Ushbu modelda ish haqi talab va taklifni muvozanatga keltiradi, ya'ni $L_s = L_p$ tenglamalar sistemasi orqali esa muvozanatli ish haqi (w/p) va muvozanatli bandlik (L) darajasi aniqlanadi.

Nomuvozanat modelida esa talab va taklif vaqtning turli oraliqida teng emas, bandlik esa berilgan vaqtda real haraladi, talab va taklifning minimal oraliqida ko'riladi: $L = \min \{L_s, L_p\}$. Ushbu ko'rinish shuni ifodalaydiki, har qanday vaqt oraliqida real ishsizlar belgilangandan oshiq bo'lmaydi. Bu o'z holatdai ishchi kuchi bo'lgan korxonalarining talabi taklifdan ortiqcha bo'lmasligini izoqlaydi.

Bozor muvozanatining klassik shartiga ko'ra $dQ/dL = w/p$ (bu shuni anglatadiki, qo'shimcha Mehnat resurslaridan ularning chegaralangan ishlab chiqarishi dQ/dL real ish haqiga teng bo'lgunga qadar foydalanadilar), talab egri chiziqi esa quyidagicha bo'lishi mumkin:

$$L_s = L_s (w/p, Q), \quad (13.7)$$

bu erda, w/p real ish haqi darajasi,

Q ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi.

Bandlikni prognoz qilishda quyidagi mantiqiy ketmaqetlik bajariladi:

- mamlakat ishchi kuchisining asosiy manbai Mehnatga layoqatli aholi ekanligini hisobga olgan holda, prognoz qilinayotgan davr uchun aholi sonining yosh tarkibi aniqlanadi. Shu bilan bir qatorda kishilarning demografik va migrasiion qulqini hisobga olish lozim;

- aholining yosh bo'yicha tarkibini aniqlagandan so'ng esa Mehnat resurslari, ya'ni iqtisodiy faol aholi soni prognoz davr uchun aniqlanadi. Buning uchun aholining umumiy tarkibidan erkaklar 16-59 yosh, ayollar 16-54 yoshdagilari chiharib tashlanadi. Olingan natija shuningdek ishlayotgan nogironlarga va ishlayotgan o'smir va pensionerlar hisobidan korrektirovka qilinadi. Natija esa Mehnat bozorida ishchi kuchi taklifini anglatadi;

- aniqlangan ishchi kuchi taklifi prognozi quyidagi sifat ko'rsatkichlari: yosh tarkibi bo'yicha, shahar va qishloq, ta'lim darajasi va boshqalar bo'yicha to'ldiriladi.

Yaxlit holdagi aholi prognoz soni va strukturasi dastlab tashqi migratsiyani hisobga olmagan holda amalga oshiriladi, chunki uning hissasi uncha katta emas,

biroq regionlar uchun demografik prognozlar aholi migratsiyasini hisobga olgan holda tuzilishi lozim.

Migratsiya nafaqat aholining umumiy soniga ta'sir qiladi, balki uning nisbiy va yosh strukturasi ham o'zgartiradi. Shuning uchun bu omil tug'ilish bilan bir qatorda asosiy omil hisoblanadi. Migratsiya koeffitsiyentini hisoblash uchun dastlab region hududining har 1000 kishisiga to'g'ri keladigan ko'chib kelishlarning o'rtacha soniga teng bo'lgan ko'chib kelish koeffitsiyentini hisoblash lozim. Har 1000 kishiga hududdan ko'chib ketish va kelishlar koeffitsiyenti beriladi. So'ngra ko'chib ketishlar va kelishlar o'rtasidagi farq hisoblanadi. Bu farq sof migratsiya koeffitsiyentini yoki migratsiya soldosi koeffitsiyenti hisoblanadi. Migratsiyani hisobga olgan holda aholi sonini prognozlash ikki bosqichda amalga oshiriladi.

1 - bosqichda aholi tabiiy o'zgarishi prognozlash usuli asosida amalga oshiriladi. Masalan, ikki omil tug'ilish va o'limning ta'sirini hisobga olib korrelatsion analiz yordami.

Aholining jinsiy yosh tarkibi uchun yoshning siljishi metodidan foydalaniladi. Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, aholi sonini yuzaga kelgan yosh va jinsiy strukturadan kelib chiqib jins va yosh bo'yicha hisoblashda kutilayotgan tug'ilish va o'lim darajalari mos ravishda qo'shiladi va ayriladi.

2 - bosqichda hosil qilingan aholi soniga (umumiy yoki jinsiy yosh) migratsiya ta'siridan tuzatishlar kiritiladi. Buning uchun aholi soni sof migratsiya koeffitsiyentiga ko'paytiriladi va ishorasiga qarab hisoblangan tuzatma kattaliklar birinchi bosqichda topilgan umumiy aholi soniga qo'shiladi yoki ayriladi.

Demografik prognozlashning yuqoridagi o'rinlaridan biri mehnat resurslari sonining perspektiv baholanishi hisoblanadi. Uning negizi aholining jinsiy yosh strukturasi bo'yicha sonining prognozi sanaladi, buning asosida mehnatga layoqatli 16—55 (59) yoshdagi aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi.

Prognozlashda eng avvalo mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishning barcha tomonlarini qamrab oluvchi mavjud (yoki yuzaga kelgan) qonuniyatlar va proporsiyalar (ularning shakllanishi, takomilashishi va qo'llanilishi) bo'yicha o'rganish lozim. Bularning barchasi shunga muvofiq statistik yoki boshqa axborot to'planishini talab qiladi.

Aholi sonini prognozlashda ekstropolyatsiya va matematik modellash usullaridan keng qo'llaniladi.

Immigratsiya usuli asosida dinamik qatorlardan foydalangan holda aholi harakatining turli komponentlari prognozlari aniqlanadi. Bu prognoz o'rta va uzoq muddatli davr uchun yaratiladi. Hozirgi paytda matematik modellash usullari va birinchi navbatda omilli analiz usuli keng qo'llanilmoqda.

Aholi sonini prognozlash modeli tenglamalar tizimi ko'rinishida tuziladi.

$$U = a_0 + a_1 x_1 - a_2 x_2 + a_3 x_3$$

Bu yerda: x_1 — tug'ilish, x_2 — o'lim, x_3 — migratsiya. (13.8)

$$X_1 = b_0 + b_1 z_1 + b_2 z_2 + b_3 z_3 \dots$$

$$X_2 = s_0 + s_1 z_1 + s_2 z_2 + s_3 z_3 \dots$$

$$X_3 = d_0 + d_1 z_1 + d_2 z_2 + d_3 z_3 \dots \text{ va hokazolar} \quad (13.9)$$

Qisqacha xulosa

Demografik vaziyatni prognoz qilishda ularning mufassal xususiyatlari haqida ham ma'lumot olish imkonini berish lozim. Aholini ko'payishi jarayonlarini tahlildan o'tkazishda shuni yodda tutish kerakki, aholi ko'payishining u yoki bu turi shakllanishini birinchi navbatda har bir mamlakatda o'ziga hos tarzda namoyon bo'ladigan ijtimoiy iqtisodiy omillar belgilaydi. Demografik prognoz kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirishning muhim elementidir. Demografik prognozlar faol xususiyatga ega. Ular aholini kelajakdagi xususiyatlarini aniqlash bilangina cheklanmaydi. Mintaqada aholining soni, yosh va jins tarkibini iyotiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga taqqoslab, demografik jarayonlarda maqbul va mumkin bo'lgan holatlar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Demografik vaziyatni prognoz qilishda qaysi omillarni muhim deb hisoblaysiz?
2. O'zbekiston Respublikasi mintaqalarida aholi demografik vaziyatini qanday baholaysiz?
3. Demografik prognozning o'ziga hos xususiyatlari nimadan iborat?
4. Aholining tabiiy va mehanik siljishi demografik prognozga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.
3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
5. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XIV-BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASINING KO'TARILISHI VA IJTIMOYIY RIVOJLANISHNI PROGNOZLASH

14.1. Aholi turmush darajasini ko'tarilishi va ijtimoiy rivojlanishni prognozlash tizimlari

Xalq farovonligini aniqlovchi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy omil – bu, turmush darajasi bo'lib, u kishilarning jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy talablari darajasini harakterlaydi. Ehtiyojlar harakatini baxolash masalasi ijtimoiy-iqtisodiy jamiyat taraqqiyotini prognozlashda salmog'li o'rin tutadi.

Turmush darajasini aniqlovchi rivojlanish talablarini tahlil qilish, talablar tarkibida ularning taraqqiyotiga ta'sir etuvchi sezilarli omillarni aniqlash, sabab-oqibat va ehtiyojlar harakati orasidagi boglanishlarni hamda aks etgan omillarni o'rnatish, o'tmishdagi talab-ehtiyojlar o'zgarishini tahlil qilish, ijtimoiy taraqqiyot va turmush darajasi bilan o'zaro bog'langan prognozlanadigan ko'rsatkichlarni aniqlash asosida olib boriladi.

Bu sohada prognozlashning asosiy masalasi eng avvalo aholining kelajakdagi talab-ehtiyojlarini va ularni qondirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Masalan, yuqori sifatli va turli-tuman oziq-ovqat mahsulotlari, xizmat ko'rsatish, uy-joy va boshqalar.

Ijtimoiy turmush tarzini har tomonlama va tubdan prognozlash muammolarini qamrab olish, umumdavlat turmushi darajasini ko'tarish va ijtimoiy rivojlanish prognozlari tizimini ishlab chiqish sistemaning ijtimoiy turmush darajasini barcha rejalashtirilgan jabhalarda ko'taruvchi kompleks rejalashtirishni ishlab chiqish bazasidir.

Ijtimoiy rivojlantirishni prognozlash va turmush darajasini ko'tarish tizimi, umumiy boglanishni va aqliy ketma-ketlik bo'yicha prognozlar ishlab chiqishni ta'minlovchi kompleks ko'rsatkichlarga asoslanadi. Ularning eng dolzarblari quyidagicha:

- jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va aholi tarkibini hamda sonining dinamikasini ifodolovchi (harakterlovchi) ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar;

- umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar, turmush darajasining ko'tarilishini qiymat nuqtai nazaridan aniqlashga imkon beruvchi iqtisodiy sharoit, har bir jon boshiga to'g'ri keladigan milliy daromad, aholi daromadining strukturasi va dinamikasi, resurslarning iste'moli va ularning milliy daromaddagi hajmi;

- asosiy oziq-ovqat mahsulotlari iste'molining ko'rsatkichlari; nooziq-ovqat tovarlari (mollari), aholi jon bishiga sotiladigan tovarlar hajmi, madaniy-maishiy jihozlar bilan oilaning ta'minlanganligi;

- uy-joy va kommunal qulayliklar bilan ta'minlanganlik, madaniy va maishiy xizmat ko'rsatish, bolalar, o'quv-profilaktik, sanatoriya-dam olish maskanlari, turistik muassasalar ko'rsatkichlari.

14.2. Aholi ehtiyojini va chakana tovar ayirboshlashni prognozlash

Ehtiyojni va chakana tovar ayirboshlash prognozlari turmush darajasining ko'tarilishi va iste'mol bilan chambarchas bog'liq. Xalq iste'moli mollarning prognozlari ishlab chiqish jarayonida olingan natijalar, alohida shahsiy ehtiyojlarni

aniqlashdagi so'nggi bosqich ishlab chiqarish bo'lib, bu o'z navbatida ishlab chiqarishning jadalligi va proporsiyasini boshqarish imkoniyatiga; iqtisodiy sohalar rivojlanishining optimal dasturlarini va uning guruhlarini ishlab chiqishga; chakana tovar ayriboshlashning shakllanishiga imkon beradi. Talab deganda bozorning tovarlarga bo'lgan ehtiyoji, taklif deganda esa bozordagi yoki bozorga olib kelishi mumkin bo'lgan mahsulot tushuniladi.

Xalqning moddiy farovonligi ogishmay o'sishi, jamiyat va shaxsiy ehtiyojlarning o'sishiga olib keladi va ularni qoniqtirishda chakana tovar ayriboshlash salmog'li o'rin egallaydi. Tovar ayriboshlash deganda xalq ehtiyojlari mollarini sotish orqali shaxsiy pul mablag'lariga almashinishi tushuniladi.

Talab va chakana tovar ayriboshlashni prognozlashda, prognozlash yo'nalishi va uning harakteriga ko'ra turli usullar qo'llaniladi (me'yoriy, ekstrapolyatsiya, ekspert baholash, korrelyatsion-regression tahlil va boshqalar).

Me'yoriy usul oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat tavarlarning iste'moldagi ratsional me'yorini qo'llash asosida, shuningdek, uzoq davr qo'llaniladigan tavarlarning me'yoriy ta'minlanganligi asosida yotadi.

Modellashtirish usuli chakana tovar ayriboshlashni va ehtimoliy talab tarkibining mikdoriy tavsifsini aniklashda qo'llaniladigan usullardir.

Regression tahlil usulida oziq-ovqat tavarlarining chakana tavar ayriboshlashdagi prognoz uchun qo'llanilishini ko'rib chiqamiz. Boshlang'ich proporsiyasi sifatida – aholining real daromadini olamiz.

X_2 - 1000 yashovchi uchun do'konlarning savdo maydoni;

X_3 - oziq - ovqat tavarlari uchun narxlar indekisi.

Talab va chakana tovar ayriboshlashni prognozlashda chiziqli va bosqichli modellar qo'llaniladi.

Bizning misolda modellarning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

$$Y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3$$

$$Y = e_0 x_1^{a_1} x_2^{a_2} x_3^{a_3} \quad (14.1)$$

Misolni EHM yechib, quyidagi modelni olamiz:

$$Y = 47,016 + 1,27x_1 - 0,194x_2 + 0,396x_3$$

$$Y = e^{-2,027} x_1^{1,23} x_2^{0,193} x_3^{0,399} \quad (14.2)$$

Ikki model ham adekvat $F_{ras} > F_{tab}$. Bundan tanlab olingan omillar tovar ayriboshlashga nisbatan adekvat ekanligi kurinadi. Prognozlash uchun eng qulay modelni tanlash korrelyatsiya va determinant $R = 0,886$ bilan amalga oshiriladi.

Bosqichli modellashtirishda ular nisbatan katta. Shuning uchun u chakana tovar ayriboshlashni prognozlash uchun tanlangan. Xisoblash uchun ko'proq yaroqli ko'rinish quyidagicha:

$$L_n Y = 2.027 + 1.23 L_n x_1 - 0.193 L_n x_2 + 0.399 L_n x_3 \quad (14.3)$$

Prognozlash qiymatlarining omillarini bilgan xolda x_1, x_2, x_3 lar chakana tovar ayriboshlash prognozini aniqlaydi. Masalan, prognozlash davri so'ngida (yil) x_1

kattaligi 116,5 % ni tashkil etadi, $x_2 = 113,6\%$, $x_3 = 102\%$. Bu qiymatlarni modelga qo'yib, $\ln u = 4,819$ yoki $u = 23,3\%$ ni olamiz, shuningdek, prognozlash davrining oxiriga kelib, oziq-ovqat mahsulotlarining chakana tovar ayriboshlashi 23,5%ga ortadi, bundan uning so'mdagi qiymatini aniqlash mumkin.

Aholi talabini aniqlashning boshqa bir usuli modellashtirish usuli hisoblanadi.

$$\sum_j a_{ij} x_j = b_i \quad (14.4)$$

a_{ij} -mahsulot iste'molining miqdori ij- to'liq o'suvchi (polovozrastnoy) guruhi;
 x_j -to'liq o'suvchan (polovozrastnoy) guruhining j- qiymati;
 b_i - I mahsulotga bo'lgan talab.

14.3. Madaniyatni taraqqiy ettirishni prognozlash

Madaniyatni taraqqiy ettirish prognozlari va dasturlarida madaniy-ma'rifiy muassasalarni (klublar, kutubxonalar, madaniyat uylari va boshqalar) rivojlantirish masalasi qo'yiladi.

Boshlang'ich qiymatlar quyidagicha:

- madaniy muassasalar bilan aholining ta'minlanganligi;
- shahar va qishloq aholisining o'sish soni;
- shaharlar sonining o'sishi;
- madaniy muassasalarning moddiy bazasi holati va ulardan foydalanish darajasi.

Ta'minlanganlik me'yorlari, ya'ni saqlanayotgan har ming bog yoki 1 kutubxonaga 700 kishi, 1 klub uchun 1000 kishi, shuningdek, shahar aholisi soniga nisbatan hayvonlar (boglar) va boshqalar hisobiga ko'ra prognoz amalga oshiriladi.

Nashr mahsulotlarining chiqarilishi soni, o'quv yurtlari, kutubxonalar talablariga va boshqalarga ko'ra, qogoz resurslari hamda nashriyotlarning quvvatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Bu yerda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiruvchi va ayni vaqtda aholining nashr mahsulotlariga bo'lgan talabini qoniqtiruvchi modelni qo'llash mumkin:

- P_i -maksimal mahsulotdagi tayyor xarajatlar;
- X_i -i turdagi mahsulotning ishlab chiqarish hajmi;
- a_{ij} - turdagi qogozning har bir mahsulot uchun sarf;
- B_i -i mahsulotga bo'lgan talab
- $x_i \geq 0$

Qisqacha xulosa

Ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasini ko'tarishni prognozlashning asosiy masalasi eng avvalo aholining kelajakdagi talab-ehtiyojlarini aniqlash va ularni qondirish imkoniyatlarini hisoblashdir.

Bu soha prognozlari tizimini umumiy boglanishni va mantiqiy ketma-ketlik bo'yicha prognozlar ishlab chiqishni ta'minlovchi kompleks ko'rsatkichlarga asoslanadi.

Ehtiyojni va chakana toovar ayriboshlash prognozlari turmush darajasining ko'tarilishi va iste'mol bilan chambarchas bog'liq. Talab va chakana tovar

ayirboshlashni prognozlashda asosan korrelatsion–regression tahlil usulidan foydalaniladi.

Maishiy xizmatni prognozlarini ishlab chiqishda murakkab muammo bo'lib aholini talabini aniqlovchi omillar hisoblanadi.

Tibbiyotni prognozlarini tuzishda normativ turdagi modellardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat uchun savollar

1. Turmush darajasini qanday ko'rsatkilar ifodalaydi?
2. Aholining talab-ehiyoji?
3. Chakana tovar ayirboshlash prognozi?
4. Maishiy xizmatlarni prognozlash modellari?
5. Oliy maktab taraqqiyotini prognozashtirish?
6. Sog'liqni saqlash rivojlanish modellari?
7. Madaniyatning rivojlanish modellari?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.

2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.

3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.

4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.

5. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XV-BOB. MINTAQADA SOG'LIQNI SAQLASH VA TA'LIM TARMOQLARI KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI

15.1. Sog'liqni saqlash tizimini prognozlash ko'rsatkichlari

Sog'liqni saqlash tizimini prognozini ishlab chiqishda normativ turdagi modelni qo'llash maqsadga muvofiq. Sog'liqni saqlashni prognozlash uchun asosiy daraja hududdagi aholi sonini va aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish me'yorlari prognozini aniqlovchi tenglama hisoblanadi.

Tibbiy xizmat ko'rsatish darajasini harakterlovchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagicha: kasalhonalaridagi o'rinlar soni; vrachlik lavozimlari soni, aholi orasida tibbiy muassasalarga tashrif buyuruvchilari soni, dorihonalar soni, dam olish muassasalarining rivojlanganligi. Masalan, aholining tibbiyot kadrlari bilan ta'minlanganligi prognoz qiymatini aniqlash kerak bo'lsin. Buni murakkab bo'lmagan yo'l bilan hal etish mumkin.

1. Aholi sonining prognozini va 1 ming yoki 10 ming kishiga me'yorlar asosida to'g'ri keladigan vrachlar soni (shuningdek, yillar va mutahassislar bo'yicha) prognozini aniqlash.

2. Mavjud iqtisodiy-matematik modellarni qo'llash orqali.

Dorihonalarning soni amaldagi me'yorlar asosida mamlakat miqyosida 9 ming kishiga 1 dorihona, shaharlarda 7 ming kishiga 1 dorihona, qishloq joylarida va aholi yashash punktlarida ham shaharlarda 10-50 ming aholiga 1-10 ming kishi

50-100 ming aholiga 1-12 ming kishi

100500 ming aholiga 1-13 ming kishi

1 mln. va undan ortiq 1-20 ming kishi

Shuningdek, bu erda me'yorlarni bilishimiz ham zaruriydir.

15.2. Ta'lim tizimining prognoz ko'rsatkichlari

Zamonaviy sharoitda ta'limning holatini prognoz qilish o'ziga hos xususiyatga egadir. Islohotlar davrida fuqarolarning ta'limga nisbatan konstitutsion huquqlarini amalga oshirish bo'yicha talay ishlar amalga oshirildi. Ta'lim tizimini prognoz ko'rsatkichlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim.

Maktabgacha ta'limni prognozlash amalga oshirishda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlar hisobga olinadi:

- bozor munosabatlariga asoslangan maktabgacha ta'lim tarkibini optimallashtirish;

- maktabgacha ta'limni mintaqaviy, mahalliy va tarmoq mablag'larinig o'zaro aloqasi asosida moliyalashtirish manbalariga o'tish;

- oilada maktabgacha yoshdagi bolani tarbiya qilishda maktabgacha ta'limning turli tarkiblaridan foydalanish.

Umumiy o'rta ta'lim.

Umumiy o'rta ta'lim bo'yicha quyidagilar hisoblanadi:

- davlatning umumiy o'rta ta'lim tizimini saqlash va unda milliy va mintaqaviy jihatlarni hisobga olish;

- umumiy o'rta ta'limda kompleks holda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish, umumiy ta'limning pedagogik vositalarini kuchaytirish;

- umumiy o'rta ta'limda qobiliyatli bolalarga va chegaralangan imkoniyatli bolalarni ta'lim olishini qo'llabquvvatlash.

Boshlanqich professional ta'lim.

- boshlanqich professional ta'limni rivojlantirish va uni saqlab qolish;

- boshlanqich professional ta'limda tarkibiy o'zgarishlar va Mehnat bozorining mintaqaviy jiqatlarini hisobga olgan holda kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashni shakllantirish;

- boshlanqich professional ta'limda korxonalar va tarmoqlar bilan o'zaro integratsiyani kuchaytirish.

O'rta professional ta'lim.

- o'rta professional ta'limni rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan huquqiy-normativ asoslarini amalga oshirishni takomillashtirish;

- mintaqaviy Mehnat bozorida talabi yuqori bo'lgan o'rta professional ta'limni rivojlantirish;

- o'rta professional va oliy ta'lim orasidagi har qanday integratsiyani rivojlantirish.

Oliy ta'lim.

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini o'rta professional ta'limdan so'ng oliy ta'limga ega bo'lishlari uchun shart-sharoit yaratish;

- Davlatning va alohida shahslarning qiziqishlarini hisobga olgan holda oliy ta'limni rivojlantirishni shakllantirish;

- oliy ta'lim tizimini amaliyot bilan bog'liqligini kuchaytirish va ularning bazasida mintaqaviy o'quv-ilmiy-ishlab chiqarish kompleksini rivojlantirish;

- oliy ta'lim va undan keyingi ta'limni moliyalashtirishda konsolidlashgan davlat budjetini barcha darajasidan, nobudjet mablag'laridan va aholi mablag'laridan davlat tomonidan moliyalashtirishning minimal normativlarini ta'minlash uchun foydalanish.

Qo'shimcha ta'lim.

- davlat va nodavlat qo'shimcha ta'lim tashkilotlarini saqlab qolish, rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash;

- qo'shimcha ta'limga bo'lgan talabni o'rganish va u asosida qo'shimcha ta'limni faoliyat yuritishini talab darajasida amalga oshirish;

- qo'shimcha ta'lim tizimida taqsim olayotganlarni sifatsiz ta'limdan ijtimoiy muhofaza qilish uchun lisensiyalash, attestatsiyalash va akkreditatsiyalashni amalga oshirish.

Demak, ta'lim tizimini prognoz qilishda maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, boshlanqich professional ta'lim, o'rta professional ta'lim, oliy ta'lim, qo'shimcha ta'lim ko'rsatkichlari asosida amalga oshiriladi.

15.3. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini kompleks prognoz qilish ko'rsatkichlari

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini prognoz ko'rsatkichlarini amalga oshirishda iqtisodiy-matematik modellash apparatlaridan foydalanish muhim

hisoblanadi. Buning uchun birinchi sinfga qabul qiluvchi o'quvchilar sonini aniqlash muhimdir.

Birinchi sinfga qabul qilinuvchilar soni prognozi

Ushbu prognozda etti yoshdagi bolalarning demografik prognozlari va boshqa faktorlar hisobga olinadi.

Prognozning umumiy usuli sifatida quyidagilar belgilanadi:

X_n – birinchi sinfga qabul n -kalendar yili uchun;

$N_n^{(6)}$ –olti yoshli bolalar soni n -kalendar yili uchun;

$N_n^{(7)}$ –etti yoshli bolalar soni n -kalendar yili uchun, qaysiki, maktabda $(n-1)$ yilda o'qimaganlar;

$N_n^{(8)}$ –sakkiz yoshli bolalar soni n -kalendar yili uchun, qaysiki, maktabda $(n-1)$ yilda o'qimaganlar;

$P_n^{(6)}$ –olti yoshli bolalar soni, umumiy olti yoshga kirganlar tarkibidan n -kalendar yili uchun maktabga qabul qilinganlari;

$P_n^{(7)}$ –etti yoshli bolalar soni, umumiy etti yoshga kirganlar tarkibidan n -kalendar yili uchun maktabga qabul qilinganlari.

O'rta maktab ta'limiga qabul qilingan bolalar soni quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$X_n = P_n^{(6)} N_n^{(6)} + P_n^{(7)} N_n^{(7)} + N_n^{(8)} \quad (15.1)$$

$N_n^{(6)}$, $N_n^{(7)}$, $N_n^{(8)}$ ko'rsatkichlar demografik prognoz ma'lumotlari orqali hisoblanadi. $P_n^{(6)}$, $P_n^{(7)}$ ko'rsatkichlari esa bir qancha baza davri uchun dinamik qatorlarni qayta ishlash prognozi natijasiga ko'ra aniqlanadi.

Baza davri uchun ko'rsatkichlar asosan quyidagi formula orqali qisoblanadi:

$$P_n^{(6)} = N_n^{-(6)} / N_n^{(6)}; P_n^{(7)} = N_n^{-(7)} / N_n^{(6)}; n=(b+1), b+1...+l+m \quad (15.2)$$

Bu yerda m -baza davridagi yil soni, $N_n^{(6)}$ –olti yoshdan maktabga qabul qilingan bolalar soni; $N_n^{(7)}$ – etti yoshdan maktabga qabul qilingan bolalar soni. Ikkinchi yilga qolgan o'quvchilarni prognoz koeffisienti.

O'quvchilarning umumiy sonidan ikkinchi yil o'qishda qolgan o'quvchilar soni maktab kontingentini oshishiga olib keladi.

Ushbu prognozni amalga oshirishda dinamik qatorlar tahlili shuni ko'rsatdiki, qishloq joylarida va shaharlarda ikkinchi yil o'qishda qolgan o'quvchilar soni kamayish tendensiyasiga ega va u holda vaqtga bog'liq bo'lgan funktsiya sifatida qaraladi. Bu yerda ushubu prognoz uchun eng samarali holda prognoz quyidagi funktsiya ko'rinishiga ega bo'ladi:

$$Y=(a_0 + a_1 t + a_2 1/t)^{-1}, \quad (15.3)$$

bu yerda, a_0 , a_1 , a_2 ...regressiya koeffisientlaridir.

Mintaqa hududida o'quv kompleksini joylashtirish hozirgi sharoitda maktab tizimini yanada rivojlantirish maqsadida ma'lum hududning o'zida rayonlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Istiqbolda mintaqada joylashgan o'quv kompleksini yanada yaxshilashda birinchi navbatda shu hududdagi demografik ko'rsatkichlar, raonlashtirishning geografik va milliy xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Shu bilan bir qatorda maktab va boshqa o'quv muassasalarini joylashishi, o'quvchilarning minimal tashish hajmi hisobga olinishi lozimki, ular chiziqli programmalash masalalari bilan taaluqlidir.

Prognoz qilinayotgan davrda ta'lim tizimini optimal joylashtirishning matematik modelitni tuzishda quyidagi modeldan foydalanamiz:

i, j - rayonlarning aholi punktlari indeksleri ($i, j = 1, 2, \dots, n(t)$), bu yerda $n(t)$ - aholi punktlarining t - yildagi soni; K - ta'lim tili indeksi, bu yerda asosan o'qishning ikki tili, ya'ni o'zbek va rus tilalri hisobga olinadi va o'z navbatida 1,2 ni qabul qiladi.

Umumta'lim maktabidagi o'quvchilar sonini aniqlash modeli:

$$Y_2 = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7 + a_8x_8 \quad (15.4)$$

Kollej va oliy ta'limdagi talabalar sonini aniqlash modeli:

$$Y_3 = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 \quad (15.5)$$

Maktabgacha ta'lim muassasalari, aspirant, doktorantlarni soni esa kichik hajmdagi ekstropolyatsiya usuli orqali hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan prognoz usuli orqali O'zbekiston Respublikasining aniq mintaqasi miqyosida ta'lim sohasidagi prognoz ko'rsatkichlarini hisoblash mumkin.

Qisqacha xulosa

Tibbiy xizmat ko'rsatish darajasini harakterlovchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagicha: kasalhonalaridagi o'rinlar soni; vrachlik lavozimlari soni, aholi orasida tibbiy muassasalarga tashrif buyuruvchilari soni, dorihonalar soni, dam olish muassasalarining rivojlanganligi.

Ta'lim tizimini prognoz ko'rsatkichlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi: maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, boshlanqich professional ta'lim, o'rta professional ta'lim, oliy ta'lim, qo'shimcha ta'lim.

Nazorat uchun savollar

1. Sog'liqni saqlash ko'rsatkichlarini prognoz qilishda mintaqaning qaysi xususiyatlarini hisobga olish zarur?
2. Ta'lim sohasini prognoz qilishda ta'limning qanday turlariga ahamiyat qaratilishi lozim?
3. Ijtimoiy sohani tartibga solishda sog'liqni saqlash va ta'lim ko'rsatkichlarining ahamiyati qanday?
4. Nima uchun ta'lim sohasini prognoz qilishda qo'shimcha ta'limni hisobga olish lozim?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.
3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
5. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XVI-BOB. YALPI HUDUDIY MAHSULOTNI PROGNOZ QILISH

16.1. Joriy va taqqoslama narxlarda yalpi hududiy mahsulotni hisoblash

Hudud iqtisodiyotining umumlashgan tavsifini namoyon etuvchi asosiy ko'rsatkich-yalpi hududiy mahsulot (YaHM)ning prognozashtirilayotgan darajasini hisoblash bo'yicha yo'riqnomani Iqtisodiyot vazirligining Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlash va monitoringi bo'limi tomonidan milliy hisobchilikning umumiy tamoyillariga muvofiq tushuvchi metodologiya asosida ishlab chiqiladi.

Yalpi hududiy mahsulot- muayyan davr mobaynida mintaqa hududida ishlab chiqarilgan tarmoqlar yalpi qo'shilgan qiymatining yig'indisini namoyon etadi. Yalpi hududiy mahsulot yahtit holdagi mamlakat iqtisodiyoti uchun hisoblanuvchi yalpi ichki mahsulot(YaIM) ko'rsatkichining hudud darajasidagi ko'rinishi hisoblanadi, biroq u bilan aynan bir xil bo'lmaydi. Barcha hududlardagi yalpi hududiy mahsulotning yig'indisi butun iqtisodiyot bo'yicha YaIMni tashkil etmaydi. Ular o'rtasida ma'lum uslubiy tafovutlar mavjud. Bu tafovutlar YaIM tarkibida hududlar bo'yicha taqsimlab bo'lmaydigan unsurlarning mavjudligi bilan bog'liq.

Yo'riqnoma real sektor hamda iqtisodiy indikatorlarning rivojlanishi monitoringi asosida YaHM (yalpi hududiy mahsulot)ning prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqarish usuli orqali hisoblash uchun tuzilgan. Hududlar uchun hisoblashning ushbu usulini qo'llash ma'lumotlar bilan ta'minlanganlik hamda etarli darajada ishonchli natijalarni berish nuqtai nazaridan nisbatan maqbul hisoblanadi.

16.2. YaHMni hisoblashda tarmoqlarni prognozlash yo'llari

Sanoat. Tarmoqlarning qo'shilgan qiymati prognozlash tovar mahsuloti yalpi ishlab chiqarishi va hajmlari prognozi asosida amalga oshiriladi.

"Tovar mahsuloti" va "yalpi ishlab chiqarish" ko'rsatkichlari aynan bir xil emas. Shuning uchun hisobot davridagi mahsulot ishlab chiqarishni baholashda tovar mahsuloti ko'rsatkichlariga quyidagi tuzatishlar qo'llaniladi:

- ilmiy-texnikaviy mahsulot chegirib tashlanadi;
- yoqoch tayyorlash qiymati chegirib tashlanadi;
- baliq xo'jaligi mahsulotlari(konserva mahsulotlaridan tashqari) qiymati chegirib tashlanadi;
- tugallanmagan ishlab chiqarish, yarimfabrikatlar va asbob-uskunalarining qiymatidagi o'zgarishlar qo'shiladi;
- mahsus muassasalar tomonidan tayyorlangan EqM uchun dasturiy mahsulotlar qiymati chegirib tashlanadi;
- bitta korxonaning turli bo'linmalari o'rtasidagi ichki zavod aylanmasining bir qismini namoyon etuvchi har qanday tovar va hizmalarni yetkazib berish qiymatlari qo'shiladi.

Prognoz darajasida yalpi ishlab chiqarish hajmini hisoblash uchun bunday tuzatishlarni bir qator o'tgan yillarda tarkib topgan tarmoq yalpi ishlab chiqarish va tovar mahsulotlari hajmi nisbati dinamikasi bo'yicha amalga oshirish lozim.

Tovar mahsuloti(amaldagi narxlarda) prognoz hajmlarining hisob-kitobi tarmoq korxonalarini tomonidan mavjud uslubga muvofiq amalga oshiriladi.

Prognoz darajasidagi oraliq iste'mol hajmi qator yillar davomida tarkib topgan oraliq mahsulotning ishlab chiqarish hajmidagi ulushi bo'yicha hisoblab topiladi.

Sanoat yalpi ishlab chiqarish hajmi prognozi = Tovar mahsulot prognozi yalpi ishlab chiqarish va tovar mahsuloti nisbati / 100

$$\begin{array}{l} \text{Prognoz} \\ \text{davridagi oraliq} \\ \text{iste'mol} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Prognoz davridagi} \\ \text{yalpi ishlab} \\ \text{chiqarish hajmi} \end{array} \times \begin{array}{l} \text{Oraliq mahsulotning} \\ \text{yalpi ishlab chiqarish} \\ \text{hajmidagi ulushi} \end{array}$$

Qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish hamda oraliq iste'mol o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

$$\begin{array}{l} \text{Prognoz} \\ \text{davridagi} \\ \text{qo'shilgan} \\ \text{qiymat} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Prognoz davridagi} \\ \text{yalpi ishlab} \\ \text{chiqarish hajmi} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Prognoz davridagi} \\ \text{oraliq iste'mol} \end{array}$$

Yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatni taqqoslama narxlarda qayta baholash o'tgan yilning (hisobot, baza davri) tegishli davridagi qiymat ko'rsatkichlarini ishlab chiqarilgan mahsulot fizik hajmi indeksi bo'yicha ekstropoliyatsiya qilish orqali amalga oshiriladi:

$$\begin{array}{l} \text{Baza davridagi} \\ \text{yalpi ishlab} \\ \text{chiqarish fizik} \\ \text{hajmi} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Sanoat} \\ \text{mahsulotining} \\ \text{prognoz davri} \\ \text{yalpi indeksi} \end{array} / \begin{array}{l} \text{Baza davridagi} \\ \text{narxlarida} \\ \text{(taqqoslama} \\ \text{narxlarda) ishlab} \\ \text{chiqarish hajmi} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \text{Baza davridagi} \\ \text{yalpi qo'shilgan} \\ \text{qiymat} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Sanoat} \\ \text{mahsulotining} \\ \text{fizik hajmi indeksi} \end{array} / \begin{array}{l} \text{Baza davridagi} \\ \text{narxlarida} \\ \text{(taqqoslama} \\ \text{narxlarda) prognoz} \\ \text{davri qo'shilgan} \\ \text{qiymati} \end{array}$$

Prognoz davridagi joriy narxlarda sanoatdagi qo'shilgan qiymatni hisoblash uchun indeks deflyatorning prognoz qiymatlaridan foydalaniladi.

Mazkur indeks sifatida sanoat korxonalarining ulgurji narxlarining o'rtacha indeksi bo'yicha prognoz ma'lumotlaridan foydalanish kerak bo'ladi.

Baza davri narxlaridagi (taqqoslama narxlarda) prognoz davri yalpi ishlab chiqarish hajmi	=	Sanoat mahsulotining indeks deflyatori	/	Joriy narxlardagi prognoz davri yalpi ishlab chiqarish hajmi
Joriy narxlardagi prognoz davri yalpi ishlab chiqarish hajmi	-	Prognoz davridagi oraliq iste'moli	=	Joriy narxlardagi prognoz davri qo'shilgan qiymati
Qo'shilgan qiymat bo'yicha sanoat mahsulotining indeks deflyatori	=	Joriy narxlardagi prognoz davri qo'shilgan qiymati	/	Baza davri narxlaridagi (taqqoslama narxlarda) prognoz X 100 % davri qo'shilgan qiymati

Qishloq xo'jaligi. Tarmoqning qo'shilgan qiymati prognozi qishloq xo'jaligi yalpi ishlab chiqarishi va yalpi mahsulot ishlab chiqarish prognozi asosida amalga oshiriladi. Tarmoqning yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichi qishloq xo'jaligi mahsulotidan tashqari quyidagilarni ham o'z ichiga oladi:

- o'rmon xo'jaligi;
- baliq xo'jaligi;
- qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlardagi ishlab chiqarish.

Shunga ko'ra, tarmoq yalpi ishlab chiqarish hajmini hisoblash uchun prognoz narxlardagi qishloq xo'jalik mahsulotlari qiymatini o'tgan bir qator yillar yoki so'nggi hisobot davridagi yalpi ishlab chiqarish hajmidagi mahsulotning ulushi bo'yicha hisoblab chiqish kerak.

Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti	=	Qishloq xo'jaligi yalpi ishlab chiqarishi va yalpi mahsuloti hajmi nisbati	/	Yalpi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish hajmi
---------------------------------------	---	--	---	--

Prognoz narxlardagi oraliq iste'mol va qo'shilgan qiymat hisob -kitoblari sanoat bo'yicha hisob -kitoblarga o'zaro hisoblash tarzida amalga oshiriladi.

Yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan mahsulotni o'tgan yilning tegishli davri taqqoslama narxlarida qayta baholash o'tgan yil qiymat hajmlarini xo'jalikning barcha toifalaridagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish fizik hajmi indeksini hisob - kitob qilishning belgilangan uslubi bo'yicha baza davri narxlarida ekstrapolyatsiyalash orqali amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi yalpi ishlab chiqarishi indeks deflyatori sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotining o'rtacha prognoz narxi indeksidan foydalaniladi.

Qurilish. Tarmoq qo'shilgan qiymatini prognozlash yalpi ishlab chiqarish va qurilish pudrat ishlari hajmining prognozi asosida amalga oshiriladi.

Qurilish tarmog'i yalpi ishlab chiqarishini baholash uchun qurilish pudrat ishlari hajmiga quyidagilarni qo'shgan holda hisoblash kerak:

- loyiha qidiruv ishlari qiymati;
- ekspluatatsiyaga oid burg'ulash qiymati;
- boshqa kapital ishlar va sarflar;
- bino va inshootlarni kapital ta'mirlash;
- pudrat tashkilotlari tomonidan bajarilgan ishlarining hajmlari o'z ichiga qo'shilgan qiymat soliqini olsa, u holda takroriy hisobning oldini olish maqsadida QQSni hajmlardan chegirib tashlash lozim.

Tarmoq bo'yicha prognozni tuzish darajasida prognoz narxlaridagi qurilish pudrat ishlari hajmini qator yillar yoki so'nggi hisobot davri mobaynidagi yalpi ishlab chiqarish va qurilish pudrat ishlarining tarkib topgan nisbati bo'yicha yalpi ishlab chiqarishga qadar hisoblab etkazish mumkin.

Ishlab chiqarish.

$$\begin{array}{l} \text{Prognoz} \\ \text{davridagi} \\ \text{qurilish pudrat} \\ \text{ishlari hajmi} \end{array} \times \begin{array}{l} \text{Qator yillar yoki} \\ \text{so'nggi hisobot davri} \\ \text{mobaynidagi yalpi} \\ \text{ishlab chiqarish va} \\ \text{qurilish pudrat} \\ \text{ishlarining nisbati} \end{array} / 100 = \begin{array}{l} \text{Prognoz davri} \\ \text{joriy narxlardagi} \\ \text{yalpi qurilish} \\ \text{ishlab chiqarish} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \text{Prognoz davrida} \\ \text{joriy narxlardagi} \\ \text{yalpi qurilish} \\ \text{ishlab chiqarishi} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Prognoz davrida} \\ \text{qurilish pudrat} \\ \text{ishlarining oraliq} \\ \text{iste'moli} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Prognoz davrida} \\ \text{joriy narxlardagi} \\ \text{qurilish pudrat} \\ \text{ishlarining qo'shilgan} \\ \text{qiymati} \end{array}$$

Yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan mahsulotni o'tgan yilning tegishli davri taqqoslama narxlarda qayta baholash prognozashtirilayotgan davridagi qurilish pudrat ishlarining fizik hajmi (o'sish sur'ati) indeksi bo'yicha o'tgan yilgi qiymat hajmlarini ekstropolyatsiyalash orqali amalga oshiriladi.

Tarmoq yalpi mahsuloti va qo'shilgan qiymati indeks deflyatori ushbu ko'rsatkichlarning joriy va taqqoslama narxlardagi, foizda ifodalangan nisbatiga teng.

Transport va aloqa. Transportning yalpi ishlab chiqarishi va qo'shilgan qiymatini prognozlash transport alohida turlarining yuk va passajirlarni tashishdan olinadigan daromadlarining prognozi asosida amalga oshiriladi.

Prognoz yili narxlaridagi tashishdan olinadigan daromadlar (yalpi ishlab chiqarish)ni transport xizmatlari narxlari va tariflarining prognozashtirilayotgan indeksi hamda yuk va passajirlarni tashish bo'yicha taqdim etilayotgan xizmatlar fizik hajmi indeksidan kelib chiqqan holda aniqlash mumkin.

So'nggi hisobot yili yoki o'tgan bir qator yillar mobaynidagi tashishning alohida turlari bo'yicha oraliq iste'molning yalpi ishlab chiqarishdagi tarkib topgan ulushidan kelib chiqqan holda oraliq iste'mol hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish hamda oraliq iste'mol o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Hududlardagi tarmoq yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatining hisob-kitoblari yuk va passajirlarni transportda tashish turlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Tarmoqdagi o'sish sur'atini hisoblash uchun prognoz hajmlari qiymatini transport xizmatlari tariflaridagi o'zgarishlar indeksiga bo'lish orqali yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatni baza davri taqqoslama narxlariga qayta baholash amalga oshiriladi.

Aloqa. Tarmoqning qo'shilgan qiymatini prognozlash aloqa xizmati yalpi ishlab chiqarishi hamda undan olinadigan daromadlarning prognoz yili narxlaridagi prognozi asosida amalga oshiriladi. Aloqa xizmatidan olinadigan daromadlar tarmoqning yalpi ishlab chiqarishini namoyon etadi.

Daromadlar quyidagi tarzda prognoz qilinishi mumkin:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Baza davrida} & & \text{Aloqa} & & \text{Aloqa} & & \text{Prognoz davrida} \\ \text{joriy} & & \text{tarmog'i} & & \text{xizmati} & & \text{joriy} \\ \text{ishlab chiqarishi} & \times & \text{fizik hajm} & \times & \text{tariflarining} & = & \text{narxlardagi} \\ \text{aloqaning yalpi} & & \text{indeksi} & & \text{o'sish} & & \text{aloqaning yalpi} \\ \text{narxlarda} & & & & \text{indeksi} & & \text{ishlab chiqarishi} \end{array}$$

Aloqa tarmog'i fizik hajmi indeksi hisob-kitob miqdor ko'rsatkichlari (abonentlar soni, aloqa tarmog'ining uzunligi va boshqalar to'g'risidagi prognoz ma'lumotlari)ni baholash asosida amalga oshiriladi.

Qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Oraliq iste'mol o'tgan qator yillar yoki so'nggi hisobot yili mobaynida tarkib topgan ulush bo'yicha hisoblanadi.

Agar aloqa xizmatidan olinadigan daromadlar prognozashtirilgan choqda xizmatning fizik hajmi indeksi to'g'risidagi ma'lumot mavjud bo'lmasa, u holda hisob-kitobni deflyatsiya usuli orqali, ya'ni quyidagi tarzda amalga oshirish lozim bo'ladi:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Baza davrida} & & \text{Aloqa xizmati} & & \text{Prognoz davrida} \\ \text{joriy} & & \text{tariflarining} & & \text{baza davri} \\ \text{narxlardagi} & / & \text{o'sish indeksi} & \times 100 & \text{narxlardagi} \\ \text{aloqaning yalpi} & & & = & \text{aloqaning yalpi} \\ \text{ishlab chiqarishi} & & & & \text{ishlab} \\ & & & & \text{chiqarishi} \end{array}$$

Savdo va umumiy ovqatlanish. "Savdo va umumiy ovqatlanish" tarmog'i hududlar kesimida ichki savdo, ijara shaqobchalari xizmatlari va kinofilmlar prokatini o'z ichiga oladi.

Ichki savdo ulgurji savdo, chakana savdo (sabzavotlarni saqlashni qo'shgan holda), umumiy ovqatlanish, mazkur faoliyat turlari ustidan xo'jalik boshqaruvi, xalq iste'moli mollari ijarasi, savdoni amalga oshirishdagi barcha turdagi vositachilik faoliyatlarini qamrab oladi. U tashkil etilgan bozor (davlat va nodavlat savdo tashkilotlari) hamda tashkil etilmagan bozor (bozorlar, ko'cha savdosi) sifatida hisobga olinadi.

Tarmoqning yalpi ishlab chiqraishi va qo'shilgan qiymatini prognozlash chakana va ulgurji savdo aylanmasini prognozlash asosida bajariladi. Prognozlash chakana va ulgurji savdolar bo'yicha alohida amalga oshiriladi.

Chakana savdoning yalpi ishlab chiqarishi (ichki savdo) tovarlarni sotib olish hamda sotish qiymatlari o'rtasidagi farqni namoyon etuvchi savdo ustamasi (sotilgan tovar qiymatiga qo'shilgan qaq) miqdori orqali o'lchanadi, ya'ni amaliy jihatdan bu savdo tashkilotlarining yalpi daromadini tashkil etadi. Prognoz davri uchun bu daromad (sotilgan tovar qiymatiga qo'shilgan haq) nichakana savdo aylanmasi prognozi hamda yalpi ishlab chiqarishning statistik ma'lumotlar bo'yicha so'nggi hisobot yilidagi chakana savdo aylanmasidagi ulushidan kelib chiqqan holda hisoblash mumkin.

Oraliq iste'mol so'nggi hisobot yilida yalpi ishlab chiqarishdagi ulushi bo'yicha prognoz qilinadi. Qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Qator hisobot yillar davomida yalpi ishlab chiqarishdagi oraliq iste'molning ulushi bo'yicha oraliq iste'mol hisoblanadi (respublika bo'yicha o'rtacha 34,6%).

Qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol o'rtasidagi farqqa teng.

Kinoprokat va ijara shaqobchalari xizmatlari bo'yicha yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatning prognozi uning so'nggi hisobot yilidagi butun tarmoqning yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatidagi ulushi bo'yicha amalga oshiriladi.

Ichki savdoning haqiqiy o'sish sur'atlarini aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatning prognozi uning so'nggi hisobot yilidagi butun tarmoqning yalpi ishlab chiqarishi va qo'shilgan qiymatidagi ulushi bo'yicha amalga oshiriladi.

Boshqa xizmat ko'rsatish tarmoqlari. Boshqa xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlariga qo'llanilayotgan hisob-kitoblar shemasi bo'yicha quyidagi xizmat ko'rsatish tarmoqlari kiritiladi:

Moddiy ishlab chiqarish sohasi xizmat ko'rsatish tarmoqlari:

Moddiy-texnika ta'minoti va sotish;

Geologiya va yer qa'rini kuzatish;

Tayyorlov;

Axborot-texnik xizmat ko'rsatish;

Bozorning amal qilishini ta'minlash bo'yicha umumiy tijorat faoliyati;

Ko'chmas mulk operatsiyalari;

Moddiy ishlab chiqarish sohasining boshqa faoliyat turlari.

Nomoddiy soha xizmat ko'rsatish tarmoqlari quyidagilarga ajratiladi:

Uy joy xo'jaligi;

Kommunal xo'jalik;

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish;

Sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport;

Ijtimoiy ta'minot;

Xalq ta'limi;

Madaniyat va san'at;

Fan va ilmiy xizmat ko'rsatish;

Moliya, kredit, sug'urta, pensiya ta'minoti;

Boshqaruv;
Jamoat birlashmalari.

Boshqa xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarining yalpi ishlab chiqarishi va qo'shilgan qiymatini prognozlash pulli va pulsiz xizmat ko'rsatish bo'yicha alohida amalga oshiriladi.

Pulli xizmat ko'rsatish bo'yicha xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlarning prognoz ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi.

Bepul xizmat ko'rsatish bo'yicha prognozlash budjet bajarilishining sarflar qismi ijtimoiy madaniy tadbirlarga, ma'muriy apparat hamda davlat boshqaruvi idoralarini ta'minlash sarflarining prognoz ma'lumotlariga asoslanadi.

Olingan yakuniy ma'lumotlarni moddiy ishlab chiqarish sohasi tarmoqlarining so'nggi hisobot yilida tarkib topgan xizmat ko'rsatish umumiy hajmidagi ulushi bo'yicha ishlab chiqarishi va qo'shilgan qiymati miqdoriga yetkazib hisoblab qo'yilishi lozim.

Oraliq iste'mol o'tgan qator yillar yoki so'nggi hisobot davrida tarkib topgan yalpi ishlab chiqarishdagi ulushi bo'yicha hisoblanadi.

Pulli xizmatlar haqiqiy o'sish sur'atini aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarish va qo'shilgan qiymatni o'tgan yildagi taqqoslama narxlarda qayta baholash prognozashtirilayotgan davrdagi pulli xizmatlar fizik hajmi indeksi orqali ekstropolyatsiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Bepul (nobozor) xizmatlarni qayta baholash Mehnat bo'limi ma'lumotlari bo'yicha prognozashtirilayotgan davrdagi noishlab chiqarish tarmoqlaridagi bandlar soni indeksi orqali ekstropolyatsiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Mahsulotlarga solinadigan soliqlar

Prognozini amalga oshirish darajasida bozor narxlaridagi yalpi hududiy mahsulotni hisoblash uchun tarmoqlar qo'shilgan qiymati (asosiy narx) yig'indisiga mahsulotlardan olinadigan soliqlarni qo'shish kerak.

Mahsulotlardan olinadigan soliqlar tarkibiga QQS, aksiz soliqli, birja bitimlaridan yiqimlar, reklama soliqli va boshqa soliqlar kiradi.

Bir qator uslubiy va tashkiliy texnologik sabablarga ko'ra, hududlar bo'yicha YaQM hisoblash uchun qator muhim jihatlar tahminiy hisoblanadi, chunki hududiy darajada ishonchli ma'lumotlarning mavjud bo'lmasligi sababli mahsulotlardan olinadigan soliqlarni hisoblash ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi.

Mahsulotlardan olinadigan soliqlarni prognozlash quyidagi soliq turlari bo'yicha alohida amalga oshiriladi:

QQS; aksiz soliqli.

Prognoz yili narxlaridagi soliqlarni prognozlash hududlar bo'yicha budjet bajarilishining daromadlar qismini prognozlash ma'lumotlari bo'yicha amalga oshiriladi.

Taqqoslama narxlardagi qayta baholash ekstropolyatsiyalash usuli orqali amalga oshiriladi. QQS bo'yicha fizik hajm indeksi sifatida tarmoqlar (qishloq xo'jaligidan tashqari) qo'shilgan qiymatining fizik hajm indeksi sifatida tarmoqlar tortilgan indeksi prognozi olinadi. Aksiz soliqli uchun aksiz tovarlarini ishlab chiqarish fizik hajmi yiqma indeksi prognozi olinadi.

$$\begin{array}{ccc} \text{O'rta yilgi} & & \text{Fizik hajm} \\ \text{solliqlar} & = & \text{indeksi} \\ \text{(hisobot)} & & \text{prognozi} \end{array} / \begin{array}{c} \text{O'tgan yildagi} \\ \text{taqqoslama} \\ \text{narxlardagi soliq} \end{array}$$

Indeks deflyator narxlardagi soliq qiymati (budjetning bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotlar)ni taqqoslama narxlarda hisoblangan qiymatga bo'lish orqali aniqlanadi va foizlarda ifodalanadi.

Qisqacha xulosa

Yalpi hududiy mahsulot- muayyan davr mobaynida mintaqada hududida ishlab chiqarilgan tarmoqlar yalpi qo'shilgan qiymatining yig'indisini namoyon etadi. Yalpi hududiy mahsulot yahlit holdagi mamlakat iqtisodiyoti uchun hisoblanuvchi yalpi ichki mahsulot (YaIM) ko'rsatkichining hudud darajasidagi ko'rinishi hisoblanadi, biroq u bilan aynan bir xil bo'lmaydi. Barcha hududlardagi YaIMning yig'indisi butun iqtisodiyot bo'yicha YaIMni tashkil etmaydi. Ular o'rtasida ma'lum uslubiy tafovutlar mavjud. Bu tafovutlar YaIM tarkibida hududlar bo'yicha taqsimlab bo'lmaydigan unsurlarning mavjudligi bilan bog'liq. YaIMni hisoblashda sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa, qurilish, savdo va umumiy ovqatlanish va boshqa tarmoqlar, jumladan xizmat ko'rsatuvchi, mahsulotlarga solliqlarning jamisi hisobga olinadi.

Nazorat uchun savollar

1. YaQMni prognoz qilishda qaysi tarmoq hisobga olinadi?
2. Joriy va taqqoslama narxlarda yalpi hududiy mahsulotni hisoblashning bir-biridan farqi nimada namoyon bo'ladi?
3. YaQMni prognoz qilishda sanoat yalpi ishlab chiqarish hajmi prognozi qanday aniqlanadi?
4. YaQMni prognoz qilishda qurilish tarmog'i yalpi ishlab chiqarishini baholash uchun nimani hisobga olish zarur?
5. Qaysi nomoddiy soha xizmat ko'rsatish tarmoqlari YaQMni prognoz qilishda hisobga olinadi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 2009. 56 b.
2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.
3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.

XVII-BOB. EKONOMETRIK MODELLAR

17.1. Ekonometrik modellarga oid umumiy tushunchalar

Bizga ma'lumki ekstrapolyatsiya usuli asosan prognoz qilinayotgan ko'rsatkichlarni vaqtga bog'liq holda prognozlashni tavsiflaydi. Lekin ko'p qollarda prognoz qilinayotgan ko'rsatkichlarni faqatgina vaqt omiliga boqlab bo'lmaydi. SHunga ko'ra modellarni aynan prognoz jarayonlarining o'zaro aloqador omillariga bog'liq holda ko'rib chiqishni taqozo etadi. Bu o'z navbatida ekonometrik modellarni tuzushga olib keladi. Ekonometrik modellarning eng keng tarqalgan yo'nalishi bu ishlab chiqarish funksiyalaridir. Ishlab chiqarish funksiyasini tuzishdan maqsad bu ishlab chiqarish jarayoni natijasida turli omillarning ta'sirini baholash hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning eng keng tarqalgan yo'nalishi bu ishlab chiqraish resurslaridan samarali foydalanishdir. Ishlab chiqarish funksiyasini tuzish orqali Mehnat resurslari xarajatlari, ishlab chiqarish fondlari, tabiiy resurslaridan rasiional foydalanishga yordam beradi. Ishlab chiqarish funksiyalari natijasiga ko'ra ishlab chiqarish natijaviyligini oshiradi. Tuzilgan model orqali milliy daromadning prognoz ko'rsatkichlarini va boshqa natijaviy iqtisodiy ko'rsatkichlarini qisqa va uzoq muddatga prognozlashtirish imkoniyatigi hisoblaydi. Ishlab chiqarish funksiyasini faqatgina bitta omilga ta'siri hisobga olingan holda tuzilgan model quyidagicha ifodalaniladi:

$$y=f(x) \quad (17.1)$$

Ko'p qollarda ishlab chiqarish ko'p faktorli omillar orqali ifodalaniladi. Ko'p faktorli ishlab chiqarish funksiyalarini umumiy ko'rinishi quyidagichadir:

$$y=(x_1, x_2, x_n), \quad (17.2)$$

17.2. Ishlab chiqarish funksiyalarining asosiy harakteristikasi

Iqtisodiy-matematik tadqiqotlar ishlab chiqarish funksiyalarining o'zaro bog'liqligi va shakliga ko'ra to'liq tahlil qilishga imkoniyat beradi va tadqiqot bo'yicha xulosalar berishga yordam beradi.

Ishlab chiqarishni eng keng tarqalgan funksiyasidan Kobba Duglas funksiyasini ko'rib chihamiz.

Tasavvur qilamizki, butun xalq xo'jaligi bo'yicha yalpi mahsulotni yaratilishida ikki asosiy faktor: yalpi Mehnat xarajati va ishlab chiqraish fondlariga bog'liq. Bunday bog'liqlikni funksiya ko'rinishida quyidagicha ifodalasa bo'ladi:

$$y=a_0x_1^{a_1} x_2^{a_2}, \quad (17.3)$$

bu erda, y , x_1 , x_2 o'zgaruvchi ko'rsatkichlar, x_1 Mehnat xarajatlari, x_2 ishlab chiqarish fondlari hajmi. a_0 , a_1 , a_2 o'zgarmas ko'rsatkichlar, ularning aniq sonini statistik ma'lumotlar korrelyasiion usullar orqali aniqlanadi.

Ishlab chiqarish funksiyalarini prognoz qilishda bitta funksiya tenglama emas, balki bir necha tenglamalar tizimi orqali ifodalanishi lozim.

Ekonometrik tenglamalar tizimini biz shartli ravishda uch ko'rinishga bo'lishimiz mumkin.

Birinchi shakldagi tenglamalar tizimi mustaqil tenglamalar bo'lib, ular alohida alohida ko'rib chiqiladi. Barcha mustaqil yechilgan tenglamalar bitta yagona iqtisodiy matematik modalga birlashadi. Bunday tizimli tenglamalar tizimiga misol qilib, turli

resurslar xarajatlarini aniq belgilangan proporsiyalarda belgilashni taqozo etadi. Agarda ikki resursdan qaysi birining xarajati minimalligini aniqlash lozim bo'lsa, u holda tengsizliklar tizimi quyidagicha bo'ladi:

$$X_1 \geq a_1 y; \quad x_2 \geq a_2 y, \quad (17.4)$$

Ishlab chiqarish jarayonlari tizimini texnologik harakteristikasi xarajatlar koeffisienti orqali aniqlanadi:

$$a_1 = X_1 / y, \quad a_2 = X_2 / y, \quad (17.5)$$

Ikkinchi tipdagi tenglamalar tizimi statik harakterga ega. Bu yerda ikki xil o'zgaruvchilar asosiy hisoblanadi. Bular endogen va ekzogen o'zgaruvchilardir. Endogen o'zgaruvchilar bular tizim ichida o'zgaruvchilar hisoblanadi. Ekzogen o'zgaruvchilar esa tashqi o'zgaruvchilar hisoblanadi.

Uchinchi tipdagi tenglamalar dinamik tizimlar hisoblanib, vaqt oraliqidagi qatorlarni qamrab oladi va o'zgaruvchilarni faqatgina har davrga bog'liq bo'lmay balki oldingi davrga ham bog'liq bo'ladi.

17.3. Iqtisodiy o'sishni ekonometrik modeli

Iqtisodiy o'sishni prognozlash ekonometrik prognoz talablarini hisobga oladi.

U yoki bu darajadagi barqaror iqtisodiy tizimga ega ko'pchilik davlatlarda iqtisodiy o'sishni prognozlashda qo'yidagi turdagi ko'p omilli ekonometrik modellar keng tarqalgan:

$$Y = f(X_1, X_2, \dots, X_n), \quad (17.6)$$

Bir omilli modellar ham keng qo'llaniladi. Masalan, iqtisodiy o'sishning vaqtga bog'liqligini ifodalovchi modellar yoki o'tgan davrga nisbatan ishlab chiqarish fondlari yoki kapital (K) o'zgarishi kam bo'lgan qisqa muddatli davrda tahlil va prognozashtirishda iqtisodiy o'sish va mehnat resurslari (L) orasidagi bog'liqlik modeli.

Ishlab chiqarish funksiyasi shaklidagi model eng keng tarqalgan:

$$Y = A_0 K^\alpha L^\beta, \quad (17.7)$$

α va β ni miqdoriga qarab iqtisodiy o'sishning 3 turi mavjud:

Agar $(\alpha + \beta) = 1$ bo'lganda milliy mahsulot (daromad) ishlab chiqarish omillari (kapital va mehnat) sarfiga mutanosib ravishda oshadi, umumiy iqtisodiy samaradorlik o'zgarishsiz qoladi, ishlab chiqarish faqat ekstensiv kengayib, kapitalning past samaradorligi mehnat resurslari oshishi hisobiga qoplanadi.

Agar $(\alpha + \beta) > 1$ bo'lsa, ishlab chiqarish omillari n marta oshganda, ishlab chiqarish n martadan ko'proq oshadi, ya'ni ishlab chiqarishning o'sishi omillar umumiy xarajatini aks ettiradi. Lekin bu FTT yutuqlarini, ya'ni yangi texnika va texnologiyalarni kiritib, ishlab chiqarish fondlari samaradorligi oshadi yoki fondlarning o'zgarishsiz samaradorligida MU oshadi. Birinchi holatda $\alpha > \beta$ va o'sish fondlarni tejaydi, ikkinchisida $\alpha < \beta$ va o'sish mehnatni tejaydi.

Agar $(\alpha + \beta) < 1$ bo'lsa, ishlab chiqarish o'sishi ishlab chiqarish omillari o'sishiga nisbatan sekinroqdir. Bunda umumiy samaradorlik pasayadi, o'sish dentensifikatsiyasi ro'y beradi.

Ishlab chiqarish funksiyasi $(\alpha + \beta) = 1$ bo'lgan holatni tasvirlash Kobba-Duglas funksiyasi deb ataladi va uni "Makroiqtisodiyot" kursida ko'rib chiqish kerak.

Ikkinchi holda, FTTning tasviri ostida IGFda $(\alpha + \beta) > 1$ da bu tasvirni aks ettiruvchi miqdorni topish kerak. Agar FTT notekis bo'lsa, ICHF quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$Y = AK^\alpha L^\beta e^{\lambda t}, \quad (17.8)$$

Umumiy samaradorlik o'zgarishida ishlab chiqarish fondlari va jonli mehnatning samaradorlik o'zgarishini alohida ko'rib chiqish mumkin:

$$\lambda = \lambda_K + \lambda_L, \quad (17.9)$$

ICHFnning yuqorida ko'rilgan turidan tashqari ishlab chiqarish natijasi (Y) bevosita ishlab chiqarish omillari miqdori orqali emas, balki omillar miqdoriga hamda samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar orqali bilvosita bog'liqlikni ko'rib chiqish mumkin.

Ishlab chiqarish omillari (kapital, mehnat, FTT) birlamchi omillar sifatida, ularga ta'sir etuvchi omillar esa ikkilamchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkilamchi omillarni 2 tomonlama qarab chiqish mumkin.

Bir tomondan ular global omillarning miqdoriga, ikkinchi tomondan ularning samaradorligiga ta'sir etishadi. Omillarni tasniflashda quyidagi misolni keltiramiz:

Ishlab chiqarish sohasida jonli Mehnat:

1. L miqdoriga ta'sir etuvchi omillar:

- a) ish kuni, haftasi, yilining davomi;
- b) ishchi kuchining yosh tarkibi;
- v) ishchi kuchining jins bo'yicha tarkibi.

2. MUga ta'sir etuvchi omillar:

- a) umumiy ta'lim darajasi;
- b) kasbiy ta'lim darajasi;
- v) ko'nikma darajasi (kasb bo'yicha ishlagan vaqt);
- g) Mehnatga haq to'lash darajasi va tizimi.

Ishlab chiqarish fondlari (moddiylashgan mehnat):

1. K miqdoriga ta'sir etuvchi omillar:

a) fondlarning qancha vaqt ishlatilishi va potentsial quvvatlardan foydalanish darajasi;

b) fondlarning aylanma tezligi.

2. Ishlab chiqarish fondlari baholanishiga ta'sir etuvchi omillar:

- a) fondlar texnologik darajasi va ma'naviy eskirish darajasi;
- b) fondlarning tarmoqlararo taqsimlanishi;
- v) fondlarning hududiy taqsimlanishi;
- g) ishlab chiqarish ko'lami.

Omili yondashuvning rivoji ishlab chiqarish funksiyasi usuli takomillashuvidan ko'ra, iqtisodiy va statistik ishlar chuqurlashuvini ko'zda tutadi.

Omil tahlil va prognozlashda tarmoqlararo nuqtai nazarlarga yondashish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, tarmoqlarning omillar va xususiyatlari roli

kuchayadi, oraliq xarajatlar (hom ashyo, yoqilgi, elektrenegiya, yarimfabrikatlar) muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan jonli mehnat va ishlab chiqarish fondlarini differensiiyalash imkoni paydo bo'ladi (masalan, ish kuchini kasblar va malaka darajasiga qarab guruhlash). Uchinchidan bir tarmoq o'sishi boshqa tarmoq o'sishiga asos bo'lgani uchun, omil tahlil tarkibiy tahlil bilan birikib ketadi.

4. Umumiy talabni prognozlash

Yalpi talab - bu, barcha xo'jalik subyektlari (hukumat, uy xo'jaliklari, firmalar), tovar va xizmatlar iste'molchilari sifatida turli narx darajalarida bu subyektlar qancha tovar va xizmatlar sotib olishlarini ko'rsatuvchi modeldir.

"Makroiktisodiyot" kursida yalpi talabning narx va narxdan boshqa omillari mavjudligi ma'lum. YaMMni xarajat bo'yicha aniqlovchi va yalpi talab - ADni hisobga oluvchi bahodan tashqari omillar ko'rsatkichlari o'hshashligiga e'tiborni tortadi:

$$YaIM=C+I_g+G+X_n, \quad (17.10)$$

bu erda, C-shahsiy iste'mol xarajatlari;
I_g-yalpi ichki hususiy investitsiyalar;
G-hukumatni tovar va xizmatlar haridi;
X_n-sof eksport.

Yalpi talab iste'mol, investitsion, davlat xarajatlari va sof eksport yig'indisidan iborat. Agar bu narxsiz omillarni qo'shsa, narxlardagi (o'rtacha tortilgan narx) tovar va xizmatlarga YaTni topamiz. YaMM va AD orasida farq nima? Gap shundaki, iste'mol xarajatlari (C)- YaMM elementi sifatida haralganda, sotilgan, ya'ni talab qilingan tovar va xizmatlar tushuniladi. Bu holda tahlil va prognozlanganda shahsiy iste'mol xarajatlari va iste'mol xarajatlari kabi tushunchalardan foydalanish mumkin. YaMMning iste'molchisini topmagan qismi YaMM hisobida yalpi ichki hususiy investitsiyalarga tovar va xizmatlar zahiralari o'zgarishi investitsiyasi sifatida kiradi. Zahira oshishi ishlab chiqarish (taklif) sotuvdan (talab) oshganini bildiradi va bo' farq YaMM hisob - kitobida hisobga olinishi kerak.

Agar zahiralar kamaysa, bu yil ishlab chiqarish sotuv hajmidan kamligini, ya'ni o'tgan yil zahiralari sotilganini bildiradi. Bunda YaMMni zahiralar kamayishi miqdoriga kamaytirish lozim. Bundan tashqari uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar xarajatlariga faqat ularning amortizasiyasi kiritiladi. Bu ham shu yilda, ham o'tgan davrlarda sotib olingan tovarlarga tegishli. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarning sotilmagan qismi zahiralarga investitsiya sifatida kiritiladi.

Qisqacha xulosa

Ekonometrik modellarning eng keng tarqalgan yo'nalishi bu ishlab chiqarish funksiyalaridir. Ishlab chiqarish funksiyasini tuzishdan maqsad bu ishlab chiqarish jarayoni natijasida turli omillarning ta'sirini baholash hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning eng keng tarqalgan yo'nalishi bu ishlab chiqraish resurslaridan samarali foydalanishdir. Ishlab chiqarish funksiyasini tuzish orqali Mehnat resurslari xarajatlari, ishlab chiqarish fondlari, tabiiy resurslaridan rasiional foydalanishga yordam beradi. Ishlab chiqarish funksiyalari natijasiga ko'ra ishlab

chiqarish natijaviyligini oshiradi. Tuzilgan model orqali milliy daromadning prognoz ko'rsatkichlarini va boshqa natijaviy iqtisodiy ko'rsatkichlarini qisqa va uzoq muddatga prognozashtirish imkoniyatigi hisoblaydi. Iqtisodiy o'sishni prognozlash ekonometrik prognoz talablarini hisobga oladi.

Nazorat uchun savollar

1. Ekonometrik modellarning keng tarqalganmi?
2. Ekonometrik modellarga misol keltiring?
3. Iqtisodiy o'sishni prognozlashni ekonometrik modellar yordamida amalga oshirsa bo'ladimi?
4. Umumiy talabni prognozlash ham ekonometrik model bo'la oladimi?
5. Ekonometrik modellardan O'zbekistonda ko'p foydalaniladimi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.
3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
5. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XVIII-BOB. ILMIY-TEXNIKAVIY TARAQQIYOTNI PROGNOZLASHTIRISH

18.1. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot (ITT)ning mohiyati va davriyligi

Fan va texnikaning rivojlanishini prognoz qilish muhim o'rin tutadi, zotan, ishlab chiqarish samaradorligining oshishi, axolining shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish darajasi va usullari, boshqaruv usullari va vositalari tizimi, tabiiy resurslardan foydalanish va atrof muhitni muhofaza qilish, mamlakatning mudofaa qudratini ta'minlash fan-texnika taraqqiyoti sur'atlarini jadallashishiga bog'liq.

Fan-texnika taraqqiyoti prognozlarini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha guruhlarga bo'lish mumkin.

Birinchi yo'nalish-inson faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida fanning, istiqboldagi davrda eng progressiv hisoblangan asosiy fundamental, amaliy tadqiqotlarining rivojlanishi va iqtisodga joriy etilishi prognozlari (yangi texnika, texnologiyalarning joriy etilishi, ishlab chiqarishning tashkil qilinishi, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalaridagi amaliy tadqiqotlar, alohida mahsulot turlari ishlab chiqarish va h). Uchinchi yo'nalish - hayotning turli sohalarida fan-texnika taraqqiyotining ijtimoiy oqibatlarini aniqlash.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot – bu xo'jalik hayotidagi yangi bilim va erishilgan yutuqlarni ochish va ulardan foydalanishning uzilmas va og'ir jarayonidir. ITT natijasida quyidagi ishlab chiqarish kuchlarining elementining rivojlanishi va mukammallashishi ro'y beradi: mehnat predmetlari va vositalari, ishchi kuchi, texnologiyalar, ishlab chiqarishni tashkillashtirish va boshqarish.

18.2. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning prognozashtirish konsepsiyasi

ITTning bevosita natijasi bo'lib innovatsiya yoki yangiliklar hisoblanadi. Bu ilmiy bilimlar qo'llaniladigan texnika va texnologiyalarning o'zgarishi.

O'z rivojlanish jarayonida ITT bir nechta bosqich etaplaridan o'tgan.

Birinchi bosqich – XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi birinchi sanoat inqilobi. Ilmiy asosda mashinali ishlab chiqarishga o'tish.

Ikkinchi bosqich – XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ikkinchi sanoat inqilobi. Mashina asosidagi ishlab chiqarishni rivojlantirish, ishlab chiqarishning energetik asosining o'zgarishi, texnik baza asosida ilmning rivojlanishi, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish darajasiga o'tish, yangi tarmoqlarni barpo etish.

Uchinchi bosqich – XX asrdagi uchinchi sanoat inqilobi, u o'z navbatida ilmiy-texnik inqilobga aylanib bordi.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot – bu ilmning, ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lgan bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi asosida ishlab chiqarish kuchlarining tubdan sifatli o'zgarishidir.

XX asrning oxirgi 10 yilliklarida sanoat inqilobining yangi to'rtinchi bosqichining belgilari shakllana boshladi.

Uning asosiy belgilari:

- elektronika asosida ishlab chiqarish texnologiyasining o'zgarishi;
- biologik jarayon va tizimlarni o'sib boruvchi masshtablar asosida tartibga solish;

- ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirish;
- energetikaning yangi turlari;
- yangi materiallarni tayyorlash texnologiyasi va boshqalar.

Rivojlanishning barcha bosqichlarida ITT quyidagi shakllarda amalga oshiriladi: evolyutsion, revolyutsion (inqilobiy) va aralash.

ITTning ishlab chiqarish jarayoniga bo'lgan ta'sirining umumiy ko'rinishi bu ekstensiv va intensiv o'sish o'rtasidagi nisbatni ikkinchisining hisobiga o'zgarishidir.

ITTning asosiy natijasi bu – ishlab chiqarishda shakllanadigan va moddiylashadigan iqtisodiy samaraning oshishi.

Ilm va texnika rivojlanishini tartibga solish va prognozlash quyidagi prognoz hujjatlarining tizimi vositasida amalga oshiriladi:

- muddati 15 yilgacha bo'lgan ilmiy-texnikaviy rivojlanishining umumdavlat prognozi;

- 5-10 yilga mo'ljallangan makroiqtisodiy va tarmoq darajasida bo'lgan xususiy ilmiy-texnik prognozlar;

- 10-15 yilga mo'ljallangan davlatning maqsadli ilmiy-texnik dasturlari.

Ko'rsatilgan hujjatlarni davlatning ilmiy-texnikaviy siyosati birlashtiradi.

Ilmiy-texnikaviy rivojlanishning umumdavlat prognozida quyidagilar mavjud:

- mahalliy va jahon ilmiy-texnikasida erishilgan muhim yutuqlarning texnik-iqtisodiy baholanishi;

- ilmiy texnik yutuqlarini xalq xo'jaligida ishlatilishi haqidagi xulosalar;

- ITT bosh yo'nalishlarini va birlamchi tarmoqlararo ilmiy-texnik masalalarni aniqlash;

- bu masalalarni yechish bevosita va yo'llarining variantlari;

- ITTning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholash.

18.3. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni turli rivojlanish bosqichlardagi vazifalari

Prognozda ko'rsatilgan yo'nalishlar mamlakat ilmiy-texnik rivojlanishining uzoq muddatli strategiyasi doirasida global harakterga ega.

Xususiy ilmiy-texnik prognozlarni ishlab chiqarish jarayonida prognozlashtirish obyekti sifatida ITTning turli yo'nalishlari hamda innovatsion siklning asosiy bosqichlari qatnashishi mumkin. Perspektiv (5-10 yil) va yillik xususiy ilmiy-texnik prognozlar ITTni davlat tomonidan tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

Ular boshqarishning barcha darajalarida ishlab chiqarilishi mumkin (mamlakatning xalq xo'jaligi, respublika, viloyat, tarmoqlararo kompleks, tarmoq, tashkilot). Davlatning maqsadli ilmiy-texnik dasturlari umumdavlat va tarmoqlararo harakterga ega bo'lgan eng perspektiv ilmiy-texnik yo'nalishlarning muhim muammolari bo'yicha ishlab chiqariladi. Bu dasturlar texnikaning yangi avlodlarini va bazaviy texnologiyalarni yaratishga yo'naltirilgan bo'lib, yangiliklarning butun innovatsion siklini o'z ichiga oluvchi 10-15 yil muddatiga ishlab chiqariladi. Markaziy, tarmoq, region va davlatlararo ilmiy-texnik dasturlari mavjud.

Davlatning ilmiy-texnikaviy siyosati shu davlatning ilmiy va ilmiy-texnik faoliyatiga bo'lgan munosabatni ifodalaydi hamda ilm, texnika va ilmiy-texnik

yutuqlarini amalga oshirish sohasida O'zbekiston davlat hukumat organlar faoliyatining shakli, yo'nalishi va maqsadlarini aniqlab beradi.

Uning asosiy maqsadlari quyidagilar:

1) Ilmiy-texnik potensialni rivojlantirish, ratsional joylashtirish va samarali foydalanish.

2) Moddiy ishlab chiqarish sohasida progressiv tuzilmaviy o'zgarishlarni ta'minlash, uning samaradorligini va mahsulot raqobatbardoshligini oshirish.

3) Davlat iqtisodiyotini rivojlantirishda ilm va fan- texnikaning hissasini oshirish, muhim ijtimoiy masalalarni amalga oshirish.

4) Mamlakat mudofaa kuchlarini mustahkamlash.

5) Ekologik muhitni yaxshilash va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida asosiy masalalardan biri, ilmiy-texnik faoliyatni moliyalashtirish prinsip va omillaridir.

O'zbekistonda ilmiy va ilmiy-texnik faoliyatni moliyalashtirish Qonunchilik asosida uning maqsadli mo'ljaliga va moliyalashtiruvchi omillarning ko'pligiga asoslanadi.

Fundamental ilmiy izlanishlar asosan, markaziy budjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi. Markaziy ilmiy-texnik dasturlar, asosiy izlanishlar va eksperimental yangiliklar, markaziy budjet mablag'lari, ilmiy-texnik faoliyatni qo'llab-quvvatlash fondi mablag'lari hamda qatnashish ulushiga qarab tashkilotlar, uyushmalar, banklar va boshqa xo'jalik sub'ktlar hisobidan moliyalashtiriladi.

Regional ahamiyatga ega bo'lgan ishlar O'zbekiston subyektlarining budjeti, mahalliy budjet, regional fondlar va qatnashish hissasiga qarab tashkilotlar, uyushmalar, banklar va boshqa xo'jalik sub'ktlari mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Shuningdek, O'zbekistonda davlat, nodavlat va xalqaro ilmiy va ilmiy-texnik faoliyatni qo'llab-quvvatlaydigan fondlar faoliyat ko'rsatadi. Ilmiy va ilmiy-texnik faoliyat grantlar hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin.

18.4. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni prognozlash usullari

Ekstropolyatsiya usullarida turli xil miqdor ko'rsatkichlari va harakteristkalar prognozlash jarayonida qo'llaniladi. Bunda ko'pchilik hollarda prognozchilar muvaffaq qatorlar ekstropolyatsiyasi bilan ish ko'radilar. Bunda iqtisodiy ma'lumotlarni tahlil qilish bosqichida dinamik qatorlarning qonuniyatli harakterini aniqlash, empirik formulalarni tanlash, bu formulalar paramentlarini hamda belgilangan bog'liqliklarni to'g'ri aniqlanganligini baholash kabilar asosiy vazifa hisoblanadi.

Ekstropolyatsiya hodisalar yoki jarayonlarning kelgusidagi holati qonunlar, nazariyalar yohud tajribasini keng yoyishni taqozo qiladi. Ekstropolyatsiya usullarini prognozlanadigan obyektini rivojlantirishning barqaror sharoitida qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Ozgina vaqt uchun prognozlashda shu narsa ko'zda tutiladiki, kelgusidagi sharoitlar mavjud konunlar, nazariyalar va tajribalar taalukli bo'lgan sharoitlardan umuman farq qilmaydi yoki ozgina farq qiladi, ya'ni bu holda ekstropolyatsiya sistemani rivojlantirishning ilgarigi tendensiyalariga tayanadi.

Ekstropolyatsiya quyidagi bir nechta metodlari mavjud: funksional va korrelyatsion aloqalar asosidagi ekstropolyatsiya; taqqoslama metodlar yordamidagi ekstropolyatsiya. Bularning hammasi to'ppa-to'g'ri ekastropolyatsiya usullaridandir. Ular butun davr uchun doimiy bo'lgan taraqqiyot sur'atlari va xususiyatlaridan kelib chiqadi hamda obyektни rivojlantirishga ta'sir qiladigan ko'p tomonlama aloqalarni hisobga olishga qodir emas. Ilgarigi obyektни rivojlantirish dinamikasini aniq aks ettiradigan, aproksimatsiya qiladigan funksiyani belgilash va miqdor jihatdan baholash yo'li bilan olingan matematik modellar ekstropolyatsiyaning asosini tashkil etadi.

18.5. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari

Ilmiy-texnik taraqqiyot innovatsion sikl doirasida oqib o'tadi, ya'ni yangiliklarni yaratish, o'zgartirish, foydalanish va eskirish jarayonida.

Innovatsion sikl qator bosqichlardan iborat: fundamental va qidiruv izlanishlar, amaliy izlanishlar, texnik-iqtisodiy kashfiyotlar, tajribiy ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni tayyorlash, seriyali ishlab chiqarish, yangiliklarning ekspluatatsiyasi va eskirish.

Har bir bosqich masalalarining mahsus hajmi, ularning yechilishini mahsus usullari, qatnashuvchilarning malakasi va tayyorgarlik darajasi hamda tarkibi, mehnat predmeti va vositalarining yig'indisi, moddiy va moliyaviy resurslar, ijro etuvchi uyushmalarning turli xil shakli va ularning faoliyatini boshqarishi bilan harakterlanadi.

Bosqichlarning mahsusligi maqsadlarning harakter va tuzilmasini hamda prognozlashtirish masalalarini va ularni yechish usullarini belgilab beradi.

Fundamental va qidiruv izlanishlar – oldin noma'lum bo'lgan tabiat qonunlarini kashf etishga, jamiyat va inson ongini bilishga yo'naltirilgan bo'ladi va tabiiy ilmiy hamda jamoa jarayonlarning rivojlanish qonunlarini sistemalashtirish, o'rganish va aniqlashni ko'zda tutadi.

Amaliy izlanishlar – o'z ichiga konkret sohadagi qidiruv izlanishlar natijalaridan amaliy foydalanish yo'llarini va ijtimoiy-iqtisodiy samarasini, texnik imkoniyatlarini o'rganishni oladi.

Texnik-iqtisodiy kashfiyotlar – yangi va mukammallashtirilgan buyumlarni, inshootlarni, mehnat unumdorligini o'sishiga, materiallar harakatini qisqarishiga, tabiiy resurslarni ratsional ishlatishga sezilarli ta'sir qiluvchi boshqaruvning tizim va jarayonlarini ta'minlashga imkon beruvchi prospektiv konstruktorlik, texnologik, proyekt va iqtisodiy kashfiyotlarni tanlashni ko'zda tutadi.

Tajribiy ishlab chiqarish – buyumlarni birinchi nusxasini va uning original ko'rinishini, ularning texnik vazifasiga mos kelishini va sifatini sinovdan o'tkazish maqsadida ishlab chiqarilishi.

Ishlab chiqarishni tayyorlash – ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalaridagi ishlab chiqarish korxonalarining qurilishini va obyektlarning rekonstruksiyasining eng muhimlarini tanlash va asoslashning, mehnat va material resurslarning taqsimlashni, investitsiyalarni ta'minlashni, amaldagi korxonalarni rekonstruksiyalarini va yangilarni tezroq ko'rishni o'z ichiga oladi.

Seriyali ishlab chiqarish – mehnat unumdorligini sezilarli oshiruvchi yangi texnika, texnologiya, materiallarni kiritish, materiallar, energiyani tejash, mehnatni

yaxshiroq tashkil etish, asosiy fondlarni ishlatish, ishlab chiqarilgan mahsulotning sifatini oshirishni ko'zda tutadi.

Ekspluatatsiya bosqichida – yangi texnika ishlab chiqarish yoki shaxsiy iste'molga o'tadi. Ma'naviy va jismoniy eskirgan buyumlar seriyali ishlab chiqarish ekspluatatsiyadan olinadi shu bilan yangilikning hayot sikli tugatiladi. ITT ning zamonaviy sharoitlari “izlanish-kashfiyot” siklining vaqtini qisqartiradi hamda yangiliklarning butun hayot siklini ham. Shu bilan birga material, moliya, xomashyo resurslarni cheklash, yaratilgan ishlab chiqarish vositalarning ekspluatatsiya muddatini oshirish masalasini oldinga suradi.

Innovatsion sikl bosqichida yechiladigan masalalarning tahlili ularning ko'p xilligini aniqlab berdi. Ular nafaqat maqsadlari bilan balki faoliyat natijalarining ko'rsatkichlari harakterlari bilan farqlanadi. Tahlildan aniqlasa bo'ladiki, mavjud jarayonlarning shakllanishi, tuzilishi va ularning matematik modellashtirish imkoniyati birinchi bosqichdan oxirgi bosqich tomonga o'sib boradi. Xuddi shu yo'nalishda kashf qilinayotgan yangiliklarni qo'llash bo'yicha qabul qilingan qarorni aniqlanishi oshadi. Shu bilan birga shuni hisobga olish kerakki, prognozlarni usullarini tanlash paytida prognozning chuqurligi katta ahamiyatga ega bo'ladi. Agar prognozashtirilayotgan jarayon evalyutsion deb faraz qilsak, unda statistik va shakllangan usullarni ishaltilishi to'g'ri bo'ladi. Agar prognozashtirish jarayonida notekisliklar mavjud bo'lsa, unda shu sakrashlarni aniqlash va uni amalga oshirish vaqtini baholash uchun ekspert usullarini qo'llash zarur.

Fundamental va amaliy izlanishlarni prognozlash – tizimli tahlil va sintezni qo'llash, ekspert baholar usuli, ssenariy yozish, “maqsad daraxti”ni tuzish yo'li bilan ishlab chiqariladi. Bu muammolar tuzilmasini o'tkazish, maqsadli ketma-ketlikni topish, miqdor baholashning variantlarini olishga, izlanishlarning eng yaxshi yo'nalishini tanlashga imkon beradi.

Texnik-iqtisodiy kashfiyotlar bosqichida prognozashtirish paytida – tarmoqlararo balans usullari qo'llaniladi, “xarajat - chiqarish” va boshqalar.

Yangi mahsulotning iqtisodiy va texnik ko'rsatkichlarining prognozi – ekstrapolyatsiya usullarining kombinatsiyasi, patent xujjatlashirishning tahlili, ilmiy-texnik axborot, ekspert baholash usuli asosida amalga oshiriladi.

Tajribiy ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni tayyorlash, seriyali ishlab chiqarish va ekspluatatsiya bosqichlarida ekspert baholash, omilli tahlil, imitatsion usullar qo'llaniladi. Prognozlarda muhim rolni yiriklashgan balans hisoblarning tizimi o'ynaydi.

18.6. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot rivojlanishini prognoz baholanishi

Ilm va texnika rivojlanishining bosh yo'nalishlari deganda, ilmiy-texnologik rivojlanishga va mamlakat rivojlanishining uzoq muddatli va joriy ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlariga o'z hissasini qo'shuvchi izlanish va kashfiyotlarning sohasi tushuniladi.

O'zbekiston hukumati bilan ilm va texnika rivojlanishining quyidagi bosh yo'nalishlari tasdiqlangan:

- 1) Fundamental izlanishlar;
- 2) Axborot texnologiyalar va elektronika;
- 3) Ishlab chiqarish texnologiyalar;
- 4) Yangi materiallar va kimyoviy mahsulotlar;

- 5) Tirik tizim texnologiyalari;
- 6) Transport;
- 7) Yoqilg'i va energetika;
- 8) Ekologiya va tabiatdan foydalanish.

Undan tashqari har bir yo'nalish texnologiyalar darajasida konkretlashtirilgan. Natijada bir necha yuz texnologiyalardan 70 tasi O'zbekiston iqtisodiyoti uchun eng muhim bo'lgan texnologiyalar tanlab olingan.

Aynan shu bosh yo'nalishlar, jahon tajribasi ko'rsatishicha, XXI asr boshida iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda asosi bo'lgan yangi texnologik bazani shakllantirishda magistral hisoblanadi.

Shuni aytib o'tish kerakki, 70 ta kritik texnologiyalardan 17 tasi O'zbekiston ilmida jahondagi darajasidan ustun turadi:

- aviatsion va kosmik texnika;
- atom energetikasi;
- oqsil preparat va komponentlari;
- biomoslashgan preparatlar;
- biomuhandislik asosidagi biotexnologiya;
- katalizatorlar;
- keramik materiallar va nokeramika;
- membranalar;
- rekombinant vaksinalar;
- eng qattiq materiallar;
- ekstremal sharoitlarda insonni himoyalash va hayotni ta'minlash tizimlari;
- sun'iy intellekt va virtual reallik tizimlari;
- nutq, tekst va ko'rinishlarni aniqlash sistemalari;
- immunokorreksiya texnologiyalari;
- tabiiy-texnogen muhitning monitoring texnologiyasi;
- ekosistemalar iqlimining rivojlanishi va gidrogeologik hamda resurs o'zgarishlarni rivojlanishni prognozlashtirishning texnologiyalari;

Ilm rivojlanishining bu yo'nalishlari O'zbekiston hukumati qarorlariga binoan birinchi navbatda moliyalashtiriladi va rivojlantiriladi. Shunday qilib, quyidagi bosh yo'nalishlarni amalga oshirishning muhim sharti bo'lib, u ilmiy muhitni yetarli darajada moliyalashtirish shartidir.

Moliya resurslarining vujudga kelishini iqtisodiyotning barqarorlashuvi va qat'iy iqtisodiy o'sishni ta'minotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Undan tashqari ilmiy-texnik potensialni oshirish va saqlashni, asbob-uskunalarining o'z vaqtida yangilanishini, texnologik tizimlar va asbob-uskunalarining sifatini belgilab beruvchi mashinasozlikning material-texnik bazasini rivojlantirishni ta'minlash zarur. Faqatgina ko'rsatilgan shartlarni amalga oshirish natijasida mamlakatimizda ITT rivojlanishining prognoz baholari ijobiy bo'lishi mumkin.

Qisqacha xulosa

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot – bu xo'jalik hayotidagi yangi bilim va erishilgan yutuqlarni ochish va ulardan foydalanishning uzilmas va og'ir jarayonidir.

Ilmiy-texnika inqilobi - bu ilmning, ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lgan bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi asosida ishlab chiqarish kuchlarining tubdan sifatli o'zgarishidir.

ITTning ishlab chiqarish jarayoniga bo'lgan ta'sirining umumiy ko'rinishi bu ekstensiv va intensiv o'sish o'rtasidagi nisbatni ikkinchisining xisobiga o'zgarishidir.

ITTning asosiy natijasi bu – ishlab chiqarishda shakllanadigan va moddiylashadigan iqtisodiy samaraning oshishidir.

Davlatning ilmiy-texnikaviy siyosatini shu davlatning ilmiy va ilmiy-texnik faoliyatiga bo'lgan munosabatni ifodalaydi hamda ilm, texnika va ilmiy-texnik yutuqlarini amalga oshirish sohasida mamlakatni xukumat organlarining faoliyatini shakli, yo'nalishi va maqsadlarini aniqlab beradi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti innovatsion bosqichlarni bosib o'tadi. Innovatsion sikl bosqichida yechiladigan masalalarning taxlili ularning ko'p xilligini aniqlab beradi. Taxlil natijalari ko'rsatadiki, mavjud jarayonlarning shakllanishi, tuzilishi, ularni matematik modellashtirish imkoniyati birinchi bosqichdan oxirgi bosqich tomonga o'sib boradi.

Moliya resurslarining vujudga kelishini iqtisodiyotning barqarorlashuvi va qat'iy iqtisodiy o'sishni ta'minotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu bilan birga ilmiy-texnik potensialni oshirish va saqlashni, asbob-uskunalarining o'z vaqtida yangilanishini, texnologik tizimlar va asbob-uskunalarining sifatini belgilab beruvchi mashinasozlikni material-texnik bazasini rivojlantirishni ta'minlash zarur. Yuqorida keltirilgan shartlarni bajarilishigina mamlakatda ITT rivojlanishining prognoz baholarini ijobiy bo'lishini ta'minlaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Ilmiy-texnika taraqqiyoti tushunchasini izohlang?
2. Innovatsiya so'zini ma'nosini izohlang?
3. Ilmiy-texnik taraqqiyoti o'z rivojida necha bosqichni?
4. Siz ilmiy-texnika inqilobini qanday tushunasiz?
5. Oxirgi 10 yilliklarda sanoat inqilobini qanday belgilari shakllandi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.

2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebnik. -T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.

3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.

4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.

5. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

XIX-BOB. IQTISODIY O'SISHHI PROGNOZLASHTIRISH

19.1. Iqtisodiy o'sish, mohiyati, turlari

Milliy ehtiyojlar uzluksiz qondirilishi uchun iqtisodiyot doimo o'sib borilishi talab etiladi. Chunki faqat shu yo'l bilangina kishilar iste'moliga zarur bo'lgan tovar va xizmatlar ko'plab va xilma-xil yaratiladi.

Iqtisodiy o'sish - bu iqtisodiyotning rivojlanishi, ya'ni hayotiy ne'matlar bo'lgan tovar va xizmatlarning ishlab chiqarilishining ko'payib borishidir. Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, iqtisodiyotning istiqbolli tarmoqlari va ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash shakllari va usullari haqidagi masalalar hozirgi zamon iqtisodiyot fanining o'ta bahstalab muammolaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bu muammolar rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan mamlakatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu sohada fikrlar doirasi juda keng bo'lib, davlat aralashuvini cheklashdan tortib (Polsha va Sharqiy Yevropa mamlakatlari tajribalariga suyanadiganlar), to bozor "tanazzulini" bartaraf etishda, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va xorijiy mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni qisqartirishda davlatning o'rni beqiyos ekanligini (Xitoy, Chili va Sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribasiga urg'u beradiganlar) ta'kidlovchilar ham bor.

Iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning rivojlanishi bo'lar ekan, bunga ta'sir etuvchi kuchlar ishlab chiqarish omillaridan boshqa narsa bo'lishi mumkin emas. Shu sababli bu resurslarning miqdori, sifati va ularning naqadar samarali ishlatilishi bog'liq bo'ladi, chunki resurslar ishlab chiqarish omillariga aylanadi. Resurslar ko'payganda tovarlar va xizmatlar oldingidan ko'proq yaratiladi.

Biroq, resurslar cheklanganligidan, ularni to'xtovsiz ko'paytirib bo'lmaydi. Shu sababli resurslardan tejamli foydalanib iqtisodiyotni o'stirish zaruratga aylanadi.

Iqtisodiy o'sish yuz berishi uchun bozor talabiga muvofiq tovar va xizmatlarni yaratish kerak bo'ladi. biz bilamizki, iqtisodiy o'sish YaIM ko'payishini anglatadi. YaIM esa tovar va xizmatlarning bozordagi qiymati, agar ular sotilmasa bozor qiymati yuzaga kelmaydi. Shu sababli bozorbop tovar va xizmatlarni yaratish iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Resurslar kamyob bo'lganidan, ulardan samarali foydalanish iqtisodiy o'sishning asosiy shartiga aylanadi.

Iqtisodiy o'sishni o'sish sur'atiga (dinamikasiga) qarab milliy iqtisodiyotni darajasi hamda resurslarni chegaralanganlik muammolari taxlil etiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu tushunchaga alohida talqin berilmagan.

Ba'zi iqtisodchilar (Makkonnell, Bryu) iqtisodiy o'sishni 2 xil usul bilan hisoblash mumkin, ya'ni:

1. Yalpi milliy mahsulotni umumiy o'sishini hisoblash orqali (yoki sof milliy mahsulotni);

2. Yuqorida hisoblangan ko'rsatkichlarni aholi jon boshiga taqsimlash orqali hisoblanadi deydi.

Boshqa iqtisodchilar esa, iqtisodiy o'sish bu- ishlab chiqarish omillari va mahsulotni miqdoriy o'sishgina emas balki sifat jihatini ham o'z ichiga oladi deydi.

Iqtisodiy o'sishni 3 xil ko'rinishi farqlanadi: ekstensiv, intensiv va aralash (haqiqiy).

1. Ekstensiv o'sish - bu milliy mahsulotni qo'shimcha ishlab chiqarish omillarni ta'sir ettirish yordamida o'stirishdir.

2. Intensiv o'sish - bu milliy mahsulotni texnika, texnologiyalarni takomillashtirish natijasida o'sishini ta'minlashdir.

Xaqiqiy hayotda u yoki bu tipdagi o'sishlar alohida holda bo'lmay, balki bir biriga chambarchas bog'langanlar.

3. Aralash (haqiqiy) o'sish - bu ishlab chiqarish quvvatlarini foydalanilayotgan ishlab chiqarish omillarini miqdoriy hajmini o'sishi hamda texnika, texnologiyalarni takomillashtirish natijasidagi o'sishidir.

Iqtisodiy o'sish- bu iqtisodiy rivojlanishi tashkil etuvchisidir. U YaMMni miqdoriy tomonidan o'sishidir.

Makrodarajada YaMM ni o'sish sur'ati, aholi jon boshiga YaMM ni taqsimotini yillik o'sish sur'ati, YaMM ni yillik o'sishini keltirish mumkin.

$$\text{YaMMning yillik o'sish surati} = (\text{YaMM2} - \text{YaMM1}) * 100;$$

YaMMni aholi jon boshiga taqsimotini yillik o'sish surati
YaMMning yillik qo'shimcha o'sish surati / Aholi soni;

$$\text{YaMMning yillik o'sishi} = (\text{YaMM2} / \text{YaMM1}) * 100;$$

Yuqoridagilardan qaysi ko'rsatkich zarurligi to'grisida fikrlar yuradi. Mumkin bo'lgan variantlar:

- a) yuqori o'sish sur'ati;
- b) nol xolidagi o'sish;
- c) manfiy o'sish sur'ati;
- d) optimal o'sish sur'ati.

Bu ko'rsatkichlarni ko'rib chiqamiz. Birinchi qarashda, yuqori o'sish sur'ati asosiyroqdek ko'rinadi. Bu holda birinchidan mahsulotni sifatini hisobga olish zarur. Ikkinchidan mahsulotni qo'shimcha o'sishida uni tuzilishini hisobga olish zarur.

Iqtisodiy o'sishda nolli o'sish sur'ati material ta'minotini kamaytirsam, bu bilan ishlab chiqarish omillariga sarf xarajatni kamaytirsam, bu yomon emas. Manfiy o'sish- bu milliy iqtisodiyotdagi krizisdan darak beradi. Optimal o'sish- juda yuqori ham emas, juda past ham emas, balki makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi.

19.2. Iqtisodiy o'sishni tavsiflovchi mezonlar

Agar tabiiy boylik e'tibordan qochirilsa, hozirgi paytdagi iqtisodiy o'sish omillari quyidagilardan iborat bo'ladi;

1. Ishlab chiqarishdagi jismoniy kapital sanalgan mashina- uskunalarning texnikaviy darajasi, ularning yuqori unum bera olishi. agar mashina - uskunalar qanchalik mukammal bo'lsa, shunchalik tovar va xizmatlar ko'p yaratiladi.

2. Inson kapitalining sifat darajasi. Inson kapitali bu ishlovchilarning bilim darajasi, ishlash mahorati va tajribasidir. inson kapitali jismoniy kapitaldan farqliroq moddiy shaklga ega emas, uni bilan ko'rib yoki qo'l bilan ushlab bo'lmaydi, u insonni jismida mujassamlashgan bo'ladi, inson tirik ekan unda saqlanib qoladi. Bu

kapital amalda kishilarning mehnat saviyasida ifoda etiladi . eng mukammal texnika ham insoniz ish bermaydi, qayerda ish kuchi sifatli bo'lsa, shu yerda texnida yaxshi natija beradi .

3. Ishlab chiqarishning texnologik usullari. Bu muayyan bozor sharoitida har qanday usullar bilan tovar va xizmatlarni yaratib, ularni o'z vaqtida bozorga yetkazishni talab qiladi. Texnologik innovatsiya (yangilanish) qanchalik tez borsa, boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan taqdirda ishlab chiqarish shunchalik tez o'sadi, chunki mehnat unumdorligi yuksalib, vaqt birligida yaratilgan tovar va xizmatlar ko'payadi. Milliy iqtisodiyot darajasi texnologik innovatsiyaga to'g'ri mutanosiblikda bo'ladi.

4. Investitsiyalar miqdori tarkibi. Ishlab chiqarish investitsiyasi- bu ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yuborilgan moddiy va pul mablag'laridir. Iqtisodiy o'sish investitsiya miqdoriga tugri mutanosiblikda buladi. Biroq, bu investitsiya yangi texnologiyalarga va kerakli sohalarga yuborilganda yuz beradi. Investitsiya kapitalning jamgarilishini bildiradi va bu YaIM muayyan qismini qaytadan ishlab chiqarishga joylashtirilganda yuz beradi. Investitsiyaning YaIMdagi hissasi investitsiya normasi deb ataladi. Agar YaIM 560 mlrd. dollar bo'lib, investitsiya miqdori 112 mlrd. dollar bo'lsa, investitsiya normasi 20% bo'ladi, chunki $112/560 \times 100$ q 20% hosil bo'ladi.

5. Ta'lim darajasi. Iqtisodiy o'sish yuz berishi uchun moddiy va inson kapitalining mukammalligi bir-biriga mos bo'lishi talab qilinadi. Buning uchun ishlab chiqarishning texnologik darajasiga ish kuchining sifati mos tushishi kerak, aks holda yangi texnologiyadan unumli foydalanib bo'lmaydi. Shu o'rinda ta'lim darajasini ko'tarish iqtisodiy o'sish omiliga aylanadi. Ta'lim darajasi kishilarning bilim olish vaqti nechoglik uzun bo'lishiga va eng muhimi olingan bilimning chuqur bo'lishiga bog'liq bo'ladi. AQSh da bir yil mobaynida olingan bilim keyinchalik shu o'qigan kishining ish haqissini 10% oshiradi , chunki bu unumdorlikning oshishiga olib keladi. Bilimdonlar qanchalik ko'p bo'lsa, shunchalik ilmiy kashfiyot va texnologik ixtiro ko'p bo'ladi.

6. Iqtisodiy erkinlik darajasi. Bu bozor kuchlarining erkin amal qilinishi va iqtisodiyotga ta'sirini bildiradi. Erkinlikning poydevorini xususiy mulk tashkil etadi. Shu bois mulkning daxlsizligini, uning o'z egasi manfaati yo'lida ishlatilishini Qonunchilik asosida ta'minlash iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Shu sababli mulkiy huquq himoya qilingan bo'lishi zarurat hisoblanadi. Mulk sohibi undan o'z bilganicha erkin foydalanib, daromad chiqarib olishi kerak. Shundagina u tashabbus ko'rsatib iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi.

7. Iqtisodiyotning ochiqligi. Bu milliy iqtisodiyotni o'zgalor uchun ochiq bo'lishini, bu yerga tashqaridan resurslarning erkin kirib kelishini, eksport va importning kengayib borishini anglatadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida resurslar, jumladan chet el kapitali ishlab chiqarishning kerakli sohalariga yuborilib, ular rivojini tezlashtiradi, bu bilan YaIM ning ko'payib borishini ta'minlaydi. Ochiq iqtisodiyot tashqi savdoning afzalligidan foydalanishga sharoit yaratadi. Shu sababli suv yo'li bilan jahon bozoriga chiqa oladigan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishga erishish nisbatan yengil bo'ladi.

8. Xalqaro bozordagi holat. Bu tashqi bozor kon-yunkturasi bo'lib, bu yerda narxlarni pasayib va oshib turishi eksporti katta mamlakatlardagi iqtisodiy o'sishga ta'sir etadi. Eksport tovarlari narxi oshsa YaIM hajmi ortadi. Bordi-yu ular pasaysa YaIM hajmi ham qisqaradi. Masalan, 2003-2006 yillarda jahon bozorida neft narxining shiddat bilan o'sishi uni eksport qiluvchi mamlakatlar iqtisodiy o'sishiga katta hissa qo'shdi.

9. Mamlakatdagi demografik vaziyat. Iqtisodiy o'sish jon boshiga hisoblangan YaIM ning ko'payishini bildirar ekan, bu aholining soniga ham bog'liq bo'ladi. YaIM jon boshiga ortib borishi zarur. Agar aholi 2% o'sib ishlab chiqarish 5% o'ssa, jon boshiga YaIM 3% ga ortadi. Aholii o'sishining sustlashuvi iqtisodiy o'sishga ko'mak bersa, uning tez o'sishi aks natijaga keltiradi. Shu bois iqtisodiy o'sishga erishish uchun aholining o'sishi tartiblanib turishi talab qilinadi.

Iqtisodiy o'sishning omillari bir xil amal qilmaydi, shu vajdan ular iqtisodiyotga har xil hissa qo'shadi. Ularning aksariyat qismi mehnat unumdorligini oshirish orqali iqtisodiyotni rivojlantiradi.

Iqtisodiy o'sish samaradorligi- bu o'sishga qanday sarflar bilan erishilganligi bo'lib, YaIM o'sishini sarflar o'sishi bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Samaradorlikni aniqlashda, sarflar va natijalar taqqoslanadi. Bu qanday sarf evaziga qanday natija olinganligini anglatadi. Muayyan paytda sarflar samaradorlikka har xil yo'nalishda ta'sir etishi mumkin. O'zbekistonda ham axolining farovonligi yuqori emas. O'ni oshirib rivojlangan mamlakatlardagidek farovon hayotga erishish uchun samaradorlikni muttasil ko'tarish zarur.

19.3. Ishlab chiqarish funksiyasi – iqtisodiy o'sishni prognozlashtirish modeli sifatida

Ishlab chiqarish funksiyasi – bu, iqtisodiy-matematik tenglama bo'lib, ishlab chiqarish o'sishi bilan xarajat o'sishining o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Matematik ishlab chiqarish funksiyasi turli xil shakillarda bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarish natijalari chiziqli bog'lanishga o'xshagan 1 tadan 8 tagacha murakkab ishlab chiqarish funksiyalar bir necha omillarga bog'langan darajali funksiyalardir.

Birgina iqtisodiy o'sishning omillari modellari ishlab chiqarish obyektini prognozlashning sistemasiga, uning majmuga bog'liq bo'lgan dinamikasiga va boshqa biror omilning dinamikasiga asoslangan.

Iqtisodiy o'sishga ko'p omillar ta'sir etadi, shulardan asosiylari: taklif omili, talab omili va taqsimot omili.

Taklif omillariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Tabiiy resurslarning miqdori va sifati (yer, qazilma boyliklari, ob-havo va boshqalar): tabiiy sharoit qancha yaxshi bo'lsa, mamlakat iqtisodiy o'sishiga shuncha imkoniyatlar yuqori bo'ladi;

- Mehnatga layoqatli aholining miqdori va sifati; bunda bog'liqlik tugridan-tugri bo'lishi mumkin;

- Asosiy kapitalning mavjudligi;

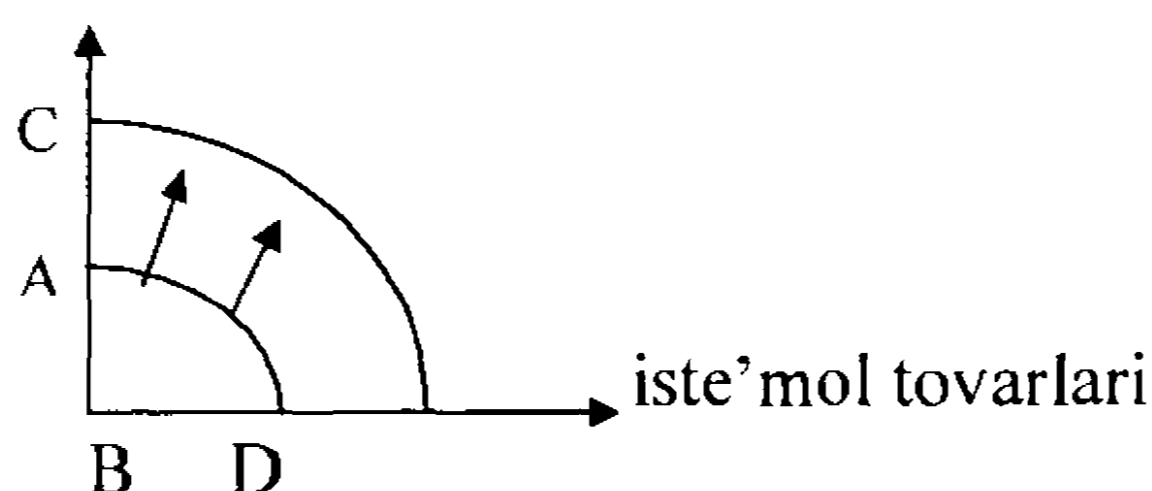
- Mahsulot ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologiyalar darajasi.

Talab omillariga jamiyatning yalpi talabini mahsulot ishlab chiqarish orqali oʻstiruvchi oʻsishni ragʻbatlantiruvchi omillar kiradi:

- Ish haqi qancha yuqori boʻlsa, talab shuncha yuqori;
- Davlatning fiskal siyosatida- soliqlar qancha yuqori boʻlsa, ish haqi shuncha past, shu bilan birga, talab qancha past boʻlsa, iqtisodiy oʻsish yuqori;
- Jamgarmaga nisbatan aholi moyilligi ham haqiqiy talab hisoblanadi, bu degani iqtisodiy oʻsishdir.

Omillar taʼsiriga qarab iqtisodiy oʻsish modellari tuziladi. Ularning 2 xil koʻrinishi mavjud, yaʼni 2 omilli va koʻp omilli. Koʻp omilli model barcha omillarni oʻsishiga taʼsir qiladi. Barcha omillar taʼsirini umumiy holdagi ifodasi ishlab chiqarishi funksiyasini egri chieigi koʻrinishidagi ifodalanishidir. Bu funksiya turli omillarni variantlar koʻrinishida mahsulotlar ishlab chiqarishdir. Taklifga taʼsir etuvchi turli omillar taʼsirining oʻsishi ishlab chiqarish funksiyasini oʻngga yoki chapga surilishiga sabab boʻladi(miqdorning oʻsishi, resurslar sifatini yaxshilanishi va ilmiy texnika progressi) (chizmaga qarang).

Investitsiya tovarlari

Chizma. Ishlab chiqarish funksiyasini egri chizigi - koʻp omilli iqtisodiy oʻsish modeli.

Ikki omilli model faqat mehnat va kapitaldan tashkil topadi. Amerika iqtisodchisi Denisonni fikriga koʻra 2/3 mahsuloti oʻsishi mehnat unumdorligi hisobiga (kapital hisobiga); 1/3- hissasi esa mehnat xarajatlari (mehnat) oʻsishi hisobiga boʻladi. 2 omilli modelni tuzishda 2 xil variantdan foydalanish mumkin: 1-xil variantda ITP (ilmiy texnika progressi) hisobga olinmaydi; 2-variantda - ITP hisobga olinadi.

Agar ITP taʼsir etmasa, sekinlik bilan kapital jamgarishda oxirgi mahsulot hissasi kamayib boradi, bu holat iqtisodiy oʻsishni pasaytiradi. ITP dan foydalanilganda kapital va mehnatni hissasi oʻsganligini, bu esa investitsiya kirib kelishini koʻpaytiradi.

Ishlab chiqarish funksiyasi shaklidagi model: $Y = A_0 \times K_1$, (19.1)

Iqtisodiyotda eng koʻp tarqalgan.

α va β miqdorni oʻzgarishiga qarab iqtisodiy oʻsishni 3 turi mavjud:

Agar $(\alpha + \beta) = 1$ boʻlganda milliy mahsulot (daromad) ishlab chiqarish omillari (kapital va mehnat) mutanosib ravishda oʻsadi, umumiy iqtisodiy samaradorlik oʻzgarishsiz qoladi, ishlab chiqarish faqat ekstensiv kengayib, kapitalning past samaradorligi mehnat resurslari oshishi hisobiga qoplanadi.

Agar $(\alpha + \beta) > 1$ bo'lsa, ishlab chiqarish omillari (n)-marta oshganda, ishlab chiqarish (n)-martadan ko'proq oshadi, ya'ni ishlab chiqarishning o'sishi omillar umumiy xarajatini aks ettiradi.

Birinchi holatda $\alpha > \beta$ va o'sish fondlarni tejaydi, ikkinchisida $\alpha < \beta$ va o'sish mehnati tejaydi.

Agar $(\alpha + \beta) < 1$ bo'lsa, ishlab chiqarish o'sishi ishlab chiqarish omillari o'sishiga nisbatan sekinroqdir. Bunda umumiy samaradorlik pasayadi.

Ishlab chiqarish funksiyasi $(\alpha = \beta) = 1$ bo'lgan holatni tasvirlash Kobba-Duglas funksiyasi deb ataladi.

Ko'rsatkichlar dinamikasi qatorining o'zgarish tendensiyasini izlash turli xil vaqtinchalik funksiyalar yordamida o'tkaziladi.

Kelajakda iqtisodiy rivojlanish sharoitlarini saqlab qolish uchun vaqtinchalik funksiyalar bilan ishlab chiqarish dinamikasini prognozlashtirishda topilgan baholar yoki alohida omillar ekstropolyatsiya qilinadi. Ekstropolyatsiya modellarini 5 yildan 7 yilgacha qo'llanilishi ko'proq foydali va yaxshi natija beradi. Bu usullar uzoq muddatga qo'llanilganda aniqlik darajasi kamayadi

19.4. Iqtisodiy o'sishni prognozlashtirishda makroiqtisodiy modellar

Ko'rib chiqilgan modellar kelajak iqtisodiyotidagi funksional aloqalarni yetarlicha chuqur tushuntirishni talab qiladi. Lekin boshqa ko'rsatkichlar bilan aloqada bo'lmagan alohida ko'rsatkichlarni model tarkibiga kirish yoki kirmasligidan qat'i nazar prognozlashtirish talab qilinadi.

Ko'rsatkichlar dinamikasi qatorining o'zgarish tendensiyasini izlash turli xil vaqtinchalik funksiyalar yordamida o'tkaziladi. Masalan, bunga oxirgi umumiy mahsulotni, fondlar qiymatini va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin.

Kelajakda iqtisodiy rivojlanish sharoitlarini saqlab qolish uchun vaqtinchalik funksiyalar bilan ishlab chiqarish dinamikasini prognozlashtirishda topilgan baholar yoki alohida omillar ekstropolyatsiya qilinishi mumkin.

Oxirgi mahsulot dinamikasining ko'rsatkichlari.

Yillar vaqtinchalik funksiya tenglamalari.

$$t_1 \text{ 65,7 chiziqli } y = 40,2 + 10,8t \quad R = 0,56, \quad (19.2)$$

$$t_1 \text{ 72,2 darajali } y = 33,8 * t^{0,67} \quad R = 0,49, \quad (19.3)$$

$$t_1 \text{ 78,0 ko'rsatkichli } y = 68,616071t, \quad (19.4)$$

$$t_1 \text{ 288,5 parabola } y = 61,9 + 5,04t + 0,30t^2 \quad R = 0,761, \quad (19.5)$$

$$\text{ko'p o'zgaruvchanli 3-darajali } y = 54,5 + 8,68t + 0,15t^2 + 0,01t^3 \quad R = 0,763, \quad (19.6)$$

Ma'lum bo'ldiki, ekstropolatsiya modellarning 5 yildan 7 yilgacha qo'llanilishi ko'proq foydali va yaxshi natijalar beradi. Takror ishlab chiqarish sharoitlari o'zgarish bilan bu usullar uzoq muddatga qo'llanilganda aniqlik darajasi kamayadi. Strategik nuqtai nazaridan bu prognozlashtirishning real jarayonlarini orqaga surish chora - tadbirlari kabi dispersiyaning o'sishini anglatadi. Bunday usullarning biri MGUA va korrelyatsion analiz usullari bo'lib, bu usullarda ularning shart - sharoitlari kuzatilishi shart.

Qisqacha xulosa

Iqtisodiy usish deganda ishlab chiqarish kulamining xal qilinishi, mahsulot ishlab chiqarish va milliy daromadning usishi tushuniladi.

Iqtisodiy usishning omillik modellarining mohiyati mahsulot ishlab chiqarish sur'ati bilan xajmi orasidagi miqdoriy aloqani aniqlashdan iborat.

Iqtisodiy o'sishning omillik modellari ishlab chiqarish obyektini prognozlash tizimini, uning xajmiga bog'liq bo'lgan dinamikasini aniqlab beradi.

Iqtisodiy o'sishni prognozashtirishda ko'p omillik ishlab chiqarish funksiyalari keng ko'lamda foydalaniladi. Ko'rsatkichlar dinamikasi qatorining o'zgarishi tendensiyasini izlash turli xil vaqt funksiyalar orasida o'tkaziladi.

Nazorat uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sishning omilli nazariyasi?
2. Iqtisodiy o'sish turlari?
3. Iqtisodiy o'sish modellari?
4. Ishlab chiqarish funksiyasi va undan iqtisodiy o'sishni prognozashtirishda foydalanish?
5. Iqtisodiy o'sishning iqtisodiy modeli?
6. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozashtirish?
7. O'sish omillarini prognozashtirish?
8. Qanday ko'p omillik iqtisodiy o'sish modellarni bilisiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy- iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 56 b.
2. Abdullaev A.M., Abdurahmanov O.K., Zokirova N.K. Prognozirovaniye i modelirovaniye natsionalnoy ekonomiki. Uchebник. - T.: Fan va texnologiya, 2007. - 576 s.
3. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. - 249 b.
4. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.
5. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. -T.: 2004.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. / Xalq so'zi, 2011 yil 22 yanvar, №16.

2. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – Prezident Islom Karimovning 2009 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2010 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. / Xalq so'zi, 2010 yil 30 yanvar.

3. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustivor maqsadimizdir. – Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. / Xalq so'zi, 2010 yil 28 yanvar.

4. I.A. Karimov. Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 2009. 56 b.

5. O'zbekiston Konstitutsiyasi – biz uchun demokratik taraqqiyot yo'lida va fuqarolik jamiyatini barpo etishda mustahkam poydevori. – Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 17 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi / Xalq so'zi, 2009 yil 6 dekabr.

6. I.A. Karimov. “O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida” “O'zbekiston”. -1995.

7. B.Yu.Xodiyev, A.Sh. Bekmurodov, U.V.G'ofurov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir” nomli ma'ruzalarini o'rganish bo'yicha O'quv-uslubiy majmua. –T.: Iqtisodiyot, 2010. -340 b.

8. B.Yu.Xodiyev, A.Sh. Bekmurodov va boshqalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari” nomli asarini o'rganish bo'yicha O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisodiyot, 2009. -120 b.

9. Bekmurodov, U.V.G'ofurov. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida. -T.: Iqtisodiyot, 2008. -126 b.

10. Abdullaev A.M., Irmatov M.M., Haydarov M.T., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2006. -249 b.

11. Irmatov M.M., Haydarov M.T. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning prognozlashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, 2004.

12. Li A.N. Mahalliy tuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2004.

13. Воркуев Б.Л. Модели макроэкономика. -М.: ТЕИС, 2004. -230с.

14. Т.А.Агапова, С.Ф.Серегина Макроэкономика тесты Учебное пособие изд «АСА», 2003. -357с.

15. Липшиц И.В. Экономика. Учебник для курсов. -М.: ОМЕГА-Л, 2004. - 656с.
16. Н.Л.Шагас, Е.А.Туманова Макроэкономика – 2. Учебное пособие. Выпуск новый Долгосрочный аспект. -М.: ТЕИС, 2004. -122 с. Экономический факультет им М.В. Ломоносова МГУ.
17. Тарасевич Л.С., П.И.Гребенников, А.И.Леусский Макроэкономика Учебник 5-е издание. -М.: Юрайт, 2004. -654 с.
18. Г.А.Куторшевский «Экономика» основы теории. Учебное пособие изд. «Экономика», 2004. -382 с.
19. Под.редакций К.А. Хубиева Экономический рост и фактор развития современной России. М.: ТЕИС, 2004. -726 с.
20. Р.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова Макроэкономика 2-изд. 2004. -376с.
21. Ефимова М.Р. и др. Практикум по общей теории статистика, 2004.
22. Парсаданов Г.А.,Прогнозирование национальной экономики, -М., Высшая школа, 2002.
23. Парсаданов Г.А., Егоров В.В., Прогнозирование национальной экономики. Учебное пособие, 2001.
24. Ершова Т.Л. Рынок ценных бумаг, прогнозирование национальной экономики, 2002.
25. Егоров В.В., Прогнозирование национальной экономики. Учебное пособие, 2001.
26. Методы, модели и систему прогнозирование регионального развития. Учебное пособие, 2003.
27. Гончарова Е.В. Прогнозирование национальной экономики.Учебное пособие, 2003.
28. Т.Г Морозовой, А.В. Пикулькина.Прогнозирование и планирование в условиях рынка. Учебное пособие, под редакцией. М.: «Юнити»-Дана, 2000.

Internet saytlari.

- 1.<http://www.press-service.uz>
- 2.<http://www.uza.uz>
- 3.<http://www.uzland.uz>
4. <http://eduworld.ru/referats/x2/x97640.html>
5. <http://glossary.bank24.ru/video/page.1>

IZOHLI LUG'AT

Akselerator (accelerator) - Iqtisodiyotda iste'molchilik sarf-xarajatlarning hajmi o'zgarishi bilan yuzaga keladigan kapital qo'yilmalari xajmini o'zgarishini tavsif etuvchi ko'rsatgich. Akseleratsiya prinsipining mohiyati shundan iboratki, iqtisodiyotda iste'molchilik xarajatlari dinamikasi investitsiyalar hajmini dinamikasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi: iste'molchilik xarajatlarning sezirarli o'sishi investitsion faolligini yuzaga keltiradi, rag'batlantiradi va aksincha.

Aktivlar (assets) - Iqtisodiy faoliyat subyektlarining pul va moliyaviy mablag'lari, asosiy va aylanma fondlarining qiymati.

Amortizatsiya (depreciation) - foydalanish jarayonida asbob-uskunlar qiymatini eskirgan sayin mahsulot hisobiga o'tkazish jarayoni. Asosiy jamg'armalar iste'mol narxini to'la yoki qisman tiklash uchun amortizatsiya orqali amalga oshiriladigan narxini to'latishi zarur. Asosiy jamg'armalar sarfini qoplash uchun ularga ketgan sarflarini tayyorlanayotgan mahsulotga ketgan sarfni tayyorlanayotgan mahsulotga singdirib borish asosiy jamg'armalarning amortizatsiyasini tashkil etadi. Asosiy jamg'armalarning amortizatsiyasi mahsulot tannarxini o'z ichiga oladi, bu korxonalar, tashkilotlarga asosiy jamg'armalarning moddiy va ma'naviy sarfini qoplash uchun mahsulotlarni sotish orqali mablag' tulashlarga imkon beradi.

Tijorat bank (Commercial bank) - qo'yilmalar shaklidagi pul kapitallari va jamg'armalar hisobiga barcha tarmoq korxonalarini uchun universal bank harakatlarini amalga oshiruvchi kredit muassasasi. Tijorat banki kredit sistemasining yuqoridagi bo'g'inidir. Uning harakatlarida sanoat va savdo korxonalarini kreditlash asosiy o'rnini egallaydi. Bank, shuningdek, komission muomalarni ham olib boradi.

Markaziy bank (Central bank) - Mamlakatlarning jami kredit tizimiga rahbarlik qiladi, davlat pul-kredit siyosatini amalga oshiradi, pul va qimmatbaho qog'ozlar emissiyasini monopoliyada amalga oshiradi.

To'lov balansi (balance of payment) - Bu shunday iqtisodiy tushunchaki, u orqali mamlakatlarning tashqi iqtisodiy munosabatlarining holatini, xalqaro miqyosida to'lovga qobilligini bilishi mumkin. To'lov balansi - bu shunday hujjatki, bunda mamlakatlarning xorijiy davlatlarga - ulashgan va xorijiy davlatlardan kelgan barcha to'lovlarni va tushumlarining haqiqatdagi summasi aks ettiradi. Shartnomalarda ko'zda tutilgan, ammo hali kelib tushmagan to'lovlar yoki tushumlar summasi o'z aksini topadi.

Ishsizlik (unemployment) - Aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi, mehnat rezerv armiyasiga aylanishi.

Ishsizlikning darajasi (unemployment rate) - Ishsizlarning umumiy soning ishchi kuchiga bo'lgan munosabati.

Ishsizlikning tabiiy darajasi (natural rate of unemployment) - real va potensial yalpi milliy mahsulotni o'sishi bir-biriga mos keladigan iqtisodiy rivojlanish davr oraliqlariga xos bo'lgan ishsizlik darajasi. U shuningdek iqtisodiy rivojlanishning haqiqiy va strukturaviy ishsizlik ko'rsatkichlarining yig'indisi sifatida hisoblanishi mumkin. Shuningdek NARU (natural rate of unemployment)-termini ishsizlikning o'smaydigan darajasi ko'rsatkich ham qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich ijtimoiy jihatdan nisbatan neytral bo'lib inflyatsiyani turg'un, barqaror

darajalari hamda real va potensial yalpi milliy mahsulot (YaMM) mos tushishi holatdagi ishsizlik darajasini aks ettiradi.

Friksion ishsizlik (*frictionfl unemployment*) - Bir ishdan boshqa bir ishga o'tish bilan bog'liq bo'lgan vaqtinchalik ishsizlik. Yashirin ishsizlik (*hidden, latent, olisguised*) - ishlab chiqarish jarayonida obyektiv holda ishchilar sonini ham talab etadigan, lekin amalda ishlab chiqarishda ortiqcha bo'lgan ishchilar soni.

Tarkibiy ishsizlik (*structural unemployment*) - Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishni, eskirgan tarmoq va kasblarni bartaraf etilishi, ishchi malakasi pastligi yoki umuman yo'qligi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko'rinishi.

Davlat budjeti (*state budget, local budget*) - asosan davlat (viloyat, shahar, tuman, muassasa, tashkilot va boshqalar) ning ma'lum muddatdagi (yil, kvartal, oy) daromadlari va xarajatlarining pul hisobi.

Budjet taqchilligi (*budget diffcicit*) - Davlat budjetida xarajatlarning daromadlardan ustun bo'lishi budjet taqchilligi deb ataladi.

Yalpi milliy mahsulot - YaMM (*gross national product - GNP*) - iste'molchilarning yil davomida mahsulot yaratish uchun qilgan xarajatlari qiymatini jamlash orqali, ya'ni, mahsulotni umumiy pul qiymati aniqlanishi orqali hisoblanadi. Hozirgi yalpi milliy mahsulotga davlatning tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilgan xarajatlari hamda xususiy investitsiyalar ham qo'shiladi. Daromadlarning, ya'ni, ish haqi, foiz, renta va foyda jamiyat tomonidan mahsulotlar uchun qilingan xarajatlar sifatida qaralib, ularni jamlash orqali hisoblanadi. Hozirgi vaqtda yalpi mahsulotni hisoblashda jamiyatda iqtisodiy o'sishi aniqlanadi, yalpi va xususiy investitsiya tushunchalarni qo'llanmoqdaki, bunda ular yil davomida qurilgan uylar, fabrika, zavod, mashinalar ifoda etadi.

Nominal YaMM (*novinal GNP*) - joriy narxlarda aks ettirilgan yalpi milliy mahsulot.

Real YaMM (*real GNP*) - Solishtirma doimiy narxlar orqali aks ettirilgan YaMM. U joriy narxlarda hisoblangan YaMMni narxlarning o'zgarishi ko'rsatkichi (*inflyatsiya darajasi*) hisobiga to'g'rilash yo'li bilan hisoblanadi.

Potensial YaMM (*potential GNP*) - mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchi hisobiga erishishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi.

YaMM darajalardagi farqlar (*GNP gap*) - potensial va real YaMMni darajalar orasidagi farq.

Tashqi dunyo - shu mamlakatni tashqi iqtisodiy aloqalar olib boruvchi iqtisodiy agentlar bilan birlashtiruvchi institutsional sektor.

Alternativ variantlardan tanlov (*tradeoff*) - tanlab olingan variantni alternativ variantdan voz kechish evaziga amalga oshirilishini taqozo etuvchi qarorni qabul qilish zarurati. Makroiqtisodiy terminlar doirasida iqtisodiy terminlar siyosatni chora-tadbirlarini ishlab chiqish jarayonida u yoki bu g'oyalarni tanlov-muammolarini belgilash uchun ishlatiladi. Masalan, ishsizlikning o'sishi va inflyatsiya jadalligi, foydaning o'sishi yoki ish xaqining olishi orasidagi tanlov muammosi.

Devalvatsiya (*devaluation*) - mamlakat savdo va to'lov balansining keskin yomonlashuvi, valyuta kursining pasayishi bilan bog'liq holda milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishi.

Pul bazasi - MO (monetary base) - Muomaladagi naqd pullar, kaccadagi korxonalarining pullari va milliy bankdagi tijorat bank rezervi.

Muomaladagi pullar (currency) - mamlakatning pul birligi va uning tipi (oltin, kumush, qog'oz): pulga tenglashtirilgan to'lov vositalari: pul hisob-kitoblarini taqozo etadigan xalqaro iqtisodiy ayirboshlash va boshqa aloqalarda qatnashadi.

Deflyatsiya (deflation) - inflyatsiya davrida chiqarilgan muomaladagi qog'oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul- kredit tadbirlarini qo'llash bilan amalga oshiriladi.

Depozitlar (deposits) - omonat asrab qo'yilgan: 1) bank va omonat kassalarga qo'yilgan omonatlar: 2) bank daftardagi yozuvchilar: 3) kredit muassasalariga saqlash uchun topshirilgan qimmatbaho qog'ozlar (aksiya va obligatsiya).

Talab etilgunga qadar saqlanadigan depozitlar (demand deposits) - bankdagi qo'yilmalarda talab etilgungina qadar saqlanadigan pul vositalari.

Dividend (dividend) - hissadorlik jamiyatlari foydasini bir qismi bo'lib, aksiyaning soni va turiga qarab har yili hissadorlar orasida taqsimlanadi.

Diskont (dicount) - markaziy bank tomonidan tijorat banklarga beriladigan qarzlarga qo'yiladigan foiz.

Daromad (income) - ishlab chiqarish natijasida tushgan pul (foyda).

Shaxsiy daromad (personal income) - Jismoniy shaxslarning soliq to'lagunga qadar daromadi.

Milliy daromad (national income) - milliy ishlab chiqarishda olinadigan daromad, yoki iqtisodiyotning barcha turdagi daromadining bahosi.

Daromadning mavjud miqdori (disposable income) - sarf xarajatlar va jamg'armalar uchun ishlatish maqsadida iqtisodiy sektorlarning qo'lida mavjud bo'lgan daromadlar. Daromadlar va to'g'ri soliqlar orasida farq bilan aniqlanadi.

Faktor daromad (factor incomte) - ishchi kuchi kapital mulk, ishlab chiqarish omillarining qo'llanishi natijasida yuzaga keladigan daromad.

Qarzlar - "zayomlar" (borrowing) - ma'lum bir muddatga qaytarib olish sharti bilan berilgan mablag'lar. Qarzlar quyidagicha bo'lishi mumkin: foizsiz tijorat shaklidagi qarzlar, imtiyozli qarzlar hamda ichki va tashqi qarzlar. Iqtisodiy siyosatda qarzlar quyidagi holatlarda foydalaniladi: jismoniy: yuridik shaxslar qarzlari ichki qarzlarga kiradi.

Aholining bandligi (employees) - ijtimoiy ishlab chiqarishni fuqarolik sektorida band bo'lgan va mamlakat qonunchiligi tomonidan aniqlangan normalarga mos ravishda hisobga olinadigan mehnatga layoqatli yoshdagi aholi.

Jami band aholi (employees) - band bo'lgan aholi va harbiy xizmatchilar.

Bandlik darajasi (rate of employees) - bandlarni umumiy sonini mehnatga layoqatlash yoshdagi aholiga nisbati.

Ish haqi (wage , nominal) - pul, qiymat shaklidagi ish haqi.

Real ish haqi (real wage) - narxlar o'zgarishi darajasi hisobiga tuzatish kiritilgan nominal ish xaqi (yoki nominal ish haqidan narxlar o'zgarishi darajasini hisobga olingani).

Import (import) - mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir.

U xalq xo'jaligi, vaqtni tejash, xalq ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko'maklashadi.

Investitsiya (investment) - ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Narxlar indeksi (price index) - ikki har xil vaqt oralig'ida tovar va xizmatlarga narxning muvozanatini o'zgarishini aks ettiruvchi ko'rsatkich.

Iste'mol narxlar indeksi (consumer price index) - o'rtacha oila tomonidan odatda iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar narxining bazis davriga nisbatan o'zgarishini o'rtacha darajasini aks ettiradigan ko'rsatkich, inflyatsiya ko'rsatkichi sifatida ishlatiladi.

Ishlab chiqaruvchilar narxlarining indeksi (producer price index) - bazis davri oralig'ida xom-ashyo materiallar va oraliq tovarlari narxini o'zgarishini o'rtacha darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich. YaIMni maksimal darajada detallashtirilgan komponentlari narxini solishtirma narxlarga o'tkazishda ishlatiladi.

Indekslar- YaIM deflyatorlari (GNP deflators) - YaIM ko'rsatkilarini solishtirma narxlarda aks ettirish uchun ishlatiladigan indekslar guruhi, bularga narxlarni agregat indeksi, YaIM deflyatori narxlari indeksi, iste'molchi narxlar indeksi, shuningdek, maxsus tashkil qilingan indekslar kiradi.

YaIMni deflyatori narxlar indeksi (GNP implicit price deflator) - joriy narxlardagi YaIMni solishtirma narxlardagi YaIMga nisbatan tafsiflovchi ko'rsatkich yoki boshqacha qilib aytganda nominal YaIMni real YaIMga nisbati.

Indeksatsiya (indexation) - iqtisodiyotdagi narxlarni o'rtacha darajasini o'zgarishiga bog'liq ravishda ish xaqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish tizimi.

Inflyatsiya (inflation) - pulning kadorsizlanishi, muomiladagi pulning kadorsizlanishi, pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi. Inflyatsiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi (rate of inflation)- ma'lum vaqt ichida (oy yil) narx darajasi foiz o'zgarishi.

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi (expected rate of inflation) - mavjud ijtimoiy iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflyatsiya darajasi.

Giperinflyatsiya (hyper-inflation) - haddan tashqari inflyatsiya, narxning shuddat bilan o'sishi, pul kadrining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilishning minimal darajaga kelishi bilan harakterlanadi.

Bartaraf etilgan inflyatsiya - boshqariladigan yoki tabiiy, qo'yilgan narxlarni boshqarishga bo'lgan iqtisodiyot doirasida inflyatsion jarayonlarning o'ziga xos ko'rinishi. Direktiv tarzda belgilangan narxlar darajasi saqlangan holda inflyatsiya muomiladagi pul miqdorini ko'payishi va uni sotib olish qobiliyatini kadorsizlanishi orqali namoyon bo'ladi. Bundan tashqari shularning natijasida, ta'siri ostida keskin talabni oshib borishi hamda tovar va xizmatlarning defitsitini o'sib borishi, aholini vaqtinchalik qondirilgan talabini ko'paytirish orqali namoyon bo'ladi.

Doimiy, davomiy inflyatsiya (chronic inflation) - nisbatan yuqori yoki past inflyatsiya darajasi uzoq muddat davomida ushlab turiladigan iqtisodiy vaziyat. Barkarorlikka erishgunga qadar davomli yuqori inflyatsiya darajasiga xos bo'lgan mamlakatlarga misol qilib, Braziliya, Isroil, Meksika, Peru Argentinani keltirish mumkin.

Narxlar korrekcirovkasi (price adjustment) - bozor vaziyati o'zgarishiga narxlarning moslashuv jarayoni.

Qarz berish (crediting) - pul yoki tovarlarni qaytarish sharti bilan ma'lum muddatga berish (qarz ishlatilgani uchun oldindan kelishilgan foizlar tushuniladi).

Tijorat krediti (commercial credit) - qisqa muddatli qarz (1 yil muddatgacha beriladi) sotib olinadigan tovarlariga to'lash uchun pul qarzi ko'rinishda beriladi.

Bank krediti (banking credit) - daromad (%) ko'rinishida olish maqsadida bank tomonidan qarzga pul berish.

Iste'mol krediti (consumer credit) - markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosatining vositasi (instrumenti). U banklar tomonidan berilishi mumkin bo'lgan ichki kredit maksimal miqdorining rasmiy ravishda belgilanishi taqozo etadi.

Likvidlik (liquidity) - turli korxonalar, birlashmalar, firmalar va banklarning o'z qarzini to'lay olish yoki boshqa majburiyatlarini bajara olish imkoniyati.

Makroiqtisodiyot (macroeconomics) - barqarorlashtirish, bir-birlik milliy valyutamizni musahkamlash, kapital qurish dasturi, iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan yangilash yo'lini davom etirish rejasini yoki mulkdorlar sinfini yangilash, Qonunchilik yoki huquqiy tarkibni mustahkamlash.

Soliqlar (taxes) - milliy daromadni taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shaklidir. Soliq budjet va budjetdan tashqari pul fondlarini tashkil etishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Kadrsizlanish (depreciation) - milliy valyutaning narxi chet el valyutalarining bahosidan kamayishi.

Valyuta kursi - mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Nominal almashuv kursi (nominal exchange rate) - milliy valyuta va chet el valyutalari birliklarini odatda mavjud bo'lgan nisbati. Ushbu nisbat ham qat'iy belgilangan, ham chayqalib turuvchi asosda amalga oshirilishi mumkin.

Real almashuv kursi (real exchange rate) - ikkala mamlakatdagi narxlar darajasining o'zaro nisbati, munosabatini hisobga oluvchi almashuv kursi. Solishtirilayotgan mamlakatlardagi nominal almashuv kursini narxlari indekslarini o'zaro nisbatiga bo'lishi orqali hosil bo'ladi.

O'zgaruvchan almashuv kursi (flexible exchange rate) - ichki muvozonatni tiklash maqsadida mamlakat almashuv kursiga ega bo'ladigan xalqaro hisob-kitoblar tizimi.

Belgilangan almashuv kursi (fixed exchange rate) - milliy valyutaning chet el valyutalariga nisbatan an'anaviy tarzda belgilanadigan va o'zgarmas bo'ladigan tizim.

Asosiy fondlar va ularning bahosi (capital stock) - moliyasi turli xo'jalik subyektlari va fuqarolarning pul mablag'ini aniq bir maqsad yo'lida birgalashtirish va ishlatishni bildiradi.

Budjet soliq siyosati (fiscal policy) - budjet siyosatida davlat o'z istagi bilan budjet xarajatlari va daromadlarini shakillantirgan xolda 3 xil budjet siyosati yuritadi. Budjet xarajatlari, transfer xarajatlari shaklidagi xarajatlar. Daromadlar esa uch manbadan kelishi mumkin: soliqlardan, xazina tomonidan, chiqarilmagan qimmatbaho qog'ozlarning sotilishidan va budjet tomonidan ma'lum qismi markaz tomonidan banki emmissiyasi hisobiga yopilishidan. Shunga ko'ra davlat xarajatlar va daromadlarni boshqarish orqali budjet siyosati yuritiladi.

Soliq siyosati - soliq siyosati rivojlantirish uchun kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishda "majburiy jamg'armalar" tashkil qiluvchi asosiy omillardan biridir.

Paritet (parity) - tenglik, teng huquqli, teng vakillik asoslarida biron bir iqtisodiy (siyosiy) harakatda ishtirok etish.

Iste'mol (consumption) - kishilarning iqtisodiy talablarini qondirish jarayonida ijtimoiy mahsulotdan foydalanish, ijtimoiy ishlab- chiqarish jarayoning oxirgi fazasi.

Ist'emol xarajatlari - makroiqtisodiyotda iste'mol xarajalari uy xo'jalik xarajatlari, qurilish xarajatlarini qamrab oladi.

Davlat iste'moli - mahsulot va xizmatlarga ketgan davlat iste'moli xarajatlari, xususiy sektorda ishlab chiqilgan.

Oraliq iste'mol (intermediate consumption) - ishlab chiqarishni bir bosqichida ishlab chiqarilgan mahsulotlarini ishlab chiqarishni boshqa bosqichida mehnat predmetlari sifatida ishlatilishi.

Ortiqcha taklif (excess suply) - mavjud narxlarda tovar va xizmatlarni taklifi ularga bo'lgan talabdan ustun bo'ladigan iqtisodiy vaziyat. Shuningdek, ortiqcha ishlab chiqarishi deb ham ataladi.

Jami taklif (aggregate suply) - mamlakatda ishlab chiqilgan hamma tovar va xizmatlarni jami qiymati, shuningdek, milliy mahsulot deb ham ataladi.

Foyda (profit) - qo'shimcha mahsulotning pul shakli: korxonalar, tarmoq va butun xalq xo'jaligi ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining umumlashtiruvchi ko'rsatkich. Korxonaning moliyaviy ahvoli, iqtisodiy rag'batlantirish fondini shakillantirish imkoniyatlari, budjet va yuqori turuvchi organlar bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi foyda hajmiga bog'liq.

Xususiylashtirish (privatization) - davlat mulkini, iqtisodiyotdagi davlat sektorini xususiylashtirishi. Xususiylashtirish davlat mulki monopoliyasini tugatish, erkin sohibkorlik tashabbusiga yo'l ochish, bozor iqtisodiyoti rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Mehnat umumdorligi (labour productivity) - mehnatning mahsulotligini, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi umumlashma ko'rsatkichlardan biri.

Ishlab chiqarish funksiyasi (production function) - mahsulot ishlab chiqarish uchun mazkur korxonaga zurr bo'lgan barcha kishilar va mehnat qurollari harakatlarining majmui.

Foiz (interest) - daromad, o'z mulkining boshqa jismoniy va huquqiy shaxslarga foydalanishga berib va shundan foyda olish.

Foiz stavkasi (interest rate) - kredit yoki qarz stavkasi kapitali evaziga to'lovni foiz ko'rsatkichi. Odatda, qarzga olingan pul belgisini bir- birligiga to'g'ri keladigan yillik to'lovni aks ettiradi.

Nominal foiz stavkasi (nominal interest rate) - ma'lum davr ichida (oy, yil) qarzga olingan pul birligiga to'langan pul miqdori. Depozit schyotlarda va qimmatli qog'ozlarda aktivlarni nominal qiymati o'simtasi belgilanishiga foiz stavkalari deyiladi.

Real foiz stavkasi (real interest rate) - ma'lum davr ichida depozit schyotlaridagi va qimmatli qog'ozlaridagi aktivlarni real qiymati o'sishi yuz beradigan foiz stavkasi: nominal foiz stavkasidan shu davr oralig'ida kutilayotgan nominal foiz stavkasi.

Ishchi kuchi (labour force) - odamlarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida u ishga soladigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ishchi kuchi hissasi (labour force rate) - odamlarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida u ishga soladigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ish vaqti (hours of work) - ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining ishlagan vaqt hajmi.

Ish vaqtining umumiy soatlar soni (total hours of work) - o'rtacha statistik ishlovchi band bo'lgan ish vaqtini o'rtacha soatlar soni.

Bozor munosabati (market clearing) - bozordagi talab va takliflarning miqdoran va tarkibiy jihatdan bir-biriga muvofiq kelishi. Agar shunday muvofiqlik bo'lmasa, bozor muvozanati izdan chiqqan bo'ladi.

Sarf-xarajat balansi (spending balance) - makroiqtisodiyotda YaIM ni ishlab chiqarishga ketgan jami xarajatlari va yaratilgan yalpi milliy mahsuloti oxirgi iste'mol maqsadida ishlatilishi orasidagi balans.

Ratsional kutishlar (rational expectations) - ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'zlarida mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar asosida eng ratsional tarzda o'z iqtisodiy xulq atvorini rejalashtiradilar deb ta'kidlovchi nazariya.

Bank rezervlari (reservers) - bankda saqlanayotgan naqd pullarni, markaziy bankda saqlanayotgan foizsiz depozitlarni o'z ichiga oladi.

Revolvatsiya (revaluation) - mamlakat pul birligi rasmiy kursini chet el valyutalariga nisbatan oshirish.

Iqtisodiy o'sish - real milliy daromadning yoki real milliy daromadni (mahsulotni) aholi jon boshiga o'sishi sifatida aniqlash mumkin.

Import qilishga moyilik (propensity to import) - daromadda importga qaratilgan xarajatlar hissasi.

Investitsiyalarga bo'lgan moyillik (propensity to invest) - iste'mol xarajatlarning daromaddagi hissasi.

Iste'mol qilishga moyillik (propensity to consume) - iste'mol xarajatlarining daromaddagi hissasi.

Jamg'armaga moyillik (propensity to save) - daromadga jamg'arma hissasi qanchani tashkil etishi.

Mulk (property) - qiymatga ega bo'lib, biron bir shaxsga narsasiga qarashli bo'ladi.

Pasayishi (recession) - iqtisodiy aktivlikning pasayishi bo'lib o'sishi bilan harakterlanadi.

Pulga bo'lgan talab (demand for money) - mamlakat aholisi jamg'arish va iste'mol qilish, oldi-sotdi va har xil iqtisodiy bitimlar tuzish uchun egalik qilmoqchi bo'lgan miqdori. Iste'mol, foiz stavkasi, operatsion xarajatlar va boshqa funksiyalar bilan ifodalanadi.

Ortiqcha talab (excess demand) - mavjud narxlar holatida tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab takliflardan ustun bo'ladigan iqtisodiy vaziyat. Shunigdek defitsit deb ham ataladi.

Jami talab (aggregate demand) - mamlakatni real sotib olish qobiliyatini aks ettiruvchi ko'rsatkich. Jami xarajatlar deb ham ataladi. Unga davlatning iste'mol xarajatlari, xususiy sektor iste'moli, jami invenstitsiyalar va eksport-import xarajatlar savdosi kiradi.

Solishtirma afzallik (comparative advantages) - ayrim iqtisodiy agentlarning tovar va xizmatlarni kamroq xarajatlar evaziga ishlab chiqarish xususiyati. Makrodarajada solishtirma afzalliklar prinsipi ishlab chiqarish va eksportni samarali strukturasi shakllantirish uchun qo'llaniladi.

Subsidiya (subsidy) - davlat budjeti hisobidan korxonalar, tashkilotlar va xorijiy davlatlarga beriladigan mablag'. Subsidiya bozor iqtisodiyotini tartibga solish vositasi hisoblanadi.

Uzoq muddat davomida ishlatuvchi tovarlar (durable goods) - iste'molchilarga uzoq vaqt xizmat qiladigan (1 yildan kam) tovarlar. Uzoq vaqt xizmat qiladigan tovarlarga avtomobil, xolodilniklar va boshqa maishiy xizmat turlari kiradi.

Ichki iste'mol uchun mo'ljallangan tovarlar (nontraded goods) - tashqi bozorda sotishga mo'ljallanmagan, ichki iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar

Savdo balansi (merchandise trade balance) - bunda eksport va importdan keladigan tushumlar va to'lovlar o'z aksini topadi. Savdo bitimida ko'zda tutilgan, ammo joriy davrda amalga oshirilmaydigan to'lovlar va tushumlar balansda o'z aksini topmaydi.

Savdo balansining difitsiti (trade deficit) - hisob davrini oxiriga kelib import bo'yicha qilingan jami xarajatlarni eksport daromadlardan ustun kelish vaziyatigacha iqtisodiy templarning o'sishi bilan harakterlanadi.

Savdo balansini ijobiy saldosi (trade surplus) - hisobot davrining oxiriga kelib eksport bo'yicha jami daromadlar import bo'yicha xarajatlardan ustun kelishi vaziyati.

Transfert to'lovlari (transfer payment) - o'tkazma to'lovlar, ya'ni davlat budjetidan aholiga va xususiy tadbirlarga beriladigan to'lovlar.

Filips egri chizig'i (Phillips curve)- inflyatsiya darajasi dinamikasi va ishsizlik darajasi dinamikasi yoki real YaIMni potensialidan og'ishi orasidagi o'zaro bog'liqlikni tafsiflaydi va grafikga ifodalab beradi.

Baho, narx (price) - tovar qiymatning pul orqali ifodalashi. Mahsulot ishlab chiqarish uchun O'zbekistondagi xarajatlarni va foydani ko'rsatadi.

Asosiy narx (base price) - xalq xo'jaligini rivojlantirish va statistik hisob olib borishda, indekslarni hisoblash va to'lashgacha hisoblangan narx.

Ishlab chiqaruvchilar narxi (producers price) - o'z ichiga tovar va xizmatning bazis narxini, soliqlarni qamrab oladi va subsidiyalar olib tashlanadi.

Bozor narxi (market price) - iqtisodiyotda jami talablarning o'zgarish holda qoluvchi narxlar.

Qimmatbaho qog'ozlar (securities) - uning egasiga qandaydir kapital yoki mol-mulkka egalik qilishining huquqini tasdiqlovchi va foiz dividend ko'rinishda daromad keltiruvchi xujjatdir.

Sanoat sikli (business cycle) - hozirgi davr iborasida iqtisodiyotni doimiy bo'lmagan holda qaytarib turuvchi iqtisodiyotni turli rivojlanish bosqichlari. Umumiy ishbilarmonlik faolligini oshishi va tushumlaridan, pasayishlaridan iborat.

Cof milliy mahsulot (net product) - makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u YaIMni va amortizatsiya ajratmalarni jami miqdorini ayirmasi hisoblanadi.

Yopiq iqtisodiyot (closed economy) - tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'lmaydigan iqtisodiyot.

Ochiq iqtisodiyot (open economy) - tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy va moliyaviy aloqalarga ega bo'lgan iqtisod.

Kapital eksporti - tijorat maqsadida amalga oshirish.

Eksport (export) - tashqi bozorda tovarlar, xizmatlar va kapitallarni realizatsiya qilish maqsadida chetga chiqarish.

Tovar eksport qilish - ichki ishlab chiqargan mahsulotlarni chetga sotish hamda xorijdagi sheriklarga ishlab chiqarish va talab harakteriga ega bo'lgan xizmatlarni ko'rsatish.

Shaxs sarmoyasi - kapital sifatida yondashuv ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi. Uning salbiy tomoni shundan iboratki, bunday qarashlarni sotsial muammolar va mehnatdan kapital tomonidan ekspluatatsiya qilishi haqidagi fikrlarga ulanib ketishiga olib keladi. Bu yerda kapital mehnatni ekspluatatsiya qilar ekan, u holda inson kapitali ham mehnatni ekspluatatsiya qilish haqidagi fikrlarni keltirib chiqarishga urinib ketishadi. Insonga kapital sifatida yondashuvning ijobiy tomoni shundan iboratki, bunday yondashuv resurslardan samarali foydalanishni va ularning oqilona taqsimlanishini ta'minlaydi.

ILOVALAR

1-ilova

O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari (o'tgan yilga nisbatan foiz hisobida)

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
Yalpi ichki mahsulot (YaIM)	103,8	107,0	108,5
Sanoat ishlab chiqarish	105,9	107,3	108,3
Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi	103,1	105,4	106,8
Asosiy kapitalga investitsiyalar	101,0	107,0	109,2
Davlat budjetining bajarilishi darajasi (YaIMga nisbatan %)	-1,0	0,1	0,3
Inflyatsiya darajasi (o'tgan yilning dekabr oyiga nisbatan)	28,2	7,8	7,3

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi va Prezident I.Karimovning 2011 yil 22 yanvardagi VMsi majlisidagi maruzasi. /Xalq so'zi. 2011 yil, 23 yanvar, №16.

Qoraqalpog'iston Respublikasi

Qoraqalpog'iston (avtonom viloyat) 1925-yil 16-fevralda tashkil etilgan. 1993 yil 9 aprelda avtonom viloyatdan Qoraqalpog'iston Respublikasiga aylantirilgan. Poytaxti – Nukus shahri. Yirik shaharlari: Nukus sh. (272,2 ming kishi). Toxiatosh sh. (47,6 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: kimyo, elektrenergetika, qurilish materiallari, yengil, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: sholichilik, paxtachilik, g'allachilik, polizchilik, qorako'lichilik, qo'ychilik.

Qoraqalpog'iston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	109,3	523,5	1389,8
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	44,2	198,8	406,7
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	36,7	198,1	482,3
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	2,4	39,4	60,8
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	52,2	156,8	684,3
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	7,8	25,9	207,5
Aholi soni	1530	1575	1631
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	489,0	533,9	581,7
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	18,4	59,4	230,5
Eksport (mln. AQSh. doll.)	52,6	58,2	90,9
Import (mln. AQSh. doll.)	56,5	27,3	24,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Andijon viloyati

Andijon viloyati 1941-yil 6-martda tashkil etilgan. Markazi – Andijon shahri. Yirik shaharlari: Andijon sh. (373.7 ming kishi). Asaka sh. (57,4 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: mashinasozlik va metallni qayta ishlash, kimyo, yengil, elektrenergetika, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, ipakchilik.

Andijon viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	242,3	1121,1	3679,6
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	155,7	1177,5	4209,5
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	148,6	585,5	15599,6
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	1,7	25,6	73,6
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	200,3	497,4	1623,3
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	23,7	141,6	720,1
Aholi soni	2223	2382	2 549
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	827,7	954,8	1113,6
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	23,5	65,8	352,2
Eksport (mln. AQSh. doll.)	126,9	398,9	636,3
Import (mln. AQSh. doll.)	245,7	571	1459,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Buxoro viloyati

Buxoro viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan. Markazi – Buxoro shahri. Yirik shaharlari: Buxoro sh. (267,1 ming kishi). Kogon sh. (55,2 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: (neftni qayta ishlash), yengil, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, qorako'lchilik, qo'ychilik, ipakchilik.

Buxoro viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	207,6	1014,8	3376
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	126,1	517,0	1376,6
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	106,9	538,5	1456,0
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	3,3	28	1368,0
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	78,7	297,9	1304,9
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	16,4	86,5	395,5
Aholi soni	1442	1530	1613
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	585,9	668,6	771,1
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	30,2	149,5	569,5
Eksport (mln. AQSh. doll.)	180	170,4	336,9
Import (mln. AQSh. doll.)	98,5	47,5	322,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Jizzax viloyati

Jizzax viloyati 1990-yil 16-fevralda tashkil etilgan. Markazi – Jizzax shahri. Yirik shaharlari: Jizzax sh. (146,7 ming kishi), G'allaorol sh. (23,6 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: mashinasozlik, kimyo, yengil, qurilish materiallari, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, polizchilik, qo'ychilik, go'sht-sut chorvachiligi.

Jizzax viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	83,3	504,7	1389,1
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	20,5	192,6	390,7
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	66,2	339,2	827,3
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	5	4,8	31,6
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	30,2	126,1	589,3
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	5,6	30,7	171,6
Aholi soni	997	1056	1117
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	295,0	332,5	381,5
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	7,1	33,3	210,2
Eksport (mln. AQSh. doll.)	37	69,4	191
Import (mln. AQSh. doll.)	17,4	5,8	37,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Qashqadaryo viloyati

Qashqadaryo viloyati 1964-yil 7-fevralda tashkil etilgan. Markazi – Qarshi sh. Yirik shaharlari: Qarshi sh. (237,9 ming kishi), Shahrisabz (101,9 ming kishi), Koson sh. (65,9 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: yoqilg'i, qurilish materiallari, yengil, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, qo'ychilik, ipakchilik.

Qashqadaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	235,9	1326,4	4865,1
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	159,8	1436,3	3958,8
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	101,5	558,3	1329,8
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	39	54	508,7
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	105,6	365,8	1316,5
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	12,7	69,3	377,1
Aholi soni	2216	2424	2616
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	725,0	821,7	974
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	34,2	153,2	679,5
Eksport (mln. AQSh. doll.)	116,8	246,1	337,6
Import (mln. AQSh. doll.)	232,1	56,6	94,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Navoiy viloyati

Navoiy viloyati 1992-yil 27-yanvarda tashkil etilgan. Markazi – Navoiy sh. Yirik shaharlari: Navoiy sh. (131,0 ming kishi), Zarafshon sh. (72,4 ming kishi), Nurota sh. (34,3 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: rangli metallurgiya, kimyo, elektrenergetika, qurilish materiallari, yengil.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, qorako'lchilik, qo'ychilik.

Navoiy viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	146,8	1099,4	3276,6
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	210,8	1714,8	3515,6
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	48,7	258,3	692,3
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	9,3	53,9	438,0
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	42,1	168,8	871,4
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	6,9	47,4	226,4
Aholi soni	794	816	851
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	322,1	376,6	408,8
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	16,6	90,3	421
Eksport (mln. AQSh. doll.)	228,9	339,4	548,7
Import (mln. AQSh. doll.)	212,5	291,9	373,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Namangan viloyati

Namangan viloyati 1967-yil 18-dekabrda tashkil etilgan. Markazi – Namangan sh. Yirik shaharlari: Namangan sh. (441,3 ming kishi), Chust sh. (78,1 ming kishi), Chortoq sh. (56,2 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: yengil, oziq-ovqat, qurilish materiallari, mashinasozlik.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, ipakchilik.

Namangan viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	171,6	715,5	2426,6
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	67,8	330,5	748,7
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	126,2	420,7	1162,9
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	1	13,2	36,0
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	98,3	322,8	1318,8
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	11,9	73,9	434
Aholi soni	1959	2110	2259
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	609,0	693,7	815,7
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	20,5	70,4	340,9
Eksport (mln. AQSh. doll.)	77,1	78,9	330,2
Import (mln. AQSh. doll.)	25,6	34,4	144,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Samarqand viloyati

Samarqand viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan. Markazi – Samarqand sh. Yirik shaharlari: Samarqand sh. (399,8 ming kishi), Kattaqo'rg'on sh. (7,7 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: mashinasozlik, metallni qayta ishlash, yengil, kimyo, qurilish materiallari, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: g'allachilik, paxtachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, qorako'lchilik, ipakchilik.

Samarqand viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	263,8	1156,9	3813,1
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	97,8	383,6	1575,2
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	162,2	751,8	992,5
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	5,7	369	40,2
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	153,0	423,5	1602,9
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	20,8	127,6	706,6
Aholi soni	2719	2917	3120
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	921,0	1050,1	1230,7
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	31,9	78,4	499,5
Eksport (mln. AQSh. doll.)	135,5	147,8	109,2
Import (mln. AQSh. doll.)	113,2	90,7	343,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Surxondaryo viloyati

Surxondaryo viloyati 1941-yil 6-martda tashkil etilgan. Markazi – Termiz sh. Yirik shaharlari: Termiz sh. (130,6 ming kishi), Denov sh. (81,5 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: yoqilg'i, yengil, oziq-ovqat, un-yorma, qurilish materiallari.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, bog'dorchilik (subtropik o'simliklar) va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, qo'ychilik, ipakchilik.

Surxondaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	165,8	724,4	2229,3
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	43,1	219,1	614,3
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	117,4	481,1	1249,8
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	1,4	10,7	62,6
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	76,3	308,8	1282,6
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	10,4	57,6	223,2
Aholi soni	1774	1929	2075
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	574,8	651,7	781,1
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	16,7	75,9	315,8
Eksport (mln. AQSh. doll.)	91,9	147,2	268,0
Import (mln. AQSh. doll.)	13,3	12,1	30,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Sirdaryo viloyati

Sirdaryo viloyati 1963-yil 16-fevralda tashkil etilgan. Markazi – Guliston sh. Yirik shaharlari: Guliston sh. (7,3 ming kishi), Sirdaryo sh. (35,1 ming kishi), Yangiyer sh. (32,4 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: elektrenergetika, yengil, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi.

Sirdaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	85,2	390,6	1008,3
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	62,1	296,6	386,7
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	50,7	239,7	601,5
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	3,7	9,6	39,8
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	32,6	87,8	410,0
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	2,9	18,8	95,6
Aholi soni	653	681	713
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	248,3	280,1	320,2
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	9,0	22,4	122,3
Eksport (mln. AQSh. doll.)	123,5	58,2	144,6
Import (mln. AQSh. doll.)	51	12,7	69,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Toshkent viloyati

Toshkent viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan. Markazi – Toshkent shahri. Yirik shaharlari: Chirchiq sh. (143,5 ming kishi), Angren sh. (167,4 ming kishi), Olmaliq sh. (124,6 ming kishi), Bekobod sh. (88,2 ming kishi), Yangiyo'l sh. (64,6 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: qora va rangli metallurgiya, elektrenergetika, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, kimyo, qurilish materiallari, yengil, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, g'allachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, parrandachilik, ipakchilik.

Toshkent viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	351,5	1820,5	5571,1
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	310,4	1795,4	4209,2
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	183,8	654,5	2073,7
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	18,9	55,9	253,0
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	176,6	593,7	2363,0
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	21,3	95,8	482
Aholi soni	2385	2482	2585
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	595,8	1015,4	1157,6
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	24,9	124	457,5
Eksport (mln. AQSh. doll.)	379,2	653,8	1741,8
Import (mln. AQSh. doll.)	387,8	516,3	1139,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Farg'ona viloyati

Farg'ona viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan. Markazi – Farg'ona shahri. Yirik shaharlari: Farg'ona sh. (234,7 ming kishi), Qo'qon sh. (221,4 ming kishi), Marg'ilon sh. (202,5 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: yoqilg'i, kimyo, yengil, qurilish materiallari, oziq-ovqat, shisha, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: g'allachilik, paxtachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-sut chorvachiligi, parrandachilik, ipakchilik.

Farg'ona viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari.

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	374,2	1419,0	4095,5
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	248,4	1033,2	2712,1
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	146,6	572,9	1281,3
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	14,3	16,4	155,4
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	237,1	594,5	1888,4
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	20,2	119,8	612,1
Aholi soni	2709	2890	3075
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	1022,0	1170,6	1346,4
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	29,2	84,4	465,2
Eksport (mln. AQSh. doll.)	185,9	206,2	450,8
Import (mln. AQSh. doll.)	89,1	107,1	470,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Xorazm viloyati

Xorazm viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil etilgan. Markazi – Urgench shahri. Yirik shaharlari: Urgench sh. (135,0 ming kishi), Xiva sh. (61,0 ming kishi).

Sanoatning asosiy tarmoqlari: elektrenergetika, yengil, oziq-ovqat, un-yorma.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, sholichilik, g'allachilik, polizchilik, go'sht-sut chorvachiligi, ipakchilik.

Xorazm viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	143,1	595,2	1944,1
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	50,0	214,8	479,4
Qishloq xo'jalik mahsuloti (mlrd. so'm)	91,6	380,3	989,7
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	2,4	9,6	40,6
Chakana Tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	65,1	216,6	914,9
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	11,7	63,4	305,1
Aholi soni	1350	1457	1562
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	461,2	522,3	607,9
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	25,4	71,5	271,4
Eksport (mln. AQSh. doll.)	69,0	88,5	145,0
Import (mln. AQSh. doll.)	24,8	16,1	53,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Toshkent shahri

O'zbekiston Respublikasining poytaxti. Shaharda 11 ta tuman va 1 ta shaharcha bor. Aholisi 2234,4 ming kishi.

Sanoatning asosiy tarmoqlari: elektrenergetika, samolyotsozlik, mashinasozlik, oziq-ovqat.

Toshkent shahri ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2000	2005	2010
YaHM (mlrd. so'm)	398,0	1892,0	9820,1
Sanoat mahsuloti (mlrd. so'm)	292,2	1247,4	5983,5
Chet el investitsiyasi (mlrd. so'm)	62,5	313,7	1277,0
Chakana tovar aylanmasi, ovqatlanish korxonalarini qo'shgan holda (mlrd. so'm)	439,4	1416,9	5278,6
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd. so'm)	90,8	517,9	2384,4
Aholi soni	2157	2159	2235
Iqtisodiyotda band bo'lganlar (mlrd. so'm)	1005,2	1124,3	1152,1
Qurilish ishlari (mlrd. so'm)	78,6	283,1	1510,9
Eksport (mln. AQSh. doll.)	790,7	1581,1	4954,3
Import (mln. AQSh. doll.)	1244,6	2301,8	4236

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

**O'zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik rivojlanishining
asosiy ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2000	2005	2010
Kichik tadbirkorlikning YaIM dagi ulushi	%	31,0	38,2	53,0
Kichik tadbirkorlikda band bo'lganlar soni	Ming kishi	4316,5	6602,5	8633,6
Iqtisodiyotda band bo'lganlarning umumiy sonidagi ulushi	%	49,7	64,8	74,3
Yangi tashkil etilgan ish o'rinlari soni	Ming o'rin	296,9	434,2	480,0
Har 1000 aholiga to'g'ri keladigan faoliyat yuritayotgan subyektlar soni	dona	6,0	10,3	15,1

Manba: Sodiqov A.M. Ilg'or ilm-fan yutuqlariga kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, xususan sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning istiqbollari va asosiy yo'nalishlari.

MUNDARIJA

	KIRISH	3
I-BOB	IQTISODIYOTDA PROGNOZLASHTIRISHNING MOHIYATI VA O'RNI	4
1.1.	Prognozlash tarixi va uning bozor munosabatlaridagi o'rni.....	4
1.2.	Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni prognozashtirishning o'ziga hos xususiyatlari.....	4
1.3.	Prognozlashning asosiy yo'nalishlari.....	6
	Qisqacha xulosalar.....	6
	Nazorat uchun savollar.....	6
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	7
II-BOB	IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI PROGNOZLASHTIRISH METODOLOGIYASI VA USULLARI	8
2.1.	Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish tizimlari.....	8
2.2.	Uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish uslubiyati asoslari.....	11
2.3.	O'rta muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish uslubiyati asoslari.....	12
2.4.	Qisqa muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish uslubiyati asoslari.....	12
	Qisqacha xulosalar.....	13
	Nazorat uchun savollar.....	13
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	13
III-BOB	IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI PROGNOZLASHTIRISHNI TASHKIL ETISH TARTIBI VA YO'NALISHLARI	15
3.1.	Davlat va mintaqa miqyosida prognozashtirish va uni tashkil etish tartiboti.....	15
3.2.	Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozashtirish tizimi va uning aloqadorligi.....	16
3.3.	Mintaqa strategiyasini ishlab chiqish yo'nalishlari.....	17
3.4.	Shaharlarni rivojlantirish yo'nalishlari.....	18
	Qisqacha xulosalar.....	20
	Nazorat uchun savollar.....	21
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	21
IV-BOB	MINTAQALARNI IJTIMOY IQTISODIY RIVOJLANISHINI PROGNOZLASHTIRISH MAQSADI VA VAZIFALARI	22
4.1.	Mintaqaviy xo'jalik va mintaqaviy iqtisodiyot.....	22
4.2.	Mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlash uslubiyati.....	22
	Qisqacha xulosalar.....	24
	Nazorat uchun savollar.....	25
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	25

V-BOB	IQTISODIY PROGNOZLASH MODELLARI.....	26
5.1.	Iqtisodiy -ijtimoiy prognozlash masalalarining mohiyati.....	26
5.2.	Iqtisodiy- ijtimoiy prognoz modellarini turlari.....	26
5.3.	Tarmoqlararo dinamik balans modeli.....	27
5.4.	Iqtisodiy variatsiyalar.....	28
5.5.	Makroiqtisodiy prognozlash modellari.....	30
5.6.	Iqtisodiyotda qo'llaniladigan optimallashtirish modellari.....	31
	Qisqacha xulosalar.....	32
	Nazorat uchun savollar.....	32
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	32
VI-BOB	MINTAQA SANOATI KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI.....	33
6.1.	Sanoat tarmoqlari tarkibi.....	33
6.2.	Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida hududlarda sanoat mahsulotlari dinamikasi.....	34
6.3.	Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlari.....	36
6.4.	Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy prognoz ko'rsatkichlari.....	37
	Qisqacha xulosalar.....	40
	Nazorat uchun savollar.....	40
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	40
VII-BOB	MINTAQADA QISHLOQ XO'JALIGI RIVOJLANISHI KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISH USULLARI.....	41
7.1.	Asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari ko'rsatkichlarini prognozlashtirish va qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmi.....	41
7.2.	Qishloq xo'jalik mahsulotlarining fizik hajmi indeksini hisoblashni prognozlash.....	42
	Qisqacha xulosalar.....	42
	Nazorat uchun savollar.....	42
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	42
VIII-BOB	KAPITAL QO'YILMALAR HAJMINI PROGNOZLASH USLUBIYOTI.....	43
8.1.	Kapital qo'yilmalar tushunchasi.....	43
8.2.	Mintaqaning kapital qo'yilmalar manbalari tuzilmasi.....	44
8.3.	Kapital qo'yilmalar bo'yicha sur'atlarni prognozlash.....	45
8.4.	Kapital qo'yilmalar hajmini prognozlash.....	45
	Qisqacha xulosalar.....	47
	Nazorat uchun savollar.....	47
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	47
IX-BOB	QURILISH TARMOG'INI TAHLILI VA PROGNOZ QILISH.....	48
9.1.	Hududdagi qurilish ishlari bajarilishining tuzilishi.....	48
9.2.	Qurilish ishlari sur'atlari bo'yicha tahlili.....	51
9.3.	Qurilish ishlari hajmining tahlili.....	51

9.4.	Ijtimoiy soha obyektlari qurilishining tahlili.....	52
9.5.	Monitoringni shakllantirish talablari ko'rsatkichlari.....	53
	Qisqacha xulosalar.....	53
	Nazorat uchun savollar.....	54
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	54
X-BOB	TRANSPORT VA ALOQA TARMOQLARINI PROGNOZLASHTIRISH.....	55
10.1.	Transport tarmoqlarini prognozlashtirish ko'rsatkichlari.....	55
10.2.	Transport tarmog'ida ekonometrik prognozlash bosqichlari.....	56
10.3.	Aloqa va axborotlash tizimini prognozlash uslubiyati.....	59
	Qisqacha xulosalar.....	60
	Nazorat uchun savollar.....	60
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	60
XI-BOB	XIZMAT KO'RSATISH SOHASINING RIVOJLANISH SUR'ATLARINI PROGNOZLASH.....	61
11.1.	Xizmat ko'rsatish sohasining tarkibi.....	61
11.2.	Xizmat ko'rsatishni iqtisodiy prognozlashning asosiy yo'nalishlari.....	62
11.3.	Aholiga ko'rsatilayotgan maishiy xizmatlarni hisoblash va prognozlash usullari.....	62
11.4.	Xizmat ko'rsatish sohasining tuzilishi.....	69
	Qisqacha xulosalar.....	71
	Nazorat uchun savollar.....	72
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	72
XII-BOB	MINTAQALARDA TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI.....	73
12.1.	Tashqi iqtisodiy faoliyatni shakllantirishdagi asosiy ko'rsatkichlar.....	73
12.2.	Tashqi iqtisodiy faoliyatning prognoz ko'rsatkichlari.....	73
	Qisqacha xulosalar.....	75
	Nazorat uchun savollar.....	75
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	75
XIII-BOB	MINTAQADA DEMOGRAFIK O'SISH VA AHOLI BANDLIGINI PROGNOZLASHTIRISH ASOSLARI.....	76
13.1.	Demografik o'sish ko'rsatkichlari.....	76
13.2.	Aholi tarkibini hamda sonining dinamikasini ifodalovchi ijtimoiy demografik ko'rsatkichlar.....	78
13.3.	Mehnat bozorlarini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari.....	80
13.4.	Mintaqada demografik o'sishni prognozlash.....	86
13.5.	Mehnat bozorini prognozlash ko'rsatkichlari.....	87
	Qisqacha xulosalar.....	90
	Nazorat uchun savollar.....	90
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	90

XIV-BOB	AHOLI TURMUSH DARAJASINING KO'TARILISHI VA IJTIMOY RIVOJLANISHNI PROGNOZLASH.....	91
14.1.	Aholi turmush darajasini ko'tarilishi va ijtimoiy rivojlanishni prognozlash tizimlari.....	91
14.2.	Aholi ehtiyojini va chakana tovar ayirboshlashni prognozlash.....	91
14.3.	Madaniyatni taraqqiy ettirishni prognozlash.....	93
	Qisqacha xulosalar.....	93
	Nazorat uchun savollar.....	94
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	94
XV-BOB	MINTAQADA SOG'LIQNI SAQLASH VA TA'LIM TARMOQLARI KO'RSATKICHLARINI PROGNOZLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI.....	95
15.1.	Sog'liqni saqlash tizimini prognozlash ko'rsatkichlari.....	95
15.2.	Ta'lim tizimining prognoz ko'rsatkichlari.....	95
15.3.	O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini kompleks prognoz qilish ko'rsatkichlari.....	96
	Qisqacha xulosalar.....	98
	Nazorat uchun savollar.....	98
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	98
XVI-BOB	YALPI HUDUDIY MAHSULOTNI PROGNOZ QILISH.....	99
16.1.	Joriy va taqqoslama narxlarda yalpi hududiy mahsulotni hisoblash.....	99
16.2.	YaHMni hisoblashda tarmoqlarni prognozlash yo'llari.....	99
	Qisqacha xulosalar.....	106
	Nazorat uchun savollar.....	106
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	106
XVII-BOB	EKONOMETRIK MODELLAR.....	107
17.1.	Ekonometrik modellarga oid umumiy tushunchalar.....	107
17.2.	Ishlab chiqarish funksiyalarining asosiy karakteristikasi.....	107
17.3.	Iqtisodiy o'sishni ekonometrik modeli.....	108
	Qisqacha xulosalar.....	110
	Nazorat uchun savollar.....	111
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	111
XVIII-BOB	ILMIY-TEXNIKAVIY TARAQQIYOTNI PROGNOZLASHTIRISH.....	112
18.1.	ITTning mohiyati va davriyligi.....	112
18.2.	ITTning prognozashtirish konsepsiyasi.....	112
18.3.	ITTni turli rivojlanish bosqichlardagi vazifalari.....	113
18.4.	ITTni prognozlash usullari.....	114
18.5.	ITT rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari.....	115
18.6.	ITT rivojlanishini prognoz baholanishi.....	116
	Qisqacha xulosalar.....	117
	Nazorat uchun savollar.....	118
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	118

XIX-BOB	IQTISODIY O'SISHHI PROGNOZLASHTIRISH.....	119
19.1.	Iqtisodiy o'sish, mohiyati, turlari.....	119
19.2.	Iqtisodiy o'sishni tavsiflovchi mezonlar.....	120
19.3.	Ishlab chiqarish funksiyasi - iqtisodiy o'sishni prognozlashtirish modeli sifatida.....	122
19.4.	Iqtisodiy o'sishni prognozlashtirishda makroiqtisodiy modellar.....	124
	Qisqacha xulosalar.....	125
	Nazorat uchun savollar.....	125
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	125
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	126
	IZOHLI LUG'AT.....	128
	ILOVALAR.....	137

Berkinov Bozorboy Berkinovich
Ashurova Dilorom Safarovna
Abdullaeva Madina Komilovna
Tavakalov Jonibek Tavakalovich

MINTAQALARNI IJTIMOIIY – IQTISODIY
RIVOJLANISHINI PROGNOZLASH

(O'quv qo'llanma)

Muharrir: X.Raximova
Texnik muharrir: R.Tashmatov
Kompyuterda sahifalovchi va dizayn: F.Mamatova

Bosishga ruxsat etildi: 08.10.2011
Bichimi: 60x84¹/₁₆ Hajmi: 9,8 b.t. Adadi: 50 nisxa.
“Top Image Media” bosmaxonasida bosildi.
Toshkent shahri, Ya.G'ulomov ko'chasi, 74-uy

